

OSZK

20.519

1.

IDEIGLENES CIMLAP

az 1—12. ívhez, a további ívek
megjelenéséig.

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE

IRTA

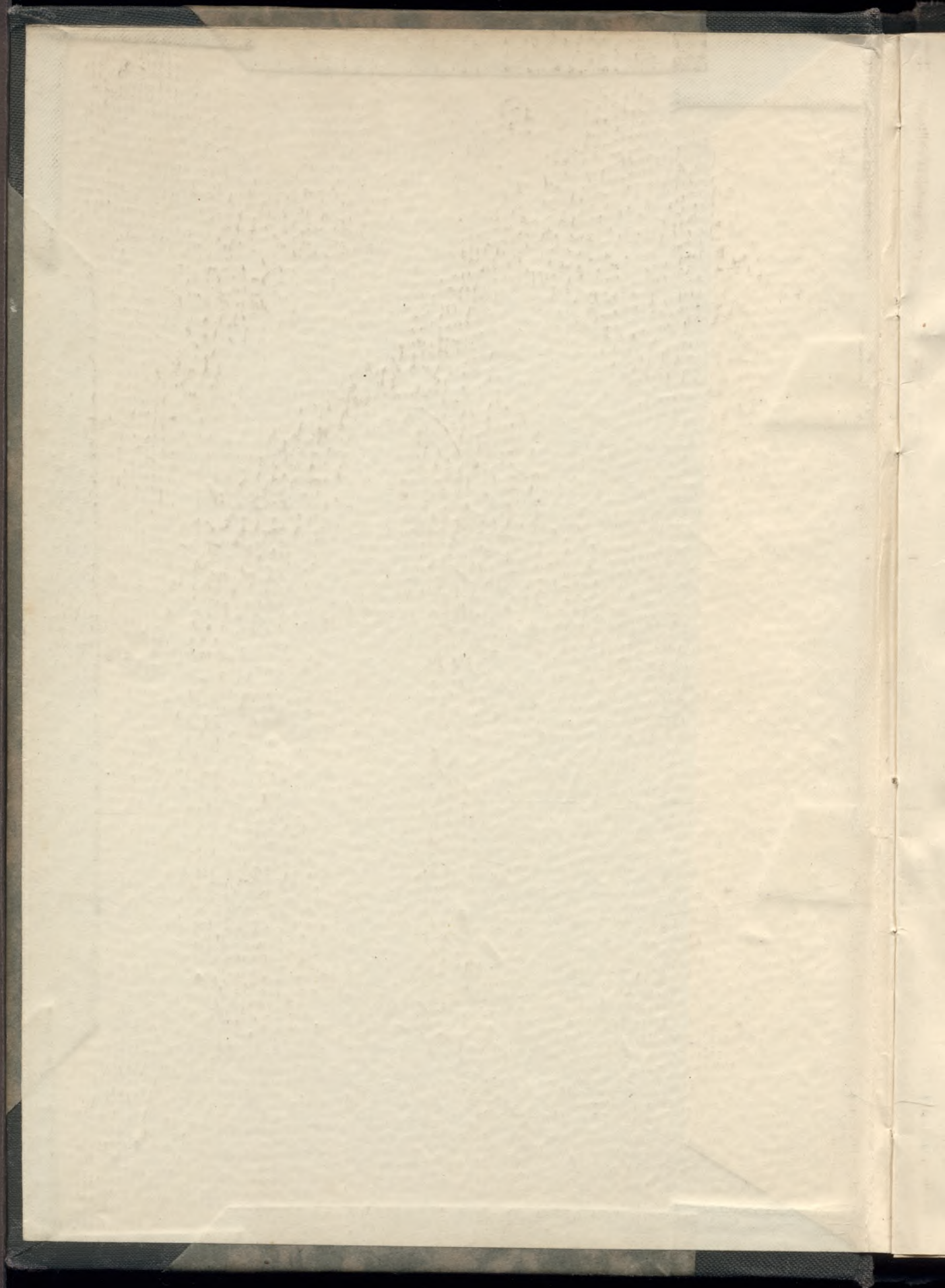
HELLER FARKAS

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NY. R. TANÁRA
A M. KIR. JÓZSEF NÁDOR MŰEGYETEMEN

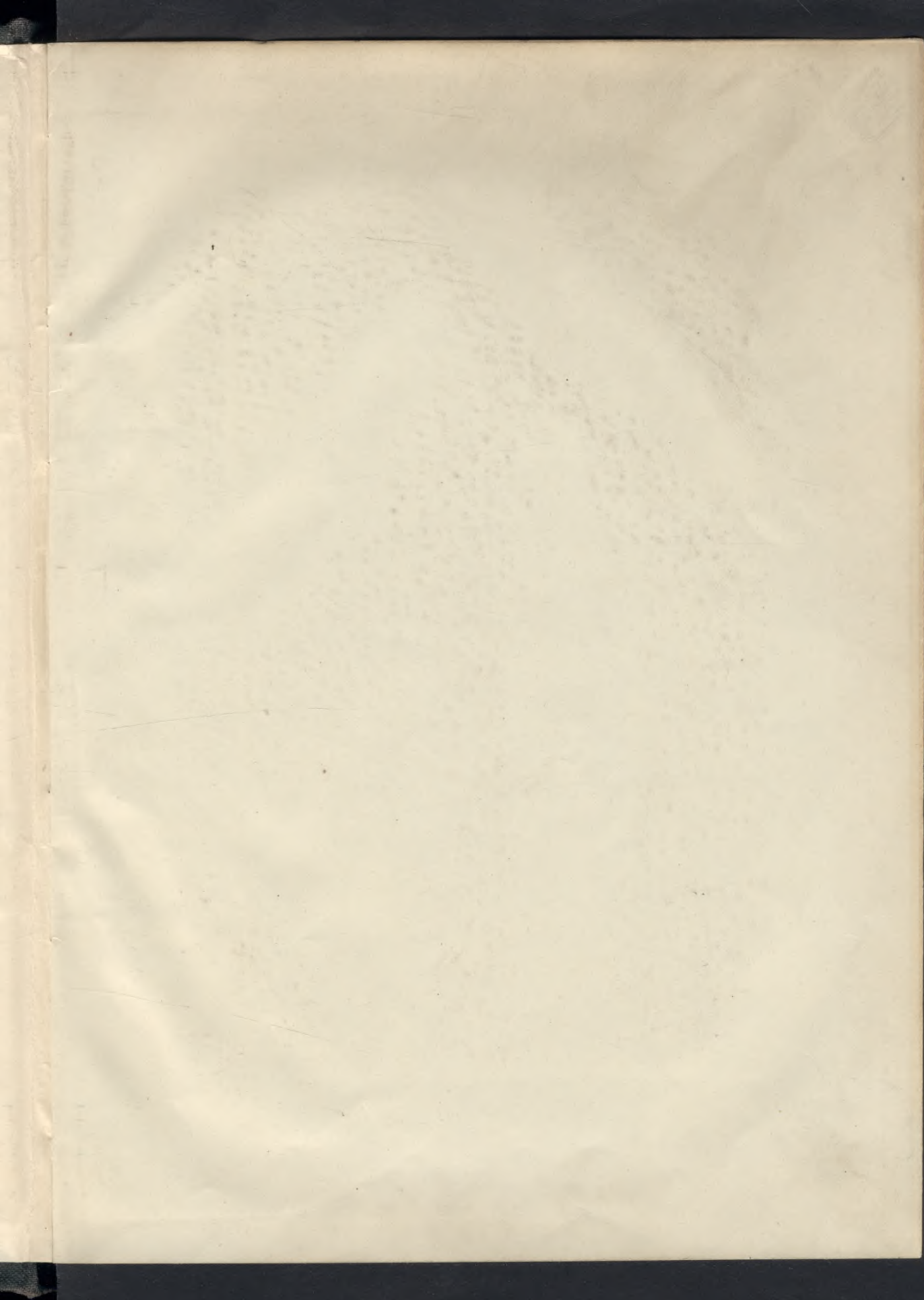

BUDAPEST, 1943.
GERGELY R. KÖNYVKERESKEDÉSE
V. DOROTTYA-UTCA 2.

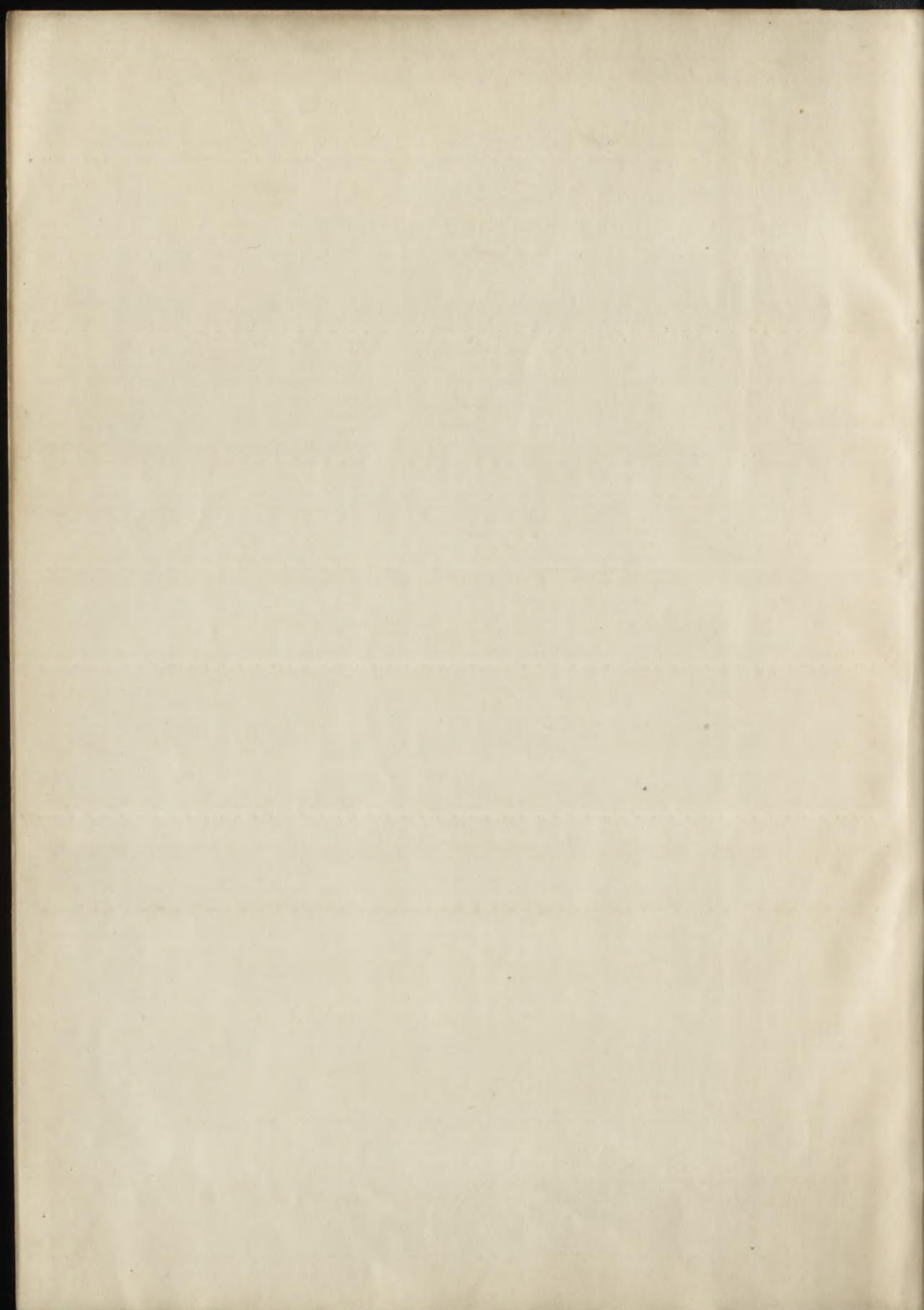

IDEIGLENES CIMLAP
az 1—12. ívhez, a további ívek
megjelenéséig.

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE

IRTA

HELLER FARKAS

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NY. R. TANÁRA
A M. KIR. JÓZSEF NÁDOR MŰEGYETEMEN

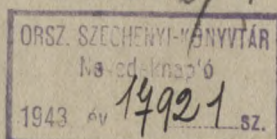

BUDAPEST, 1943.
GERGELY R. KÖNYVKERESKEDÉSE
V. DOROTTYA-UTCA 2.

10.519/1

Felelős kiadó: Dr. Heller Farkas.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

B E V E Z E T É S.

A közgazdasági elmélet fejlődésének áttekintése.

1. A merkantilizmus. A mai közgazdaság fokozatos fejlődés eredménye. Csak lassanként a civilizáció terjedésével alakultak ki az emberek között azok a kapcsolatok, melyek a maguk összességében a mai közgazdaságot alkotják. Hasonló kapcsolatok már az ókor népeinél sem hiányoztak és azokat az ókor bölcselői is figyelemben részesítették. A közgazdaságra vonatkozó nézetek fejlődésének vázolását mégis célszerű egy későbbi korról kezdeni, mert az ókornak a rabszolgaságra, és a természetbeni gazdaságra (naturalgazdaság) felépített társadalmi és gazdasági szerkezete annyira eltér a későbbi korokéitól, hogy a közgazdaságtant ma foglalkoztató kérdések nagy része akkor fel sem merülhetett.

A közgazdaság, mint az emberi élet egyik vonatkozása, általában csak későn vonta magára a figyelmet. A gazdálkodás, technológiai vonatkozásaitól eltekintve, a mindennapiság érdektelenségében süllyedt el és kevésbé ösztönzött természetéről való elmélkedésre. A természetbeni gazdálkodás, amely a középkor elején uralkodott, kevés ösztönzést nyújtott arra, hogy vele általánosabb szempontból foglalkozzanak, mert megfelelt annak az elgondolásnak, melyet a középkor legfőbb kulturális tényezője, az Egyház, a gazdaságnak az emberi élethez való viszonyáról magának alkotott. A gazdálkodás az agrárfeudális rendszerben az volt, aminek a keresztény felfogás szerint lennie kellett: közvetlen gondoskodás az ember testi szükségleteiről. Az Egyház maga jó példával járt elől a gazdálkodás fejlesztésében. Szerzetesrendei igyekeztek a népet okszerű földművelésre nevelni. A munka megbecsülését hirdették és elítélték az emberi méltóságot sértő rabszolgaságot.

A gazdaságnak az egyházatyák felfogásával egyező képét a fejlődő pénzgazdaság kezdte megzavarni. A pénzhasználatának terjedésével idegen, a szükségletek és a gaz-

dálkodás közvetlenségét megzavaró elem merült fel a látóhatáron, mely az Egyház erkölcsi nézőpontjából tekintve két szempontból látszott aggályosnak. Egyrészt vagyongyűjtésre csábított, holott a gazdaság az Egyház szemében sohasem lehetett több, mint az ember létfenntartásának eszköze. Másrészt oly ügyleteket honosított meg, melyek a jogtalan gazdagodásnak nyithattak kaput. Ezért az egyházatyák gyanakvással fogadták a pénzügyleteket, melyek mögött jogtalan nyereségek húzódhattak meg és könnyen egyesek részéről embertársaik tájékoztatatlanságának, vagy szorultságának kihasználása rejtőzhetett.

A pénzgazdaság terjedésével felmerülő erkölcsi aggályok voltak tehát azok, melyek az egyházatyák érdeklődését az emberek közötti gazdasági kapcsolatokra irányították, és ezzel adva volt a szemszög is, amelyből a fejlődő gazdasági kapcsolatokat nézték. A gazdasági élet erkölcsi vonatkozásaiban érdekelte őket és ez irányította a figyelmüket két kérdésre: Az igazságos ár és a kamatszedés kérdésére. Az egyházatyák érdeklődése tehát nem magának a gazdasági életnek szólt, hanem a gazdasági élet szabályozásának, tehát annak a kérdésnek, hogy milyen legyen a gazdasági élet, hogy erkölcsi kifogás alá ne essék.

A városokban az ipar és a kereskedelem jelentős fejlődésnek indultak; a fejlődő munkamegosztás mind szélesebb köröket vont be a pénzforgalomba. Az igények növekedtek és ezzel lassanként a jólétet, a gazdaságot, már nem azzal a szigorú szemmel kezdték nézni, mellyel arra az Egyház tekintett, hanem a világiasabb felfogásban a jólétre való törekvés polgárjogot nyert. Erősen alátámasztotta ezt az is, hogy az anyagi jólétnek az állam szempontjából való jelentősége a politikusok figyelmét is felkeltette. Az állami lét kifejlődése, a nemzeti eszme felébredése, a nemzetek között a hatalomért való versengés, és a gyakori háborúk erősen táplálták a gazdaság iránti érdeklődést. A zsoldos hadseregek sok pénzt emésztettek fel, ehhez pedig adófizetők kellettek, kiket viszont, különösen amíg a nemesség az általános adófizetési kötelezettség vállalása elől elzárkózott, főképpen a jobb módú polgárságban lehetett találni.

Így felébredt az érdeklődés a jólét fejlesztése iránt, a gazdasági élet fejlesztése politikai kérdés lett, és viták indultak meg azokról az eszközökről, amelyekkel a jólét fejleszthető. Előtérben hol a kereskedelem, hol az ipar fejlesztése állott. Az erre vonatkozó irodalmat, minthogy középpontjában a kereskedelem és az üzleti szellem fejlesztése állott, *merkantilizmusnak* nevezték.

A merkantilisták a pénzzel szemben a kanonistákéval homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el. Felismerték a *forgalmi gazdaság jelentőségét* és azt, hogy a pénznek döntő fontossága van a forgalom kifejlesztésében. Szemükben a pénz a forgalom élesztője volt és mennyiségének szaporításában látták az üzleti élet fejlesztésének főeszközét.

Különösen Angliában volt ez így, ahol hatalmasan nekiindult az üzleti szellem, melyet a szigetország külkereskedelmének felvirágzása erősen táplált. Folytonos panaszok hallatszottak itt, hogy kevés a pénz és magas a kamatláb. A forgalom lebonyolításához szükséges érmék hiányát az üzletemberek az érmék külföldre való kivitelének, a magas kamatlábat pedig a pénzhiánynak tulajdonították. Ez vezetett a pénz szerepének túlbecsüléséhez és lett forrása a merkantilisták számos tévedésének. Mentségül szolgálhat azonban az, hogy a pénzforgalom a kezdődő kapitalizmusnak valóban égető kérdése volt, melyben az akkori ismeretek mellett nem volt könnyű eligazodni. Az érdeklődés mindjobban e pont körül kristályosodott ki és a viták középpontjába a külkereskedelem és a pénzforgalom összefüggése került. Angliában, melynek nincsen aranytermelése, majd oly országokban is, amelyekben a hazai aranytermelés nem tudta az érmeszükségletet fedezni, a külforgalomban kezdték látni a szükséges nemesfémek megszerzésének eszközét.

Így fejlődött ki a merkantilizmus dogmája, a *kereskedelmi mérleg tana*, vagyis az a tétel, hogy a nemzet gazdagodásának legfontosabb eszköze a más országokkal való forgalom. Mert — így okoskodtak a merkantilisták — ha a kivitel értéke felülmúlja a bevitelét, akkor a különbözet érmék alakjában folyik be az országba, és pénzforgalmát növelve, gyarapítja gazdagságát. Ezért az államnak mindent meg kell tennie a vállalkozás támogatására, és az ipar fejlesztésére, mely a kivitelt táplálja. Így lett az *állam megszemenő beavatkozása* a gazdasági életbe a merkantilisták követeléseinek második sarkpontja. Az ipar fejlődése munkaalkalmakat teremt. Gondoskodik a lakosság megélhetéséről és lehetővé teszi a népszaporodást, ami a nemzet gazdagsága mellett főtámasza az ország hatalmi helyzetének és a nemzetek közötti versengésben helytállásának.

A merkantilizmus a kor követelményeiből és történelmi adottságaiból nőtt ki. Ezek hatása alatt formálódtak tételei, melyek az ébredő vállalkozási szellem, a terjedő munkamegosztás és az ez által megkövetelt növekvő pénz-

forgalom táplálását szolgálták. Ez a kor közgazdasági felfogásának bizonyos egységességet adott, mely a részletekben való számos eltérés dacára is jogosulttá teszi, hogy a merkantilizmusban a gazdasági élet egységes irányzatát, vagy iskoláját lássuk. Egy gazdaságilag fejlődésnek induló korszak nézetei tükröződnek benne vissza.

Többször vetették fel azt a kérdést, tudományos rendszernek tekinthető-e a merkantilizmus? Hogy nem tisztán a tudmányszomj és a dolgok összefüggésének egyszerű megismerése iránti vágy volt az, amiből a merkantilizmus keletkezett, az kétségtelen. Törekvése az élet által felvetett gyakorlati kérdések megoldására irányult. A merkantilista írók tekintélyes része a kereskedelmi élet köreiből, vagy a fejedelmek tanácsadóiból és olyanok köréből került ki, akik tanításukkal a gyakorlati gazdaságpolitikát kívánták szolgálni. Bármennyire gyakorlati szempontból vetették fel azonban a kérdéseket, az ezekre adandó válasz mindig a tényekbe és az egyes tekintetbe jövő jelenségek közötti összefüggésbe való bizonyos elmélyedést kívánt. Miként már az egyházatyák is kénytelenek voltak a cserének és az árnak a lényegéről gondolkozni akkor, amikor az őket tisztán erkölcsi szempontból érdeklő igazságos ár kérdését akarták megfejteni, éppen úgy a merkantilisták is mind jobban igyekeztek behatolni az őket érdeklő kérdések mögött rejlő tényezők egymásközötti összefüggésébe. Ha tehát a merkantilizmus, kivált első korszakában, nem is tekinthető a szó szorosabb értelmében tudományos rendszernek, mégis mindenesetre komoly előkészítés volt arra, hogy a közgazdaság kérdései tudományos alapon vettessenek fel és vizsgáltassanak meg. Eltekintve attól, hogy kivált a külforgalom egyes tényezői, mindjobban tisztázódtak a merkantilista irodalom kifejlődésével, tévedéseik is jelentékenyen hozzájárultak a közgazdaság alapösszefüggéseinek megismeréséhez, aminthogy hibás nézetek nem egyszer voltak kiindulási pontjai az igazság felismerésének. Így azután, ha nem is tudományos szempontból indult ki a kor gazdasági kérdéseinek megvitatása, mégis későbbi fejlődési fokán a merkantilizmus egyes képviselői a tudományos nézőpontot is mind jobban megközelítették; és ha nem is mondhatjuk, hogy a közgazdasági elméleti gondolkozás a merkantilistákkal kezdődik, mégis ők teremtték meg az elmélet kifejlődésének alapját, amidőn az érdeklődést a közgazdaság egyes fontos kérdései felé terelték.

Midőn a merkantilisták a gazdasági politikának útjait egyengették, maguk is mindjobban érezni kezdték, hogy igazi elméleti

megalapozás nélkül a gyakorlati élet kérdéseinek megoldása a sötétben tapogatódik. Az életbe irányítólag való belenyúlás biztos alapokra csak akkor helyezhető, ha az életnek belső természetéből folyó összefüggéseit ismerjük. Ehhez pedig másképpen, mint alapos és elfogulatlan vizsgálattal nem lehet eljutni. Ezért biztos alapokra a gazdasági politika csak akkor helyezhető, ha alapos elméleti vizsgálatokra támaszkodik. A merkantilizmus ehhez inkább csak a lökést adta meg és későbbi korra maradt az az alapvetés, amely a gazdasági politika szilárd talajon való felépítéséhez nélkülözhetetlen.

A merkantilista irodalom legerőteljesebben Angliában fejlődött ki. 1581-ben jelent meg egyik legkimagaslóbb terméke „Compendious or brieve Examination of certayne ordinary Complaints of divers of our Countrymen in these our Dayes” címen. Szerzője csak nevének kezdőbetűit, W. S., jelölte meg. E munkát E. Lamond beható kutatás után John J. Halesnek tulajdonította.¹ Kimagasló képviselői voltak a merkantilizmusnak Thomas Mun (1571—1641), Gerard Malynes, Edward Misselden (XVII. század elején), Sir Josiah Child (1630—1699) és Charles Davenant (1656—1714). Sir William Petty (1625—1687) és John Locke (1632—1704) szélesebb látókörükkel több tekintetben kimagaslanak e kor irodalmából, de nézeteik szorosan érintkeznek a merkantilista fogással.

A merkantilizmus második gócpontja Olaszország volt, ahol a gazdasági élet fejlett voltánál fogva a kereskedelem kérdései erős érdeklődést keltettek és az ország tengeri fekvése következtében a külkereskedelem is különös figyelemben részesült. Gasparo Scaruffi (1519—1584), Bernardo Davanzati (1529—1606) és Geminiano Montanari (1633—1687) különösen a pénzzel kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak, míg Girolamo Belloni (megh. 1761-ben), Antonio Serra (1712—1769) és mások a külkereskedelem kérdéseinek szenteltek beható fejtegetéseket.

Franciaországban a merkantilizmus némileg más irányban fejlődött, amennyiben Colbertnek (1619—1683), aki Franciaországban a merkantilista gondolkodásnak főszlopa volt, elsősorban a hazai ipar fejlesztése lebegett szeme előtt. Jean Bodinnal (1619—1683) a pénzforgalom kérdései itt is előtérbe kerültek és erősen foglalkoztatták Charles de Montesquieut (1689—1765) is. Antoine de Monchrétien² (1576—1621), J. Fr. de Melon (megh. 1738), valamint F. Forbonnais (1722—1808.) közgazdasági szempontból mindjobban kiszélesítették a vizsgált kérdéseket, különös figyelmet

¹ L. E. Lamond cikkét az „English Historical Review” 1891. áprilisi számában. Jean Yves le Branchu eltérő véleménye szerint nem Hales, hanem Thomas Smythe, esetleg William Smith vagy Smythe volt a mű igazi szerzője. (L. Écrits notables sur la monnaie. I. köt. Paris 1934. a LXXXVII—LXXX. old.)

² Th. Funck-Brentano, ki Monchrétien munkájának új kiadását rendezte sajtó alá (Paris, 1889.), benne látta a közgazdaságtan tudomá-

szentelve a külkereskedelemnek is. Hollandiában és Spanyolországban is szószólókra találtak a merkantilizmus eszméi.³

Németországban azok az eszmék, amelyek a merkantilistákat vezették, sajátos fejlődést mutatnak, amelyet első sorban Németország akkori politikai szervezete magyaráz meg. Háborúk által gazdaságilag sokat szenvedve, a fejedelmekre hárult az a feladat, hogy a gazdasági életet ismét teljesítőképessé tegyék, és egyúttal a fejedelem bevételeit is megfelelően szaporítsák. Így azután azok a törekvések, amelyek a gazdasági élet fejlesztésével kapcsolatosak, a fejedelmi pénzügy főszervével, a fejedelmi kincstárral (camera principis) kerültek érintkezésbe, mely a fejedelem akkor még erősen előtérben álló magángazdasági bevételeit kezelte. Ez a magángazdasággal szoros érintkezésben lévő szerv kínálkozott mintegy legtermészetesebben ama rendszabályok megálapítására is, amelyek a gazdasági életet előmozdítják. Széleskörű irodalom fejlődött ki arra vonatkozólag, hogy milyen eszközökkel lehet a fejedelem bevételeit és az azokat tápláló magángazdaságot fejleszteni. Ez az irodalom, melyet *kameralisztikának* vagy *kameralizmusnak* neveztek, nagy részben azt a célt szolgálta, hogy a fejedelmi pénzügy és a gazdasági élet irányítására hívatott tisztviselők hivatásukra kellően előkészítettessenek. Pénzügyi, technológiai és közigazgatási ismeretek egyaránt helyet találtak a kameralisztikában.⁴

nyának megalapítóját. (I. Funck-Brentano előszavát.) Jogosan utasította vissza ezt August Oncken (Geschichte der Nationalökonomie. Leipzig, 1902. a 3—4. old.). Monchrétienről egy francia közgazda is ezt írja: „Monchrétien, en effet, n'a ni théorie, ni méthode didactique, et s'il a inventé le nom d'économie politique, personne ne peut revendiquer pour lui la gloire d'en avoir fondé, ni même d'en avoir entrevu la science.” (Joseph Rambaud: Histoire des doctrines économiques. 3. kiad. Paris-Lyon, 1909. a 199. old.). Az, amit a tudomány Monchrétiennek köszönhet, valóban csak egyik legelterjedtebb és talán nem is legszerencsésebb elnevezése.

³ A merkantilizmusról szóló általánosan elismerten legjobb munka E. F. Hekschert: Mercantilism. I—II. köt. (Angol ford. London 1934.) V. ö. továbbá E. A. J. Johnson: Predecessors of Adam Smith. London, 1937 és Edgar S. Furniss: The Position of the Laborer in a system of Nationalism. A Study in the Labor Theories of the later English Mercantilists. Boston—New York, 1920. — Louise Sommer: Die österreichischen Merkantilisten. I. köt. Wien, 1920. — August Oncken: Geschichte der Nationalökonomie. 3. kiad. Leipzig, 1932. — H. Schacht: Der theoretische Gehalt des englischen Merkantilismus. Berlin, 1900. — Heyking: Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie. Berlin 1880. — C. Gilio: Mercantilismo. Padova 1940. — Régebbi munkák: Bischoff: Der Merkantilismus Graz, 1876. — W. A. S. Herwens: Mercantyle System. London, 1896. — N. Ch. Bunge: Le system mercantiliste. Basel, 1897. — G. Schmoller: Der Merkantilismus in seiner historischen Bedeutung. (Schmoller's Jahrbuch 1884. évf.)

⁴ A kameralisztikáról I. J. Kautz: Die geschichtliche Entwicklung

Leginkább kiemelkedő képviselője *V. L. von Seckendorff* (1626—1692) volt, akit kortársai a nagy *Seckendorff*-nak neveztek. Egyéb kiváló képviselői voltak: *J. Joachim Becher* (1625—1685), és *F. Hörnigk* (1638—1715), valamint *W. v. Schröder* (megh. 1689). Az utóbbi a szepesi kamaránál Magyarországon is működött.

A kameralisztika lényeges befolyást gyakorolt Németországban a közgazdaságtan fejlődésére is. Már *Th. A. H. Schmalz* a kameralisztika külön részének tekintette a közgazdaság elméletét (ő „*Staatswirtschaft*“-nak nevezte, mely elnevezés sokáig tartotta magát Németországban) és *Heinrich Rauon* (1792—1870) keresztül közvetlen kapcsolat vezet *Adolf Wagner*-hez (1835—1917). Németországban az elmélet egyik legtekintélyesebb képviselőjéhez.

2. A fiziokratizmus. A kereskedelmi mérleg tanából kiindulva a merkantilisták fokozatosan a közgazdasági élet mind több vonatkozásával foglalkoztak és így a közgazdasági ismeretek egyre szélesebb körűek lettek. Ahhoz, hogy a tudás valóban a tudomány magaslatára emelkedjék, más légkörre volt szükség, mint amelyben a merkantilisták mozogtak. Az üzleti és politikai szemszög helyett, mely a merkantilizmusban uralkodott, a bölcelet szellemének kellett áthatnia a közgazdaság szemléletét, mely a gazdasági élet megismerését nem csupán a politika eszközének tekinti, hanem a jelenségek megismerését önmagáért is értékeli. Azt a légkört, amely ehhez szükséges volt, az ú. n. *felvilágosodás bölcselete* teremtette meg, amely a természettudományok fejlődésétől ösztönözve, a társadalmi élet tényezőinek elemzésük útján való megismerését tűzte ki céljául.

Nem lehet itt feladatunk a felvilágosodás bölcséletének beható vizsgálata.⁵ A közgazdaságtan fejlődésének megértéséhez erre nincs is szükség; elegendő annak megállapítása, hogy a bölcséleti irány más szemmel nézett a gazdasági jelenségekre, mint az elmúlt századok üzleti életének vezetői vagy politikusai. Csupán *Hugo Grotius*-ra (1583—1645.), *Thomas Hobbes*-re (1588—1679) és *John Lock*-ra (1632—1704) akarunk utalni, mint ama férfiakra, akik az államról, az eti-

der Nationalökonomie. Wien 1860. — *W. Roscher*: Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland. München, 1874. — *K. Zielenzieger*: Die alten deutschen Kameralisten. Jena 1914. — *L. Sommer*: Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung. I—II. köt. Wien, 1929—1925.

⁵ A közgazdaságtannal való kapcsolatára vonatkozólag l. *Theo Surányi-Unger*: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. I. köt. Jena, 1923. a 227—236. old. — V. ö. továbbá *J. G. Hibben*: The Philosophy of Enlightenment. London 1910.

káról és a társadalmi élet természetéről való felfogás gyökeres átalakítását kezdeményezték.

✧ Ez az új irány az emberi életnek és a társadalomnak tisztán észszerű magyarázatára törekedett. Kiindulási pontul az ember önfenntartási ösztönét vette. Ezzel elfordult az aszketikus eszménytől és az önzésnek bizonyos határok között való jogosultságát hangsúlyozta. Az élvezet és áldozat szempontja léptek előtérbe az emberi cselekvés magyarázatában, a gazdasági cselekvés lényege pedig abban domborodott ki, hogy az ember a természet által belé oltott hajlamánál fogva a kettőt összeméri és csak addig hajlandó áldozatot hozni, amíg azzal megfelelő élvezet áll szemben. Ezen új nézőpont számára a társadalmi élet is új színben mutatkozott. Míg a középkori gondolkozók számára az állam oly szervezetnek tűnt fel, amely létalapját és létjogosultságát önmagában hordja, addig az új társadalombölcselet az emberi közösségek magyarázatánál is az *egyén* felé fordult, és a társadalmat, valamint az államot az egyénből kiindulva igyekezett megmagyarázni. A régebbi gondolkozás a társadalmi közösséget csak állammá kikristályosodva tartotta szem előtt; most a társadalom önálló fogalma bontakozott ki, mint oly közösség, amely az egyénekből indul ki. Ezért e felfogás szerint, ha az emberi közösségeket és köztük az államot is megmagyarázni kívánjuk, az egyének törekvéseiből kell kiindulnunk, mert az egyének egymáshoz való viszonylataiból fejlődik minden emberi közösség. Áll ez az államra vonatkozólag is, amely legegyszerűbben úgy látszott megmagyarázhatónak, hogy az egyének szabadságuk és tulajdonuk megóvása érdekében megegyezésre léptek egy főhatalom szervezése iránt, amely jogaikat biztosítja. Ily módon az állam az egyének akaratából és józan belátásából született intézménynek látszott, amelyet azok egyéni jólétük növelése érdekében létesítettek. Korlátozták egyéni szabadságukat azért, hogy egyéb irányokban nyugodtan élvezhessék szabadságukat és tulajdonukat. Az államnak ily alapon való magyarázata már *Johannes Althusius* (1557—1637) munkáiban jelentkezik és *Rousseau* (1712—1778) államszerződési elképzelésében (contrat social) csúcsosodik ki.

E gondolatsorból a jogelméletnek új alapja született meg, a *természetjog*, amely az embernek lényéből folyó jogokat, mint az emberi lét követelményeit hangsúlyozta, amelyek tehát az embertől elválaszthatatlanok, mert személyiségének következményei. Különös súlyt helyeztek a természetjogászok

arra, hogy az egyének saját érdekeik előmozdítására szabadságukat kölcsönös megállapodással, tehát szerződések útján korlátozhatják. Ez nyitotta meg az útját annak, hogy az egyéni rugók társadalmi eredményeket hoznak létre, anélkül, hogy ebben az egyéneket más, mint saját érdekük vezetné. A szerződés önkéntes akaratkorlátozás, tehát oly kapcsolat az emberek között, amelyet nem valamely felső hatalom kényszerít ki, hanem amelyet az egyének saját jószántukból vállalnak magukra. Az államnak csupán a szerződések betartását kell biztosítania és akkor az egyének jól felfogott önérdelke is társadalomalkotó erővé lesz.

A szerződések túlnyomó része gazdasági vonatkozású. Ennek megállapítása irányította a természetjogászok érdeklődését a gazdasági élet felé. A természetjogászoknak a szerződésekre vonatkozó fejtegetései mindjobban előtérbe helyezték azt a gondolatot, hogy miként a természet, úgy a társadalom is önmagában hordja szabályozó erejét, amely részeit összekovácsolja és közös törekvésekben egyesíti. *Samuel Pufendorff* (1632—1684) és *Christian Wolff* (1679—1754) erősen elmélyítették e gondolatkört, mely mind jobban megérlelte azt a nézetet, hogy természetes erőkből az emberek között oly kapcsolatok létesülnek, amelyek önmagukat szabályozzák és önmagukban hordják alakulásuk törvényét.⁶

A dolgok természetes folyásának bámulata töltvén el e kor gondolkozását, a dolgok egy természetes rendjének eszméje született meg, amely alatt a dolgok oly folyását értették, amely minden mesterséges belenyúlástól független és magának a dolgok természetének felel meg. E mögött a természetes összhang gondolata rejtőzött, mely e kor felfogása szerint megvalósul akkor, ha a dolgok természetével ellenkező hatósági beavatkozással azok rendes és természetes folyását nem akadályozzák. Hogy a dolgok ily állása megvalósuljon, ahhoz elsősorban a jelenségek természetének és természetes lefolyásának felismerése szükséges, ami az emberi észnek a feladata. Abban, hogy az ember az igazság felismerésére képes, e kor gondolkozói nem kételkedtek.

E gondolatmenetnek egy új tudomány, a közgazdaságtan, megalapozására való felhasználása *François Quesnay* (1689—1774) hervadhatatlan érdeme. A természet nagyszerű összhangját szemlélve, és attól a meggyőződéstől vezetve, hogy

⁶ A természetjogászok szerepére vonatkozólag l.: *W. Hasbach*: Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen Ökonomie. Leipzig 1891. —, továbbá *O. H. Taylor*: Economics and the Idea of Natural Laws. (Quarterly Journal of Economics. XLIV. köt. 1—39. és 205—241. old.)

természetes állapotában az emberi társadalom is összehang-zatos működésre képes, Quesnay azoknak az erőknak tanul-mányozását tűzte ki céljául, amelyek a gazdasági életet szabályozzák. Mint orvos az emberi test mintájára, a köz-gazdaságban is a normális működés szabályait igyekezett felkutatni, szembeállítva az „*ordre naturel*”-t, vagyis a ter-mészetes rendet az „*ordre positif*”-vel, vagyis a tényleges állapottal, amely a tételes jogrendnek felel meg.

A közgazdaságtan feladataként Quesnay,⁷ mint igazi tudós, a tényeknek és ezek összefüggésének tanulmányozását tűzte ki. Szemei előtt a *közgazdasági életet szabályozó tör-vények felkutatása* és a gazdasági élet oly tudományának megalapozása lebegett, amely hasonló az anatómiához, mint-egy boncolgatva a közgazdaság alkatelemeit és fürkészsze azok működését. Ezért mondhatjuk joggal, hogy Quesnay volt a közgazdaságtannak mint tudománynak megalapítója. Ő volt az, aki a közvetlen célt a tiszta megismerésben és a szenvtelen vizsgálatban tűzte ki.

A Quesnay által megalapozott tudomány középpontjá-ban már nem a kereskedelem állott, hanem a termelékenység gondolata, amely alapja az emberi élet anyagi feltételei elő-teremtésének és ezzel az emberi jólét emelésének. Végered-ményben a természettől függünk, mert tőle kell elhódítanunk mindazt, ami életünk fenntartásához és életszínvonalunk emeléséhez szükséges. Quesnay korának természettudományi gondolkozása különösen hajlamos volt ennek hangsúlyozá-sára, ami azután Quesnayt és iskoláját erős túlzásokra is ragadta. Nevezetesen a mezőgazdaságnak az emberi meg-élhetés szempontjából való kétségtelen fontosságát kiemelve, arra az eredményre jutottak, hogy csak a mezőgazdaság termelékeny, mert végeredményben ettől nyerjük élelmün-ket és nyersanyagainkat. Ezen az alapon Quesnay szerint csupán a mezőgazdák osztálya a társadalom termelékeny osztálya (*classe productive*), míg az iparosok és kereske-dők meddő osztályok (*classes steriles*).

E megkülönböztetés alapján nem mindig egészen jogos szemrehányások érték a fiziokratákat. Amidőn ugyanis az ipart és a kereskedelmet terméketlen foglalkozásoknak bélye-gezték, ezzel nem azt akarták mondani, hogy ezek haszon-talan foglalkozások, hanem csupán azt akarták kiemelni, hogy mégis csak a természet a végső forrása az emberi

⁷ Quesnay munkáira vonatkozólag l. Oeuvres économiques et phi-losophiques. Aug. Oncken bevezetésével Frankfurt a. M. 1888. — Továbbá Quesnay és Turgot munkáiból. Ford. Fenyvesy A. 2. kiad. Budapest, 1899. — Quesnayról: Schelle: Fr. Quesnay. Paris, 1902.

jólét gyarapodásának. Hasonlóképpen akkor, amidőn mindig a természetbeni javakra utaltak, mint az emberi jólét alapjára, nem akarták a pénznek a forgalomban való fontosságát tagadni, hanem csupán arra utalni, hogy a pénz magában véve nem teremt jólétet.

Egyoldalúsága ellenére is Quesnay elmélete a közgazdasági életnek oly vonatkozásaira mutatott rá, amelyeket a korábbi irodalom nem, vagy csak alig érintett. A termelékenység fogalmán kívül ezek közé tartozik mindenekelőtt a jövedelemelosztás folyamata, melynek felismerésére Quesnayt éppen a gazdasági élet és az emberi test működése között vont párhuzam vezette. Quesnay ugyanis az élőlények anyagcseréjére gondolva szemléltette a társadalom vérkeringését, amely a termeléssel kezdődik és a javaknak a termelőktől a többi osztályokhoz vándorlása útján folytatódik. Híres „Tableau économique”-ja igyekezett e folyamatot szemlélhetővé tenni.

Quesnay köré a tanítványok köre csoportosult és így indult meg az az iskola, amelyet korukban az ökonomistáknak neveztek. Később keletkezett a fiziokratizmus elnevezés, midőn Pierre Samuel Dupont de Nemours 1767-ben e címen adta ki Quesnay munkáit⁸ Riquetti Marquis de Mirabeau (1715—1789), Paul Pierre Mercier de la Rivière (1720—1797), Guillaume François Letrosne (1728—1781) és Nicolas Baudeau (1730—1792) voltak a fiziokratizmus nevezetesebb képviselői. Quesnay iskolája mellett J. Cl. Vincent de Gournay (1712—1759) köré csoportosulva a fiziokratizmusnak egy másik ága alakult ki, amelynek kimagasló egyénisége Anne Robert, Jacques Turgot (1727—1781), ki rövid ideig XVI. Lajos pénzügyminisztere is volt.⁹ Franciaországon kívül Németországban és Svájcban is akadtak a fiziokratizmusnak képviselői. Az előbbiben Johann August Schlettwein (1731—1802), Markgraf Karl Friedrich v. Baden (1728—1811) és Th. A. H. Schmalz (1760—1831), míg Svájcban Isaak Iselin (1729—1782) csatlakoztak a fiziokratizmushoz.

A fiziokratizmus jelentőségét sokáig nem ismerték fel. Alapvető teljesítményeit a fiziokrata tan egyoldalúsága, túlzott racionalizmusa és teljesen elvont, minden történeti távlattól távolálló gondolatmenete elhomályosították. Ezért nem

⁸ La Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. (Receuil des traités du Quesnay) I.—II. köt. Páris, 1768.

⁹ Munkája: Reflexions sur la formation et la distribution des richesses. Páris 1776. — Magyarul l. a Quesnaynél idézett munkát. Turgotról Stephens: Life and Writings of Turgot. London 1895., továbbá Neumarck: Turgot et ses doctrines. Páris, 1885.

értették meg sokáig azt a törekvést, mely a közgazdaságtannak tisztán tudományos alapon való kialakítására irányult, és a fiziokratizmust inkább politikai színezetében látták. Csak a mi századunk elején kezdték mindjobban felismerni a fiziokratizmus alapvető teljesítményét a közgazdasági tudomány kifejlesztése terén.¹⁰

Abban a korban, amelyben a fiziokratizmus kialakult, más országokban is jelentkezett a törekvés a közgazdasági jelenségek általánosabb nézőpontból való áttekintésére. Angliában különösen *James Steuart* (1712—1780) munkája emelkedett ki e tekintetben, mert *Steuart* a merkantilizmussal való szoros érintkezése ellenére már erősen előrehaladott nézeteket képviselt. A német irodalomban is a kamerализmus utolsó nagy képviselői *Johann Heinrich Gottlob Justi* (1720—1771) és *Josef v. Sonnenfels* (1733—1817) már sok tekintetben felülemelkedtek azon a látóköron, amely abban az irodalomban megnyilvánult, mely az ő vizsgálati irányuknak létet adott. E korszak általában a közgazdasági gondolkozás terén átmeneti korként jellemezhető, amelyben a múlt és a jövő eszméi kereszteződtek és mindjobban mutatkozott az elméleti elmélyedés. *Richard Cantillon* (1680—1734), kit bizonyos vonatkozásban a fiziokraták elődjének is tekinthetünk, *Abbé Étienne Bonnet de Condillac* (1714—1780) és *François de Forbonnais* (1772—1800.) már jelentős lépést tettek a közgazdaságtan összefüggéseinek megértésében, míg Angliában *David Hume* (1711—1776) és *François Hutcheson* (1694—1746) magaslottak ki, akik közül az első főként a merkantilizmus tévedéseinek felfedésével, az utóbbi pedig, ki egyúttal tanszékén elődje volt *Smith*nek, erkölcsbölcséleti felfogásával gyakorolt nagy hatást az utóbbira.

3. A klasszikus iskola. Bár, mint láttuk, *Quesnay* volt a közgazdaságtan első tudományos iskolájának megalapítója, mégis *Adam Smith*¹¹ az, akit a köztudat a közgazdasági tudomány megalapítójaként ünnepel. Ennek annyiban megvan a jogosultsága, hogy ő volt az, aki a fiziokraták egy-

¹⁰ V. ö. *Stefan Bauer*: Zur Entstehung der Physiokratie. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. N. F. XXI. köt. (1890.) a 113—158. old.

¹¹ Alapvető munkája: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburgh, 1776. (Magyarul: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Ford. Eber Ernő. Átnézte Theiss Ede. Budapest, 1940.) — *Smith* egyéb munkái: *The Theory of Moral Sentiments*. Glasgow, 1759. — *Lectures on Justice, Police and Arms*. Kiadta E. Cannan. Oxford, 1896. (Német fordítás Halberstadt, 1928.) — *Smithről*: *Naoratil A.*: *Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapjai*. Budapest, 1898. — *W. Hasbach*: *Untersuchungen über A. Smith*. Leipzig, 1891. — *John Rae*: *Life of Adam Smith*. London, 1895.

oldalúságától megszabadította a közgazdaságtant és egyúttal a történelmi tényezőket is méltányolva, közelebb hozta a tudományt a való élethez. Nézőpontját tárgyilag is kiszélesítette és a társadalom általános szemléletével hozta kapcsolatba. Tanítása távolról sem olyan elvont, mint a fiziokratáké és a történeti távlaton kívül széles bölcséleti alapra is támaszkodik. E tekintetben különösen *Hume* és *Hutcheson* gyakoroltak rá jelentős befolyást. E mellett *Smith* bő irodalmi készültség alapján fogott a közgazdasági kérdések vizsgálatához; áttanulmányozta *Petty*, *Dudley North*, *Child*, *Steuart*, *Locke*, *Berkeley*, *Mandeville*, *Tucker* és *Ferguson* munkáit és egyaránt méltányolta a közgazdaság dologi, valamint pénzfolyamatait.

Ami azonban *Smith* művének a legnagyobb sikert biztosította, az annak a szerepnek a felismerése volt, melyet a munka és ezzel az ember a gazdasági életben játszik. Nagy művének első mondata az emberi munkáról szól és azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy „minden nemzet évi munkája az az alap, amelyből eredetileg az egy éven át felmerülő életszükségleteket és kényelmi igényeket kielégíti”. A munkamegosztás az a kiindulási pont, amelynek alapján indul el az egész munka a közgazdaság jelenségeinek vizsgálatában. Ezzel a közgazdaság lényege oly találóan van jellemezve, hogy *Smith* fejtegetéseinek hatása alól senki sem vonhatja ki magát, ha munkáját elolvassa.

A széleskörű nézőpontból, melyre *Smith* fejtegetéseit helyezte, adódott a termelékenység kiszélesített fogalma és a cserének döntő szerepe a gazdasági életben. A piac, mint az az összekötő kapocs domborodik ki, amely az embereket gazdasági tevékenységükben egyesíti és a jól felfogott önérték mint az a mozgató erő bontakozik ki, amely működésben tartja a közgazdaság egész rendszerét. Munkájának széles talapzata dacára *Smith* élesen kiragadja a társadalmi élet egyetemes voltából a gazdaság alapvonását, midőn megállapítja, hogy: „a mészárosnak, a sörfőzőnek vagy péknek nem jóindulatától várjuk ebédünket, hanem attól, hogy azok saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk és sohasem emlegetjük előttük saját szükségletünket, hanem az ő előnyüket.”¹² Ezzel találóan jellemezte azoknak a törekvéseknek sajátos mivoltát, melyek a közgazdaságban együttműködő egyének eljárásában megnyilvánulnak, anélkül azonban, hogy elveszí-

¹² Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Eber Ernő. Átnézte Theiss Ede. Bpest 1940. L. 15. old.

tette volna a társadalom magasabb szempontjai iránt valóérzékeny, mert a szabad versenyre utalva rámutatott arra az erőre is, mely az önös érdekből fakadó cselekedeteket a társadalom érdekeit szolgáló keretek közé szorítja. Ezek után valóban nem csodálkozhatunk azon, hogy *Smith* munkája háttérbe szorította a fiziokraták egyoldalú nézeteit és valóban kiindulási pontja lett a közgazdaságtan továbbfejlődésének.

Smith munkája nagy népszerűségének az idők is kedveztek. Midőn az 1776-ban megjelent, az idő éppen megérett arra, hogy a természetjogászoktól és fiziokratáktól erre előkészítve általános érdeklődéssel fogadják a közgazdasági elmélet alapvető munkáját. A közgazdaságtan rövidesen e kor egyik legnagyobb figyelemben részesülő tudományává lett és gyors fejlődésnek indult. Csakhamar *David Ricardo*-ban (1772—1823) oly képviselője akadt, aki éles fogalmazásban kérlelhetetlen logikával, bár sokkal elvontabban, mint *Smith*, fejtette ki az új tudomány alapelveit.

Ricardo már első munkájában,¹³ amely az akkor napirenden levő valutakérdés éles megvilágítását tartalmazta, magára vonta a közfigyelmet és rendszeres munkája,¹⁴ mely 1817-ben jelent meg, végleges formában látszott megállapítani a közgazdasági összefüggések lényegét. Letérve arról a szélesebb és történelmi nézőpontoktól átszőtt alapról, amely *Smith*-t jellemezte, *Ricardo* erősen elvont fejtegetésekkel és tisztán a gazdasági térre szorítkozva, fejtette ki az értéket, a csere, a pénzforgalom, a jövedelemelosztás és a külkereskedelem alapelveit. Ezzel *Ricardo* a tiszta ökonomiának lett megalapítója, mely minden melléktekintet nélkül a szorosan vett gazdasági folyamatok vizsgálatára szorítkozik. Jelentékenyen szűkebb lett ezáltal a közgazdaságtan vizsgálati köre, de egyúttal erősen el is mélyült. Miként *Quesnay*-nél, úgy *Ricardon*ál is az elvont, tisztán a gazdasági folyamatra összpontosított vizsgálati módszer került előtérbe és különösen a jövedelemelosztás kérdései, valamint a pénzforgalom és a külkereskedelem nyertek éles megvilágítást.

Ricardo tanítása azonban el sem képzelhető *Thomas Robert Malthus* (1776—1834) kortársaira mély benyomást

¹³ The High Price of Bullion as a Proof of the Depreciation of Bank Notes. London 1810.

¹⁴ Alapvető munkája: Principles of Political Economy and Taxation London, 1817. (3. kiad. 1821.) Magyarul: A közgazdaság és adózás alapelvei. Ford. Nagy D. Budapest 1940. — *Ricardo* egyéb munkáit is magában foglalja: „The Works of D. Ricardo. Ed. by Mac Culloch”. London, 1846. — *Ricardoról* l. Földes B.: Ricardo, Budapest, 1919.

tevő népesedési elmélete¹⁵ nélkül, mely szerint a népességnek mindig megvan az irányzata arra, hogy gyorsabban szaporodjék, mint a létfenntartási eszközök. *Ricardora* e tétel döntő befolyást gyakorolt és egész érték-, ár- és jövedelemeloszlási elméletét erre építette fel. *Malthus* azonban a népesedésről szóló munkáján kívül egy nagyjelentőségű, rendszeres munkával¹⁶ is gazdagította a közgazdaságtant, melyben oly nézeteket fejtett ki, amelyekkel *Ricardo* legnagyobb részt nem tudott egyetérteni.¹⁷ Ez nem is csoda, mert *Malthus* egészen más irányú gondolkodó volt, mint *Ricardo*. Míg az utóbbinak a tekintete a közgazdasági élet hosszú távlatú összefüggéseire és tényezőinek változásokhoz való végleges alkalmazkodására volt irányítva, addig *Malthus* gyakorlatiasabb elméje inkább az alkalmazkodási folyamat közbeni és közvetlen lefolyását szemlélte.¹⁸ Így azután elkerülte azt a merevséget, mely *Ricardot* jellemezte. Ezért *Malthus* nézetei az árról és a jövedelemeloszlásról sok tekintetben erősen eltértek *Ricardo*éitól és *Malthus* számos oly szempontot hangsúlyozott, melyek jelentősége csak később lett nyilvánvaló, midőn a közgazdaság tényezőinek egymáshoz való alkalmazkodási folyamatát közelebbről vizsgálták. Már a népesedésről írt munkája a gazdasági élet dinamikus nézletére terelte figyelmét és rendszeres munkájában is különös előszeretettel foglalkozott az emberi haladás gazdasági következményeinek kérdéseivel.

¹⁵ An Essay on the Principles of Population as it affects the Future Improvement of Society, with remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other Writers. (Tanulmány a népesedés törvényéről. Ford. György Endre. Bpest, 1902.) *Malthusról* v. ö. *Charles Comte*: La vie et les travaux de Malthus. (Acad. de Sciences Morales et Politiques. 28. XII. 1936.) és *S. N. Patten*: Malthus and Ricardo. 1889.

¹⁶ Principles of Political Economy considered with a view to their practical application. London 1920. (Magyarul: A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gyula, Bpest, 1940.) Ezenkívül *Malthus*nak számos nagyjelentőségű értekezése is jelent meg. Ilyenek: Observations on the Effects of the Corn Laws, and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country. 1914. — An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated. 1815.

¹⁷ Erre vonatkozólag l. Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus. 1810—1823. Kiadta J. Bonar. Oxford 1887. és *David Ricardo*: Notes on Malthus' Principles of Political Economy. Kiadták J. H. Hollander és T. E. Gregory. Baltimore-Oxford 1928.

¹⁸ *Smith, Say, Ricardo* és *Malthus* módszertani álláspontjának eltéréseire vonatkozólag l. *Marian Bowley*: Nassau Senior and Classical Economics. London, (1937) a 30—38. old. — A rövid időközökben bekövetkező hatások tanulmányozása, melyet az angolok „short period analysis”-nek neveznek, *Malthussal* kezdődik, aki már a „short period” kifejezést is használta. (Principles a 309. old.)

A *Smith, Ricardo* és *Malthussal* meginduló irány a *klasszikus iskola*¹⁹ nevet nyerte, méltán, mert a közgazdaság jelenségeinek széles alapon nyugvó egységes, beható magyarázatát adta. A klasszikusok közé számít *Jean Baptiste Say*²⁰ is (1767—1832). Egészen téves benne egyszerűen *Smith* munkájának népszerűsítőjét látni. *Say*, mint alább látni fogjuk, nem egy eredeti eszmével gazdagította az elméletet²¹ és *W. Nassau Seniorral* (1790—1864) együtt nem egy kérdésben *Ricardotól* eltérő álláspontot fejtett ki. A jövő fejlődésre is nagy kihatású volt a vállalkozó szerepének *Say* részéről való kidomborítása. Alapvető munkát végzett *Say* a közgazdasági jelenségek rendszerezésével is, midőn a jelenségeket munkájában a termelés, a forgalom, a jövedelemeloszlás és a fogyasztás fejezeteiben csoportosította.

Angliában a klasszikus tanok kifejlesztésében *James Mill* (1775—1836), *John Ramsay Mac Culloch* (1789—1864), *Thomas de Quincey* (1785—1859), *William Nassau Senior* (1790—1864) és *Elliot Cairnes* (1823—1875) működtek közre és tetőpontját az iskola *John Stuart Mill* (1806—1873) érte el, aki a klasszikusok tanítását — főleg *Ricardora* támaszkodva — szerves egésszé olvasztotta össze.²² Ezentúl az ő munkáját tekintették a klasszikus közgazdaságtan elvei összefoglalásának és belőle indultak ki úgy az elmélet elmélyítésére irányuló törekvések, mint pedig a klasszikus

¹⁹ A klasszikus iskolát ismertető fontosabb munkák a következők: *Cannan*: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy. from 1776 to 1848. London 1893. 3. kiad. 1924. — *Cannan*: A Review of Economic Theory. London 1929. — *Price*: A Short History of Political Economy in England from Adam Smith to Toynbee. London 1891. — *Gide-Rist*: Histoire des doctrines économiques. Paris 1909. — *Schumpeter*: Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte. Grundriß der Sozialökonomie. 2. kiad. Tübingen 1924. — *Brentano*: Die klassische Nationalökonomie. Leipzig 1888. — *Schüller*: Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner. Berlin 1895. — Erősen bírálati jellegűek: *Seidler-Schmid*: Die Systemgedanken der sogenannten klassischen Volkswirtschaftslehre. Jena 1926. — *Spann*: Tote und lebendige Wissenschaft. 4. kiad. Jena 1935.

²⁰ Főmunkái: *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Paris, 1803. — *Cours complet d'économie politique*. I.—VI. köt. Paris, 1828—29. (3. kiad. I.—II. köt. u. o. 1852.)

²¹ Helyesen jegyezte meg *L. H. Haney Say*ról, hogy „He was no Smith nor Ricardo, but he was no mere populariser.” (History of Economic Thought. New York 1915. I. 276. old.)

²² *Principles of Political Economy, with some Application to Social Philosophy*. London 1848. — Magyarul A nemzetgazdaságtan alapelvei. A 6. kiad. után ford. Dapsy László. Budapest 1874—75. — *Millről* l. *Bain*: J. S. Mill. London, 1882. — Élvezetes olvasmány *Mill* önéletrajza is: *Autobiography*. 2. kiad. London, 1873.

elmélet további bírálatai. Szorosan ragaszkodott *Mill* rendszeréhez *Henry Fawcett* (1833—1884), míg *Henry Sidgwick* (1838—1900) és *J. S. Nicholson* (1850—1927.) több-kevesebb módosítással építették ki a klasszikus elveket.

Az, amit a klasszikus elmélet nyújtott, minden tekintetben megfelelt annak a kornak, amelyben az elmélet kiépült. Az individualisztikus és a racionalizmus felé hajló kor különösen vonzódott az emberi élet anyagi alapjait biztosító tünemények vizsgálata felé és ezek észszerű magyarázata idevágó okozati összefüggések feltárásával e kor minden várakozásának megfelelt. A közgazdasági élet automatikus működésének felismerése és jellemzése összhangban volt a XIX. század természettudományi beállítottságával és a jól felfogott önérdek működése, valamint a verseny szabályozó ereje, a tapasztalat által is megerősítve, nagy visszhangra találtak e kor gondolkodásában. Ezek alapján érthető, hogy a munkamegosztásra és a „homo oeconomicus“-ra alapított rendszer nagy sikert aratott mindenfelé, mert az ember természetével szorosan összefüggő mozgatóerőkből símán megmagyarázta az áralakulásnak és a jövedelemeloszlásnak a jelenségeit, valamint a pénzforgalomnak a tüneményeit, kiterjeszkedve egyúttal a nemzetközi forgalomra is, amely ugyane tényezők hatása alatt bontakozott ki.

A klasszikus iskola sikere valóban óriási volt. A kontinensen elsősorban *Jean Baptiste Say* tette népszerűvé *Adam Smith* tanait, melyek különösen Franciaországban a fiziokraták által előkészített talajon nagy rokonszenvre találtak. *Joseph Garnier*, *Michel Chevalier*, *Courcelle-Seneuil*, *Léon Say*, *H. D. Passy*, *L. Leroy-Beaulieu* és mások igyekeztek, főképpen *Say* hatása alatt, bővebben kifejteni *Smith* tanait, szembeszállva ugyancsak *Say* hatása alatt *Ricardo* és *Malthus* pesszimizmusával. A gazdasági erők összhangzatos működésének képe töltötte el a francia gondolkozókat, mely optimizmus már erősen jelentkezett *Charles Dunoyer* munkáiban és a legszélső módon *Frederic Bastiat* munkájában bontakozott ki.

Ricardo és *Malthus* pesszimizmusával szembehelyezkedve, az Egyesült Államokban *Henry Charles Carey* (1793—1879) élesen bírálta egyes tételeiket. Az utóbbi eszméit már 1837-ben fejtette ki,²³ míg *Bastiat* írásai az 1844—1850-es évekből valók és így mindenesetre későbbi keletűek.²⁴ *Carey* különösen *Malthus* népesedési

²³ *Carey* alapgondolatait először „Principles of Social Science“ c. munkájában dolgozta ki. (I.—III. köt. 1837—1840.) Korábban munkájával nagy sikert aratott és az magyar fordításban is megjelent: A társadalmi tudomány kézikönyve. C. H. Principles of Social Science c. munkájának átdolgozása. Ford. Halász Imre. Pest 1867.

²⁴ Főmunkája: *Les harmonies économiques*. Paris 1850. — *Carey* heves támadást intézett *Bastiat* ellen, azzal vádolva őt, hogy nézeteit eltulaj-

törvényét és *Ricardo* járadékelméletét vetette el, mert természeti kincsekben bővelkedő hazája egészen más színben tüntette fel előtte e kérdéseket, mint ahogy ezeket Angliában megítélték. Erősen az Egyesült Államok terjeszkedési lehetőségeinek hatása alatt állva, *Carey* mérhetetlen derűlátással tekintett a jövőbe és teljes bizalommal volt aziránt, hogy az emberi haladás lehetővé fogja tenni a társadalmi osztályok érdekeinek összeegyeztetését. Az Egyesült Államokban különösen *S. Peshin Smith* és *Francis Bowen* rokonszenveztek *Carey*vel, míg Németországban *Eugen Dühring* karolta fel nézeteit.²⁵ Olaszországban pedig *Francesco Ferrara* (1810—1900) többirányban osztotta *Carey*nek a klasszikus iskolával szemben gyakorolt bírálatát.

Ha e bírálatról beszélünk, annak tudatában kell azonban maradnunk, hogy az nem a klasszikus tannak egész rendszere ellen, hanem főképpen *Ricardo* és *Malthus* egyes tételei ellen irányult. Maga *Carey* nagyrabecsülte *Smith*t és az Egyesült Államokban *Francis Amasa Walker* (1840—1897) lelkesen készítette elő a talajt a klasszikus tanok befogadására. Olaszországban aránylag csak lassan terjedtek el a klasszikus elvek, miután *Angelo Messedaglio* (1820—1901) és *Luigi Cossa* (1831—1896) feléjük fordultak, bár ők sem minden bírálati megjegyzés nélkül.

Eleinte a klasszikus közgazdaságtannak Németországban is jó talaja volt. *G. F. Sartorius* (1766—1828), *A. F. Lueder* (1760—1819), *Christian Kraus* (1753—1807), *Ludwig H. W. Jacob* (1757—1827), *Julius Soden* gróf (1754—1831), *Gottlieb Hufeland* (1760—1817) és *J. Fr. Eusebius Lotz* (1770—1838) készségesen fogadták el *Smith* tanait, míg *Heinrich Karl von Rau* (1792—1870) szerencsés módon kísérelte meg a német kameralisztikának *Smith* rendszerével való egybeolvasztását. Már *Johann Heinrich v. Thünen* (1783—1850) *Ricardo* módszere felé vonzódott. Később *Ricardo* befolyása növekedett Németországban. Tanai ugyanis igen nagy befolyást gyakoroltak a német tudományos szocializmus megalapítóira, mint *Karl Johann Robertus Jagetzowra* (1805—1875), *Ferdinand Lassallera* (1825—1764) és *Heinrich Karl Marxra* (1718—1883), akik *Ricardo* törvényeiből vezették le a szocializmus követeléseit. *Adolf Wagner* (1855—1917), *Hans Karl Emil v. Mangoldt* (1824—1868) és *Karl Dietzel* (1857—1935) ugyancsak sok

donította és saját termékeként adta elő. Erre nézve v. ö. a *Journ. des Economistes* 1851. évi kötetét.

²⁵ Nagy tisztelettel viseltetve *Smith* iránt, *Dühring* élesen szembe szállt *Malthus* és *Ricardo* fő tételeivel és fennen dicsérte *Carey* állásfoglalását. V. ö. különösen „*Carey's Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Sozialwissenschaft*.” München 1865, továbbá „*Die Verkleinerer Carey's und die Krisis der Nationalökonomie*.” Breslau 1867. c. munkáit. „*Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*.” Berlin 1871. c. munkája több kiadást ért. (4. kiad. 1900.) Saját elveit *Dühring* „*Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre*.” Berlin 1866. c. könyvében fejtette ki. — *Dühringről* l.: *G. Albrecht*; *Eugen Dühring*. Jena 1927.

tekintetben *Ricardo* tanaihoz álltak közel, bár igen különböző mértékben.

4. A klasszikus iskola visszahatása. Az a bölcséleti hátér, amelyből a klasszikus elmélet kinőtt, a XVIII. századbeli felvilágosodás filozófiája volt, melynek alapjait a racionalizmus, az individualizmus, a materializmus és a világpolgárias felfogás képezték. Az akkori gondolkodásnak megfelelően, a klasszikus közgazdaságtan módszere deduktív volt és néhány általános érvényűnek elfogadott tételből vezette le a közgazdasági élet jelenségeit. Abból indult ki, hogy az emberek cserélési ösztöne, jólétük növelésére való törekvése, a munka értékteremtő hatása és a föld csökkenő hozadéka annyira rányomják bélyegüket a közgazdasági életre, hogy az e tényezők hatása alatt mindig egyformán folyik le. Elhanyagolta azt, hogy a közgazdaság szerves része az emberi kultúrának és mint ilyen, az általános társadalmi tényezők hatása alatt is áll.

Már a XIX. század elején, bár csak elvétve, kifogások merültek fel ennek a nézőpontnak egyoldalúsága ellen. Szemére vetették, hogy csupán az egyéni erők játékát látja a közgazdaságban és túlságosan bízik abban, hogy az egyéni törekvések szabad érvényesülése a közérdek megvalósításához vezet. Élesen megkülönböztetve az egyéni boldogulást és társadalmi jólétet, *Lord Lauderdale* már 1804-ben azt igyekezett bizonyítani, hogy az egyéni érdek az összérdekkel ellentétbe is kerülhet.²⁶ Lassankint az a gondolat mindjobban erősödött, hogy az államnak az egyéni és összérdekek összeegyeztetése körül fontos feladatai vannak.

Lelkes szószólója lett e gondolatnak *Adam Müller* (1779—1829), ki a német romantikus bölcsélet hatása alatt állva, élesen visszautasította *Smith* egész rendszerét,²⁷ szemére vetve azt, hogy egyéni rúgókból magyarázza a közgazdaság felépítését, holott annak főtényezője nem az egyéni érdek, hanem a közösségi tudat, mely a nemzetben és az államban testesül meg. Szembefordulva az individualista és materialista felfogással, mely a gazdasági életnek csupán egyéni vonatkozásait veszi figyelembe, *Müller* az ember szellemiségének közösséget alkotó erejét domborította ki és

²⁶ *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth*. Edinburgh 1804.

²⁷ *Die Elemente der Staatskunst*. I.—III. köt. Berlin, 1809. (Új kiadás: „Die Herdflamme“ c. sorozatban I. köt. Jena, 1922.) — Továbbá *J. Baxa*: *Ä. Müller*. Jena 1930.

ebből igyekezett levezetni a közgazdaság kialakulását. Szerinte a közgazdaságot, az állami lét erejétől támogatva, az emberiség tökéletesedésre való hajlama és a nemzetet összefűző közösségi öntudat hozta létre. Ezért a közgazdaságot Müller szerint más szemmel kell nézni, mint amellyel Smith tekintett rá. Nem szabad benne csupán az egyéni önös rúgókat meglátni, hanem az emberi közösségek magasabb nézőpontjában kell magyarázatát keresni.

Ebből a nézőpontból kiindulva Adam Müller a középkor testületi szellemével és intézményeivel rokonszenvezett. Barátja, Friedrich v. Genz (1764—1832), továbbá Franz v. Bader (1765—1841) és Karl Ludwig v. Haller (1768—1854) hasonló nézeteket vallottak. Roscher ezt az irányzatot a romantikus iskolának keresztelte.²⁸ A romantikus iskola volt az első szélesebbkörű tiltakozás a közgazdaságnak racionalista, anyagias és világpolgáris alapon való szemlélete ellen és egyúttal az első határozott és elvi visszautasítása ama törekvéseknek, amelyek az emberi és a társadalmi élet egyéb vonatkozásaitól elszigetelve akarják a közgazdaság lényegét megérteni. A német idealizmus első tiltakozása volt ez az angol utilitarizmussal szemben.

Amíg Adam Müller az állambölcsélet és a tudomány módszertanának magaslataból támadta a klasszikus rendszert, azalatt sokkal gyakorlatiasabb irányban is kezdtek körülötte a felhők tornyosulni. Az érdekeknek az az összhangja, amelyet a klasszikus elveknek az életbe való átültetésétől vártak, nem következett be. Azokkal a bajokkal szemben, amelyek a társadalmi osztályok ellentétét mindjobban kiélesítették, a klasszikus iskola tanaiból nem lehetett eszközöket meríteni a helyzet enyhítésére. A klasszikus iskola megalapítói, bár a gazdasági szabadság jótékony hatásában bíztak, mindig tudatában maradtak annak, hogy az elméletet és a gyakorlati életet széles ür választja el egymástól, mely abból következik, hogy az elmélet a való élet sokoldalúságát nem veheti alapul akkor, amidőn a dolgok általános összefüggéseit kutatja. A klasszikus elmélet hívei azonban gyakran elfelejtették ezt és az elméletet közvetlenül igyekeztek alkalmazni a gyakorlatra, nem tudván kiolvasni belőle mást, mint azt, hogy az államnak a gazdasági életbe nem szabad beavatkoznia és minden körülmények között szabad folyást kell engednie a gazdasági erők játékának.

²⁸ L. W. Roscher: Über die romantische Schule in der Nationalökonomie. 1870., továbbá J. Baxa. Einführung in die romantische Staatswissenschaft. Jena, 1923.

Ezen az alapon *Malthus* és *Ricardo* pesszimizmusából még biztatást sem lehetett meríteni a társadalmi állapotok javítására.

Amíg a gazdasági liberálizmus szélső hívei, a *manchesteristák*, minden állami beavatkozást visszautasítottak nemcsak a kereskedelem terén, hanem szociálpolitikai téren is, addig a munkásosztály nyomorult helyzete mindinkább beszédes bizonyítékát szolgáltatatta annak, hogy ezt az állapotot sem az erkölcs, sem pedig a politikai józanság szempontjából nem szabad az államnak közömbösen néznie. A viszonyok oda fajultak, hogy elkerülhetetlenné vált annak felismerése, hogy az államnak e téren tennie kell valamit, mert az ilyen állapotokat nem lehet egyszerűen oly szükség-szerűségnek tekinteni, amelybe bele kellene nyugodni.

Ennek felismerése jutott kifejezésre elsősorban *J. C. L. Simonde de Sismondi* (1775—1843) írásaiban, aki mint közgazda pályafutását *Smith* híveként kezdte és *Smith* elveit hirdette első közgazdasági munkájában.²⁹ Hosszabb angliai tartózkodása azonban felháborodással töltötte el az angol munkásság nyomora miatt és ennek hatása alatt írta újabb közgazdasági munkáját,³⁰ melyben már élesen fordult a klasszikus tanok ellen, melyek véleménye szerint tisztán az üzleti élet-szemszögéből nézik a közgazdaság működését és elhanyagolják az embernek és társadalmának erkölcsi lényegét. Ezért *Sismondi* óva inti a közgazdákat, hogy ne a gazdagság minden áron való növelését, hanem a jólétnek széles körökre való kiterjesztését tekintsék feladatuknak. Ugyanerre intettek *Thomas Carlyle*³¹ (1795—1881) és *John Ruskin* (1819—1900) is. A növekvő társadalmi ellentéteket szemlélve erkölcsi felháborodással utasították vissza a manchesteristák kalmár szellemét és mindketten a közgazdaságtannak oly bölcséleti alapra helyezését követelték, amely az ember erkölcsi természetével számol és feladatát elsősorban abban látja, hogy a közgazdasági élet oly irányban való kifejtéséhez nyújtson segítséget, amely erkölcsi alapelveken épül fel. Ezért ezt az irányt, mely egyébként erősen előtérbe helyezte a cselekvő gazdaságpolitika szempontját, *etikai iskolának* nevezzük.

²⁹ La richesse commerciale ou principes d'économie politique appliqués à la législation du commerce, Genève 1803.

³⁰ Les nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population. Paris 1819. Magyar fordítás: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi Lukács. Bpest, 1893.

³¹ L. Gaal Jenő: Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. Budapest 1897.

X A klasszikus közgazdaságtan elleni támadások igazi gócpontja azonban Németország maradt. A. Müller fejtegetései ugyan csak gyenge visszhangra találtak, mert egy leűnt kor intézményeit pártolták, de az angol elmélet kiindulási pontjaival a német szellem nem tudott megbarátkozni. Sehogy sem tudott belenyugodni minden más szempontnak a közgazdaságtanból való kirekesztésébe és annak tisztán anyagias szemléletébe. Heves támadást intézett a múlt század negyvenes éveiben List Frigyes (1789—1846) a nemzeti szempont elhanyagolása miatt a klasszikus felfogás ellen.³² Mint a német egység lelkes előharcosa, List élesen kikelt az ellen, hogy a közgazdaságtan teljesen mellőzte az emberiségnek nemzeti tagozódását és a nemzetnek mint magasabb egységnek törekvéseit. Világpolgárias felfogásában elfelejtette, hogy az egyén és az emberiség összessége között a nemzet áll, melynek gazdasági tekintetben is megvannak a jogosult törekvései. A gazdasági életnek tisztán a csereügyletek szempontjából való szemlélete mellőzi a nemzetek kibontakozásának gazdasági követelményét, a *termelő erők* kifejlesztését, mely nélkül nincs nemzeti haladás.

List nézetei kialakulására nagy hatással volt az Egyesült Államokban való tartózkodása, hol közvetlenül szemlélhette a természeti kincsekben bővelkedő, de akkor gazdaságilag még kiaknázatlan hatalmas terület képét és a jövő fejlődés lehetőségeit. Ez és az akkor még a nemzeti egységet nélkülöző hazája viszonyainak szemlélete vitték őt a gazdasági élet *dynamikus* nézete felé, figyelmét arra irányítva, hogy a közgazdaság erői nem változatlan adottságok, hanem fejlődési lehetőségeket rejtenek magukban. Ezzel már List a közgazdaság történeti távlatban való tanulmányozására irányította a figyelmet és nemsokára ez lett az a pont, mely körül a közgazdaságtan megújítását sürgető német törekvések kikristályosodtak.

Miután G. F. Krause³³ és E. Baumstark³⁴ rámutattak a történeti nézőpontra a közgazdaság szempontjából való fontosságára, Wilhelm Roscher (1817—1897) karolta fel azt a gondolatot, hogy a közgazdaság bölcséleti szemlélete mel-

³² Das nationale System der politischen Ökonomie. Stuttgart 1841. (Magyarul: A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Ford. Horn J. Budapest, 1940.)

³³ Versuch eines Systemes der National- und Staatsökonomie mit vorzüglicher Berücksichtigung Deutschlands; aus dem Gange der Völkercultur und aus dem praktischen Leben entwickelt. Leipzig 1830.

³⁴ Volkswirtschaftliche Erläuterungen, vorzüglich über D. Ricardo's System. Leipzig 1838.

lett, amilyennek a klasszikus elméletet tekintette, történeti szemléletre is szüksége van e tudománynak.³⁵ *Roscher* köré csoportosult rövidesen a német közgazdák egy gárdája, melyet az *első történeti iskolának* neveznek.

*Roscher*nek nem volt szándékában a klasszikus közgazdaságtan eredményeinek lekicsinylése. Midőn a történeti módszer jelentőségét hangoztatta, ezzel csak egy új távlat megnyitására gondolt, mely, miként *Eichorn* és *Savigny* a jogtudomány terén tették, megvilágítja a gazdasági élet kibontakozási folyamatát.

Persze a közgazdaság törvényeire vonatkozólag bizonyos relativitásnak a gondolata *Roscher* felfogásában is már lapangott, mert ez a történeti vizsgálattól elválaszthatatlan. Az iskola többi hívei tovább mentek és egyenesen erre helyezték a súlyt. *Bruno Hildebrand* (1812—1871) szemrehányást tett *Roscher*nek, hogy természeti törvényekről szólt, melyek a forgalmi gazdaságban érvényesülnek.³⁶ *Hildebrand* szerint változhatlan, mindenkor egyformán érvényes törvények csak a természetben vannak, míg az emberi kultúra és vele a közgazdaság is folytonos változás eredménye és így a tudomány feladata vele szemben csak a *fejlődés törvényeinek* feltárása lehet.

Már *Roscher* is a népek gyermek-, férfi- és aggkoráról beszélt, mely gazdaságukra is kihat. *List* a pásztorélet, a földművelés, az ipar és földművelés, és az ipar, földművelés és kereskedelem korszakait vélte mint a fejlődés eredményét megkülönböztethetni. Szerinte minden közgazdaság fejlődésének irányát jelzi ez a sorrend. *Hildebrand* hibáztatta *List* elgondolását, de annak alapgondolatát, hogy vannak fejlődési törvények, magáévá tette és csak a fejlődés lépcsőinek más értelmezését adta, midőn a természetbeni gazdaság, a pénz- és a hitelgazdaság korszakát különböztette meg.

Sokkal higgadtabban és határozott elméleti érzékkel ítélte meg a történeti módszer jelentőségét *Karl Knies* (1821—1898).³⁷ Elismerve az elmélet teljesítményeit, *Knies* csak az ellen fordult, amit a tudomány „abszolutizmus”-ának nevezett,³⁸ értve alatta a tételek olyan általánosítását, mely nincsen tekintettel sem a közgazdasági élet fejlődésére, sem

³⁵ Grundriß zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft. Nach geschichtlicher Methode. Göttingen 1843.

³⁶ V. ö. a Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik-ban, melyet *Hildebrand* 1863-ban alapított „Die gegenwärtige Aufgabe der Wissenschaft der Nationalökonomie”. (I. köt. a 22. old.)

³⁷ Die politische Ökonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode. (Braunschweig, 1853.)

³⁸ E. i. m. különösen a 285—286. old.

pedig a különböző közgazdaságok sajátos jellegére. Szerinte a kor, melyben az elméleti elgondolások születnek, ezekre is rányomja bélyegét és ezért az elmélet sem tekinthető soha véglegesen lezártnak. Kétségbe nem vonva azt, hogy a különböző korok és népek gazdasági életében sok a közös vonás, mégsem szabad *Knies* szerint megfedkezni arról, hogy a kor és a népi sajátosságok mindenre rányomják bélyegüket. Az élet jelenségeiben az örök és általános törvényszerűség mellett egyúttal mindig a fejlődésnek alávetett rúgók is érvényesülnek³⁹ és ezért abszolút törvényszerűségek helyett az analógia, a hasonlóság törvényeiről kell szólnunk a közgazdaságtanban.⁴⁰

Knies felfogásának ez a rövid összefoglalása is mutatja, hogy ő tőle távol állt a törvényszerűségek kutatásának elvetése. Szerinte ennek nagyon is megvan a jogosultsága, csak azt kívánta hangsúlyozni, hogy e mellett nem szabad megfedkezni arról, hogy e törvények csak oly általános megállapítások, melyek az emberiség fejlődésétől befolyásolva számtalan változatban érvényesülnek.

Az a törekvés, amely a német történeti iskolában megnyilvánult, lényegileg a közgazdaságtan elvont módszere ellen irányult, hangsúlyozva azt, hogy a közgazdaság az általános társadalmi életnek szerves része, amelyet megérteni csak az összes társadalmi tényezők figyelembevételével lehet, figyelmet fordítva egyúttal e tényezőknek az idők folyamán való változására. *Roscher* és *Knies* tehát nem a közgazdasági elmélet kiküszöbölését kívánták; inkább csak arra akarták a figyelmet felhívni, hogy a közgazdaság törvényei nem a klasszikus elmélet által feltételezett elvontságukban, hanem a történelmi fejlődés folyamán változó helyzetekben érvényesülnek és szoros kapcsolatban állanak a társadalom mindenkori szerkezetével. *Roscher* kézikönyvében⁴¹ nem mellőzte, hanem inkább csak történeti példákkal világította meg a klasszikus tételeket és *Knies* elméleti jellegű munkát írt a pénzről, melyben azonban a gazdasági vonatkozások mellett nagy súlyt helyezett a jogi vonatkozásokra is.⁴²

További fejlődésében a német történeti iskola nem *Roscher* és *Knies* álláspontját tette magáévá, hanem a szoros értelemben vett elmélet és a történeti irány közötti ellen-

³⁹ U. o. 338. old.

⁴⁰ U. o. 346. old.

⁴¹ System der Volkswirtschaft. I. köt. Die Grundlagen der Nationalökonomie. Stuttgart, 1854. (8. kiad. 1869.) (Magyarul: A nemzetgazdaságtan alaptanai. Budapest, 1895.) A többi kötet gazdaságpolitikai tárgyú.

⁴² Geld und Kredit. Berlin 1873—1879.

tétet kiélesítette. *Gustav Schmoller* (1838—1917), a *második történeti iskola* megalapítója *Hildebrand* példáját követve kifejezetten szembehelyezkedett az elméleti kutatással, melynek kiindulási pontját elvetette. *Schmoller* szemei előtt a közgazdaságtan alapjainak oly kiszélesítése lebegett, amely felöleli a természeti és népi tényezőktől kezdve a közgazdaság kialakulására ható összes tényezőket és a közgazdaságtan tudományát a való élethez annyira közelhozza, hogy közvetlen alapjául szolgálhat a gazdasági politikának. Mint a német szociálpolitika egyik vezérférfia, különösen a szellemi és erkölcsi tényezők szerepére helyezett súlyt. A gazdasági élet szerkezetének vizsgálata lépett munkáiban előtérbe, egészen háttérbe szorítva a törvények kutatását, melynek helyét *Schmoller* tanítványainál és követőinél a leírás és a történeti kutatás foglalta el. Szinte gazdasági szociológiának vagy gazdaságtörténeti szociográfiának mondhatnók azt, amit *Schmoller* közgazdaságtannak nevezett.

Schmoller törekvéseit a német közgazdák helyeselték, mert a közgazdasági élet oly magyarázatát helyezte kilátásba, mely a való életre támaszkodva figyelemmel van a közgazdaság összes tényezőire. Az ő irányzata az elvont elmélettől való idegenkedést tények kutatására való törekvéssel párosította. Egymás után keletkeztek *Schmoller* kezdeményezésére a gazdaságtörténeti monografiák és részletkutatások. Erre az irányra nézve jellemző *Lujo Brentano* (1844—1926) mondása, mely szerint a közgazdasági megismerés számára a legkisebb gazdasági tény leírása nagyobb jelentőségű, mint a legszebb elmélet. Pedig *Brentano* nem tartozott a történeti iskola szélső követőihöz, hanem alkalomadtán maga is fejlesztette az elméletet.⁴³ *Karl Bücher* (1847—1930),⁴⁴ *Georg Friedrich Knapp* (1842—1926)⁴⁵ és még számos német közgazda szentelte életét gazdaságtörténeti kutatásoknak és közülük különösen kivált *Werner Sombart* (1863—1941) a kapitalizmus fejlődéséről szóló munkájával.⁴⁶

A klasszikus iskola elvont módszerével szemben más országokban is mutatkozott visszahatás. Így Angliában *Richard Jones* (1790—1855) szembeszállt *Ricardo* egyes tételeivel, sürgetve a közgaz-

⁴³ Különösen a munkabérelméletről szóló fejezetben fogunk nevével találkozni.

⁴⁴ Főmunkája „Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1893. (17. kiad. u. o. 1926.)

⁴⁵ Később azonban *Knapp* is nagy elméleti munkával lepte meg a közönséget (Die staatliche Theorie des Geldes. Leipzig 1905.)

⁴⁶ Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902.

daságtannak az élethez való közelebbhozzatalát.⁴⁷ *Th. E. Cliff Leslie* (1825–1882), *Walter Bagehot* (1826–1877),⁴⁸ *Arnold Toynbee* (1852–1883),⁴⁹ *J. E. Thorold Rogers* (1825–1890), *William Cunningham* (1849–1919) és *W. J. Ashley* (1860–1927) erősen a történeti módszer felé hajlottak és a gazdasági élet fejlődését több irányban világították meg. E törekvésnek Olaszországban is megvolt a maga visszahatása és nálunk Magyarországon *Kautz Gyula* (1829–1909) rokonszenvezett erősen *Roscherral*.⁵⁰ Úgy ő, mint *Földes Béla*⁵¹ és *Gaál Jenő*⁵² távolmaradtak azonban a történeti iskola túlzásaitól és az elmélet jelentőségének lekicsinylésétől. Ugyanez áll *Balás Károlyról* és különösen *Nápratil Ákosról*. Bár a gazdaságtörténet művelője, *Kováts Ferenc* is híve az elméletnek.

Az Egyesült Államokban a történeti iskola hatásai csak később és kisebb mértékben jelentkeztek. Igazi történeti iskola azonban itt nem fejlődött ki és az amerikai írók inkább arra szorítottak, hogy a klasszikus iskola egyes tételeit bírálják, melyek, mint p. o. *Ricardo* járadékelmélete, nehezen voltak összhangba hozhatók az Egyesült Államok adottságaival és gyorsan fejlődő gazdasági életével.

Míg a történeti iskola a klasszikus elméletben főképpen a történeti távlat mellőzését kifogásolta, addig a német közgazdák egy másik csoportja azt vetette szemére az elméletnek, hogy a közgazdaságot jogi alapjaitól elvonatkoztatva vizsgálja. Már *John Stuart Mill* érintette ezt a pontot, amikor azt mondotta, hogy „a termelés törvényeitől különbözőleg a vagyonmegoszlás törvényei már ... emberi intézmények, mivel azon mód, amely szerint a vagyon valamely adott társadalomban szétoszlik, az ezt eszközölő határozatok vagy szokásoktól függ.”⁵³ Ez a szempont különösen a német szocialistákat érdekelte, kik ebben kitűnő alapot láttak annak bebizonyítására, hogy a jogi rend megváltoztatásával a közgazdaság folyása is más volna, minthogy módosulnának azok a keretek, amelyekben belül a gazdasági törvények érvényesülnek.

⁴⁷ *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation. Part I. Rent 1831.*

⁴⁸ Különösen ismert *Lonbard Street. A Description of the Money Market.* London 1873. c. munkája, a pénzpiacról ad realisztikus magyarázatot. E munka magyar fordításban is megjelent. (Ford. Bernát L., Budapest, 1882.)

⁴⁹ Főmunkája: *Lectures on the Industrial Revolution in England.* London 1884.

⁵⁰ *Nemzetgazdaság- és pénzügytan 1863.* (5. kiad. 1890.)

⁵¹ *Társadalmi gazdaságtan.* Budapest, 1892–94. (6. kiad. 1917.)

⁵² *A nemzetgazdaságtan rendszere.* Budapest 1899–1900.

⁵³ *A nemzetgazdaságtan alapelvei.* Ford. Dapsy László. Budapest, 1874. I. könyv, 30. old.

Karl Johann Rodbertus-Jagetzow (1805—1875) szerint a közgazdaság igazi képét el sem lehet képzelni anélkül, hogy egyúttal meg nem volna határozva az a jogi rend, amelynek alapján a társadalmi élet végbemegy.⁵⁴ Ennek figyelembevétele nélkül, így okoskodik Rodbertus, a termelésnek csupán technológiai nézletéhez juthatunk és igazán közgazdasági természetű csak akkor lesz szemléletünk, ha figyelembe vesszük a társadalom jogi alapjait, különösen azt, hogy a társadalmi rend a magántulajdonra van-e építve, vagy nem. Munka és tőke magukban véve, folytatja Rodbertus, a termelésnek csak technikai oldalával állnak vonatkozásban és közgazdasági természetük csak a jogi renddel kapcsolatban bontakozik ki. A jogrend történeti fejlődés eredménye és ezért a közgazdaságnak mindazon jelenségei, amelyek a jogrendtől függenek, mint történeti és jogi kategóriába tartozók (historisch-rechtliche Kategorie) élesen megkülönböztetendők azoktól a jelenségektől, amelyek a természeti adottságok szükségszerűségével következnek be. E megkülönböztetésével Rodbertus a társadalmi berendezés változó voltára kívánt rámutatni, annak hangsúlyozása végett, hogy e berendezések nem örökérvényűek, mert nem a természet, hanem az emberi akarat hozta létre és változtathatja meg ezeket.

Wagner Adolf (1835—1917) tette magáévá e megkülönböztetést és elméletében különös figyelmet szentelt a gazdasági élet társadalmi szerkezetének. Más irányban karolta fel a Rodbertus által érintett gondolatot Rudolf Stammmler, behatóan fejtegetve azt, hogy a gazdasági élet a jog által szabályozott emberi cselekvés.⁵⁵ Rudolf Stolzmann⁵⁶ és Karl Diehl⁵⁷ csatlakoztak e felfogáshoz és az utóbbi vezetése alatt kifejlődött a közgazdaságtan társadalomjogi iskolája. (sozialrechtliche Schule).⁵⁸ Ez miként Diehl hangsúlyozta, az elvont elmélettel konkrét elméletet kíván szembeállítani, amely a közgazdaságot a mindenkori jogrendszerrel kapcsolatban és abból kifejtve kívánja magyarázni. E felfogás szerint, mintegy légüres térben mozog az elmélet addig, amíg nem egy határozott jogrendből indul ki, mert a gazdasági összefüggé-

⁵⁴ Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände. Neu-Brandenburg u. Friedland. 1845. — Soziale Briefe an von Kirchmann. Berlin, 1851—1858.

⁵⁵ Wirtschaft und Recht. Leipzig, 1896. (2. kiad. 1906.)

⁵⁶ Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre, Berlin, 1896. és Die Volkswirtschaft als sozialetisches Zweckgebilde. Berlin, 1909.

⁵⁷ Theoretische Nationalökonomie. I. köt. Jena, 1916.

⁵⁸ Az iskola fejlődésére vonatkozólag I. K. Diehl: Die sozialrechtliche Richtung in der Nationalökonomie. Jena 1941. — Diehl a magyar közgazdák közül Balás Károlyt említi, mint az iskola hívét.

sek mint társas kapcsolatok a mindenkori jogrend alapján alakulnak ki.

Élénk visszhangra talált a *Rodbertus Wagner*-féle társadalomjogi irányzat Magyarországon. Első sorban *Napratil Ákos* volt az, ki sikeresen fűzte tovább e gondolatmenetet, élesen szétválasztva a közgazdaságnak a jogrendtől függetlenül lefolyó jelenségeit azokétól, melyek, mint különösen a jövedelemeloszlás, szorosan a jogrenden épülnek fel. Az első csoportba tartozó jelenségeket a gazdasági élet *elemi jelenségeinek* nevezte *Napratil*, míg a második csoportba tartozókat a gazdasági élet *másodlagos jelenségeinek* keresztelte.⁵⁹ Szoros rokonságban áll e felfogással *Balás Károly* közgazdasági rendszere is, midőn erősen hangsúlyozza a közgazdasági élet jogi oldalát és egyes jelenségeinek jogi természetét.⁶⁰ A társadalomjogi irány alapgondolata, t. i. az, hogy a közgazdasági élet szoros kölcsönhatásban áll a társadalmi berendezkedésekkel, idővel más országokban, így p. o. századunk huszas éveiben az Egyesült Államokban is tért hódított, Németországban pedig egyik alapvető szempontja lett a legújabb irányzatoknak.⁶¹ E hatások azonban csak hosszabb idő után jelentkeztek. Ezzel szemben a gazdasági élet és a társadalmi berendezések szoros kapcsolatának hangsúlyozása közvetlenül befolyásolta a *szocializmus* fejlődését.

Koruk bölcséleti felfogásának hatása alatt állva, az első szocialisták szemei előtt a természetes társadalmi rend gondolata lebegett, mely semmi tekintettel sem volt arra, hogy a társadalmi rend is történeti fejlődés eredménye. Ezért a XIX. század első felének szocialistái egyszerűen abban látták feladatukat, hogy a szocializmus elveit, mint a természetes társadalmi rend követelményeit, kifejtsek és így teljesen hiányzott az érzékük aziránt, hogy a társadalmi rend alakulását történelmi tényezők határozzák meg. Optimizmusukban azt hitték, hogy egy új társadalmi rend megalakítása érdekében elegendő a társadalmi igazság eszméjének hirdetése. A történelem tényezőinek figyelembevételétől mentes elgondolásuk az akkori korszellemnek felelt meg. Míg azonban a klasszikus közgazdaságtan *Malthus* és *Ricardo* hatása alatt peszsimisztikus következtetésekhez jutott, addig a szocialisták

⁵⁹ Először „A gazdasági élet és a jogi rend” c. értekezésben (Unepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből. Földes emlékkönyv. Budapest 1905. a 141—190. old.) — Alapját képezi ez a megkülönböztetés *Napratil* közgazdasági rendszerének. (V. ö. Közgazdaságtan. I. köt. Budapest, 1939.)

⁶⁰ Politikai gazdaságtan. Budapest, 1922.

⁶¹ Ezekről később lesz szó.

a század elején bekövetkezett nagy technikai haladástól elszédítve, a legnagyobb bizalommal tekinthettek a jövőbe. Szembehelyezkedve a klasszikusoknak az emberiség fejlődését illető felfogásával, mely szerint az alsó osztályok helyzetén a dolgok természetéből kifolyólag nem lehet gyökeresen segíteni, *Saint Simon*, *Robert Owen*, *Charles Fourier*, *William Thompson* épp úgy, mint *Louis Blanc* egyszerűen mellőzték a klasszikus elméletet, mert feladatukat nem a közgazdasági élet törvényeinek felkutatásában, hanem képzelő tehetségüknek szabad folyást engedve, a gazdasági élet oly elrendezésének kigondolásában látták, amely felfogásuk szerint az erkölcsnek és az igazságnak megfelelő, megvalósítja az emberek természetes együttműködésének gondolatát.

A jogi berendezések alapvető szerepének hangsúlyozásával a német szocializmus új kiindulási pontot talált. A klasszikus elméletnek, kivált *Ricardonak* élesen fogalmazott tételei egyszerre érdekessé váltak a szocializmus számára, azzal a beállítással, hogy csak egy határozott gazdasági rend, vagyis a kapitalizmus keretein belül érvényesülnek. *Rodbertus* szerint éppen *Ricardo* tételeinek helytálló volta döntő érv mellett, hogy a gazdasági élet jogi alapjait kell megváltoztatni, ha az emberiség számára szebb jövőt kívánnak biztosítani. A magántulajdon intézményét háttérbe kell szorítani az állam hatáskörének szélesbítésével és ily módon a társadalomnak oly szerkezetét kell megvalósítani, amely az emberi együttélésnek jobb és igazságosabb alapot szolgáltat.

A német tudományos szocializmus,⁶² melyet *Rodbertus* indított útnak, az államtól várta a szocializmus megvalósítását. Eszménye az államszocializmus volt. *Heinrich Karl Marxot* (1818—1883.) az állam erkölcsi céljaira és feladataira való hivatkozás nem elégítette ki. *Hegel* és *Feuerbach* bölcséletére támaszkodva *Marx* a történelem erőiben kereste azt a tényezőt, mely a szocializmust szükségképpen létrehozza. Elméletének alapja a történelmi fejlődésnek materialista alapon való magyarázata, (történelmi materializmus), mely szerint az emberek gondolkozását és cselekedeteit és ezen az alapon a társadalmi együttélés szerkezetét is anyagi érdekek határozzák meg. Az anyagi érdekek közös volta az embereket társadalmi osztályokká tömöríti. A fejlődés folyamán azok, akik mások munkáját kizsákmányolják, érdekeik kö-

⁶² *Fr. Engels*: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. Új kiad. Berlin 1911. — *Muckle*: Die Geschichte der sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert. 2. kiad. Leipzig—Berlin 1917. — *W. Sombart*: Der proletarische Sozialismus, Marxismus. I.—II. köt. Jena, 1924.

zössége folytán épp úgy tömörülnek, mint maguk a kizsákmányoltak. Ezen az alapon a kapitalizmusban két társadalmi osztály áll egymással szemben: a polgárság, mint a kizsákmányolók osztálya és a munkásság, vagyis a proletáriátus, mint a kizsákmányoltak osztálya (*osztályharc*). A kizsákmányolás azáltal keletkezik, hogy a munkaadó a munkást hosszabb ideig dolgoztatja, mint amely ahhoz szükséges, hogy a munkás megélhetését biztosítsa. Ilymódon a munkaadó *többletértéket* kap rendelkezésére, amely azután alapja lesz a tőkefelhalmozódásnak (*akkumulációs elmélet*). A többletértéket ugyan a munkások állítják elő, de abban a vállalkozók egyformán részesednek, akár nagyobb vagy kisebb hányadban alkalmazznak üzemükben munkásokat vagy gépeket. A piac ugyanis nem törődik evvel és ugyanazon az áron veszi fel a terméket akármilyen a tőke szerves összetétele, vagyis az állótőke és a munkások foglalkoztatására szolgáló tőke aránya a cikk termelésében. A nagyobb álló tőkével dolgozó vállalkozó tehát jobban jár, mert ugyanazt a nyereséghányadot kapja, mint az, aki aránylag több munkást foglalkoztat (*a nyereséghányad kiegyenlítődése*). Ennek következménye a termelési eszközök szaporodása, a gépeknek és felszerelési tárgyaknak mind nagyobb szerepe a termelésben, ami viszont a munkásoknak mind nagyobb részét teszi feleslegessé és szórja az utcára. Az így beálló elproletárosodás (*elnyomóródsági elmélet*) azonban fokról-fokra megfosztja a vállalkozót piaci lehetőségeitől és az egymást követő válságok megrázkódtatják a közgazdaságot addig, amíg végre a válságok hatása alatt az össze nem omlik (*összeomlási elmélet*) és nem lép helyébe a szocializmus.⁶³

Marx tanítása merész kísérlet volt az elméleti és történelmi nézőpont összeolvasztására. A jogintézmények szerepét hangsúlyozva, benne a történelmi távlat arra szolgál, hogy *Ricardo* tételeiből kiindulva a szocializmus szükségszerű megvalósulását igazolja. Történelmi erők dolgoznak tehát *Marx* szerint a szocializmus érdekében és a dolgok belső logi-

⁶³ *Marx* elméletét „Das Kapital” c. munkájában fejtette ki. (Hamburg I. köt. 1867. II. köt. 1885., III. köt. 1893.) — Egyéb fontosabb munkái: *Misère de la philosophie*. Bruxelles és Paris, 1847. (Német nyelven 2. kiad. Stuttgart, 1892.) — *Manifest der kommunistischen Partei*, London, 1848. (Engels-el.) — *Zur Kritik d. politischen Ökonomie*. I. füzet Berlin, 1859. — A magyar irodalomból v. ö. *Marx és Engels válogatott művei*. Szerk. Szabó Ervin. Budapest, I. köt. 1905., II. köt. 1909. — *Marxról* v. ö.: *Sombart W.*: *Lebenswerk von K. Marx*. Jena, 1909. — *Mehring, Fr.*: *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*. 2. kiad. Leipzig, 1919. — *Kautsky K.*: *Marx K. történelmi jelentősége*. Ford. Garami E. Budapest, 1918.

kájából kifolyólag sodorják a gazdasági fejlődést a szocializmus felé.

Ezzel a tétellel helyezkedett szembe *Thorstein Veblen* (1857—1929.) a kétkedés szellemének nagy amerikai képviselője.⁶⁴ Szerinte *Marx* az idealizmus és utopizmus áldozata volt, midőn úgy képzelte, hogy a társadalmi erők a történelem folyamán határozott irányban, tudatos célszerűséggel dolgoznak. *Veblen* szerint ebben az elgondolásban még mindig a természetes társadalmi rend képzete nyilvánul meg, holott a társadalom erői vakon hatnak, nem állanak határozott cél szolgálatában. Bizonyos ismeretek szerzése lassan kiemeli a társadalmat kezdetleges állapotából és felkelti a munka szeretetét („instinct of workmanship”-nak nevezi ezt *Veblen*, ahogy számára az ösztönös és kevésbé a tudatos cselekvés vezeti az embereket). Megindul a haladás és előtérbe lép a magántulajdon, mely családsággal és erőszakkal vagyongyűjtéshez és később a bér munkásság keletkezéséhez vezet. Megszületik a gazdagság tisztelete és a szegénység megvetése. Új fordulatot ad a fejlődésnek a gépek alkalmazása, mellyel a termelés technikai és üzleti vonatkozásai szétválnak és a gazdasági élet az üzletemberek vezetése alá kerül, akiket a nyereség vágya vezet. Hatalmukat *Veblen* szerint az üzletemberek a termelés szabotálására használják fel, mert a pénzügyi erejükkel megszervezett monopóliumok oly korlátok között tartják a termelést, melyeket a legnagyobb nyereség elve szab meg.

Elgondolásának átfogó történeti távlatával és egységes-ségével *Veblen* rendszere vetélkedik *Marx*éval, de egyúttal egyoldalúságában is.⁶⁵ Mindkettő kilép az elmélet kereteiből és történetbölcséleti nézőpontjával a politika terére is átnyúl. *Marx* tanaira építette a szociáldemokrácia programját és *Veblen* hatása alatt keletkezett a technokrácia, valamint a kevésbé egyoldalú szociális ellenőrzés (social control of in-

⁶⁴ Főbb munkái: *Theory of the Leisure Class*. New York 1899. (Új kiad. 1924.), — *Theory of Business Enterprise*. U. o. 1904. (új kiad. 1927.), — *Instinct of Workmanship*. U. o. 1914. (új kiad. 1918.), — *Place of Science in Modern Civilisation*. U. o. 1919. — *Vested Interest and the State of Industrial Arts*. U. o. 1919., — *Engineers and the Price System*. U. o. 1921. *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times*. U. o. 1923.

⁶⁵ *Marx* tanainak bírálata egy félszázadon keresztül foglalkoztatta a német tudományt. E bírálatok könyvtárakat töltenek be és egyenkint szedik szét *Marx* tételeit. Átfogó történetbölcséleti elgondolásban csak *Veblen* rendszere állítható melléje. — *Veblen* bírálatára nézve v. ö. *L. H. Haney*: *History of Economic Thought*. 3. kiad. New York 1936. és *Gaétan Pirou*: *Les nouveaux courants de la théorie économique aux États Unis*, I. köt. 2. kiad. Paris 1939.

dustry) programja, mely *Roosevelt* politikájában érvényesült.

5. A határhaszon iskola. A történeti iskola, midőn arra rávilágított, hogy a közgazdaság szervezete az idők folyamán változik, a közgazdasági kutatás számára új távlatot nyitott. Ráirányította a figyelmet arra, hogy a közgazdaság szoros kölcsönhatásban áll az emberi élet egyéb vonatkozásaival a társadalmi lét alapvető tényezőivel, az erkölcsi befogással és a nemzeti törekvésekkel. Ezzel messzemenőleg útját egyengette az idők változásával számoló gazdasági politikának, különösen a cselekvő szociálpolitikának. Ilymódon számolt azokkal a tényezőkkel, amelyeket az elvont elmélet módszerénél fogva kénytelen volt elhanyagolni. Míg a klasszikus elmélet a közgazdasági élet sajátlagos gazdasági erőinek működését tárta fel, addig a történeti iskola az ezen kívül fekvő, de a társadalomra és gazdaságára egyaránt jelentős befolyással bíró összefüggésekre hívta fel a figyelmet. Emellett élesen rávilágított a klasszikus elmélet elvont módszerének határaitra és veszélyeire is és kimutatta azt, hogy mily jelentékeny űr keletkezhetik az elvont okoskodás és a való élet között. Ezzel a történeti iskola megvilágította a nagy általánosításokban rejlő veszélyeket is, előkészítve annak megértését, hogy az általános megállapításokból leszűrt elvek a körülmények sokféleségénél fogva az életben csak jelentős surlódások mellett érvényesülnek.

A történeti iskola azonban határozottan lebecsülte azt a tényt, hogy a dolgok összefüggésének megértéséhez csak az egész rendszert átfogó általános megállapítások útján juthatunk el. Hiába utalt arra, hogy az általános elvek a maguk tisztaságában az életben sohasem érvényesülhetnek; a tudomány nem tudta beérni a gazdasági élet történeti megvilágításával. Az életben adódó különbözőségek ellenére is kétségtelenül van a világban végbemenő folyamatokban általános törvényszerűség, amelynek felkutatásáról nem lehet lemondani és a tisztán történeti, vagy normatív irányú gondolkodás nem elégítheti ki az emberi elmét a dolgok mélyebb összefüggésének megértésére irányuló törekvéseiben. Ezért az elmélet további fejlődését a történeti iskola ellenvetései sem akaszthatták meg.

Egyszerre több országban jelentkezett a vágy a közgazdasági elméletnek felújítására és azoknak a hézagoknak a kitöltésére, melyeket a klasszikus elmélet hagyott. Angliában *William Stanley Jevons* (1835—1882), Ausztriában *Carl Menger* (1840—1921), Svájcban pedig a francia származású *Marie Esprit Walras* (1854—1910) majdnem egyidejűleg talál-

ták meg a nézőpontot az elméletnek új irányban való továbbépítésére. Mindhárman felismerték, hogy a klasszikus elmélet gyenge pontja a munkaértékelmélet volt. Ezért mindhár-muk törekvése arra irányult, hogy az értékelméletet új alapokra fektessék, számotvetve azzal, hogy az értékelés feladata a gazdasági elhatározások irányítása és ezért azoknak a határoknak a kijelölése, amelyekig szükségletkielégítésünkben elmehetünk. Ebből kiindulva egy új fogalommal gazdagították az elméletet, melyet határhaszonnak nevezünk. E fogalom annak megvilágítására szolgál, hogy a korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre álló javak értéke az utolsó még gazdaságilag megengedett felhasználási lehetőségtől függ. E gondolatnak, mint az alábbiakban látni fogjuk, messze-menő kihatása volt az elmélet egészére, mert nemcsak az értékelméletnek, hanem az ár- és jövedelemeloszlási elméletnek is új alapokra fektetését vonta maga után.

Az újítók közül legelőször *Menger*nek sikerült Ausztriában iskolát alapítania. *Friedrich Wieser* báró (1851—1926), *Eugen Böhm v. Bawerk* (1851—1914), valamint *Emil Sax* (1845—1927.) szegődtek először munkatársaiul és nemso-kára a követők hosszú sora csatlakozott hozzájuk, közöttük *Eugen v. Philippovich* (1858—1927) és *Robert Zuckerkandl* (1856—1926), majd pedig *Josef Schumpeter*, *Hans Mayer*, *Ludwig v. Mises*, *F. A. Hayek* és *Oskar Morgenstern* folytatták az elmélet továbbépítését. Az osztrák, vagy bécsi iskola mindenekelőtt az Egyesült Államokban és Skandináviában, hol különösen *Knut Wicksell* (1851—1926) karolta fel, később pedig másfelé is több-kevesebb visszhangra talált.

Szintén a határhaszon fogalmára épített, de azt más irányban fejlesztette tovább *Walras*. Idővel körüle is a tanítványok serege csoportosult és kifejlődött a *lausannei iskola*, melynek *Walras* halála után *Vilfredo Pareto* (1848—1923) lett a vezére. A lausannei iskola a tiszta ökonomia művelésének gócpontja, melynek különös hatása volt az olasz közgazdasági tudomány fejlődésére, ahol elsősorban *Maffeo Pantaleoni* (1857—1924), *Enrico Barone* (1859—1924), *Luigi Amoroso*, *Umberto Ricci* és mások csatlakoztak ehhez az irányhoz. Később Franciaországban is kezdett tért hódítani, ahol *Francois Divisia*, *P. Boninsegni*, *Étienne Antonelli*, *Jacques Moret* képviselik a lausannei iskolát, míg *Albert Aftalion* a bécsi iskolához áll közel.

Angliában a klasszikus iskola hagyománya olyan erős volt és másrészt *Jevons* oly hirtelen hunyt el, hogy az új irány csak lassan kezdett érvényesülni. Így annak ellenére, hogy a határhaszon gondolatát *Jevons* már 1862-ben kifejtette, az

ő tanításai csak hosszabb idő letelte után hozták meg gyümölcsüket. Első pillanatra ugyanis az angol közgazdák úgy érezték, mint hogyha *Jevons* elméletének elfogadása az egész klasszikus iskola elveinek egyszerű tagadása lett volna. Ez közelebbi vizsgálatra tévedésnek bizonyult és *Alfred Marshall* (1842—1924) az érdem, hogy ezt felismerte és megkísérelte *Jevons* nézőpontjának a klasszikus elmélettel való összeolvasztását. A határhaszon fogalmát beolvasztva az elméletbe, *Marshall*nak a piaci folyamatok oly egységes és megnyerő magyarázatát sikerült nyújtania, hogy ezentúl az angol közgazdaságtan általánosan erre az álláspontra helyezkedett. *Marshall* iskoláját a *cambridgei iskolának* nevezik, amelynek sok érintkezési pontja van a *lausannei iskolával*, különösen a matematikai módszerrel való rokonszenvezése kapcsán. *Francis Isidro Edgeworth* (1854—1926) és *P. H. Wicksteed* (1844—1927) hathatósan támogatták e módszer fejlődését Angliában, melynek kimagasló képviselője ma *A. C. Pigou*, *Marshall* utóda tanszékén. A mai angol közgazdaságtan egészen *Marshall* hatása alatt áll és *Marshall* befolyását az angol közgazdasági tudományra egyenesen ahhoz hasonlíthatjuk, amelyet *J. St. Mill* gyakorolt annakidején.

A közgazdasági elméletnek a határhaszon elvének alapján való megújódása élénk visszhangra talált az Egyesült Államokban. Miután itt *F. A. Walker* (1840—1897) az elmélet iránti érzéket felkeltette, az amerikai közgazdasági tudomány kezdetben a klasszikus vizeken evezett. A XIX. század utolsó évtizedeiben azonban az Egyesült Államok közgazdái fogékonyabbá kezdtek válni új szempontok befogadására. Így élénk visszhangra találtak itt a bécsi iskola munkái, főképpen azonban *Jevons* és *Marshall* befolyása kezdett növekedni. *John Bates Clark* (1847—1938) vezetése alatt megalakult az *amerikai lélektani iskola*, melynek kiváló képviselői *Clarkon* kívül *A. T. Haroley*, *E. R. Seligman*, *H. L. Seager*, *Irving Fisher*, *F. A. Fetter* és *F. W. Taussig*.

6. Módszertani viták. A határhaszoniskola az értékelmélet új alapra helyezésével új lendületet adott az elméleti kutatásnak, erősen elmélyítve az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseinek vizsgálatát. E fejlődés mindenestre új utakat nyitott a közgazdasági vizsgálatok számára, de távol maradt attól, hogy miként különösen az osztrák iskola hívei hirdették, forradalmasítsa a régi elméletet és helyébe teljesen új elméletet építsen fel. Az az éles ellentét, amely a régi és új elmélet hívei között keletkezett, indokolatlannak bizonyult, mert kitűnt, hogy a határhaszonelmélet inkább bővítése mint cáfolata volt a klasszikus elméletnek. Az értékelés új nézlete

más színben tüntette fel ugyan az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseit, de az érték szubjektív természetének kidomborításán kívül a módszer szempontjából nem jelentett változást. Megmaradt a szigorú elmélet útján, továbbra is élve az *el-szigetelés módszerével*, mely a gazdasági életre ható egyéb tényezők mellőzésével a hedonizmus elvére támaszkodva az élvezet és áldozat szembeállításával magyarázza az érték és a piac jelenségeit.

Éppen ez volt azonban az, amivel mindazok nem tudtak egyetérteni, akik a közgazdasági élet vizsgálata számára szélesebb alapot kívántak, mely annak a történeti és az általános társadalmi tényezőkbe való beágyazottságát is figyelembe veszi. Így az az ellentét, amely a klasszikus iskola és a történeti iskola között fennállt, nem enyhülhetett. A történeti és szociológiai beállítottságú közgazdák továbbra is idegenkedést éreztek az elvont elmélettel szemben és helytelenítették a közgazdasági életnek, kivált a történeti fejlődéstől és a gazdasági élet szerkezeti változásaitól elvonatkoztatott vizsgálatát. Így volt ez nemcsak Németországban, mely a történeti iskola igazi hazája maradt, hanem Angliában is, ahol p. o. *W. J. Ashley* a közgazdasági tudomány rövid áttekintése után kijelentette, hogy a nagy általánosítások kora lejárt.⁶⁶

Mindamellett Angliában a kölcsönös megértésre való hajlandóság nem hiányzott. Helytelenítve az induktív és deduktív módszert követő közgazdák közötti ellentétet, *Henry Sidgwick* a felesleges ellentétek elkerülését tűzte ki céljául, igyekezvén az elmélet keretein belül a lehetőséghez képest helyt adni egy, az egyéb vonatkozásokat is figyelembevevő nézőpontnak.⁶⁷ *W. Bagehot*, bár erősen hajlott a közgazdasági realizmus felé, igyekezett bizonyítani, hogy a helyesen felfogott történeti módszer nem versenytársa a helyesen felfogott, elvont elméletnek.⁶⁸ Ugyanebben a szellemben írta meg *J. N. Keynes* a közgazdaságtan tárgyáról és módszeréről szóló erősen elterjedt munkáját.⁶⁹

Franciaországban, ahol *Ricardo* elvont okoskodásai nem szorították annyira háttérbe *Smith* életet lehelő tanításait és ahol a német történeti iskola hatása is kisebb volt, a mód-

⁶⁶ The Present Position of Political Economy in England. (Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre in neunzehnten Jahrhundert. Berlin 1908. I. 24. old.)

⁶⁷ The Principles of Political Economy. 2. kiad. London 1887. I. a 7. old.

⁶⁸ Economic Studies. Kiadta Richard Holt Hutton. London 1880. I. 15. old.

⁶⁹ The Scope and Method of Political Economy. London 1891, mely munka hangadó volt az angol irodalomban.

szertani viták jóideig nem találtak visszhangra. Ennek mindenestre egyik oka az volt, hogy a francia közgazdák *J. B. Say* nyomdokait követve, mindig nagyobb közelségben maradtak a való élethez és így kevesebb okot is szolgáltatottak az elmélet elleni támadásokra. Csak amikor *Comte* és *Durkheim* pozitívizmusa kezdte erősebben befolyásolni a közgazdákat, támadtak bizonyos módszerbeli ellentétek. Az utóbbinak tanítványa, *François Simiand* a közgazdaságtannak a statisztikai megfigyelésre alapítását sürgette, gyanakvó szemmel nézve az elvont okoskodásból származó elméletet.⁷⁰ *Simiand* módszerét *positiv módszernek* nevezte és többen osztották nézetét, hogy a közgazdaságtannak a tények statisztikai megfigyeléséből kell kiindulnia és ezen az alapon kell igyekeznie a jelenségek megismerésére, kerülve az általános elvek felállítására alapított elvont okoskodásokat.⁷¹ Az ellentét a régi és az új irány között azonban nem élesedett ki erősen és a pozitív módszer barátai között is találunk közgazdákat, kik, mint p. o. *Albert Aftalion*, erős elméleti hajlamot is mutatnak.⁷² Olaszországban a német történeti iskolának volt ugyan némi hatása, de nagyobb módszertani vitákra nem került a sor. A legnevesebb olasz közgazdák, mint *Pareto* és *Pantaleoni* híven kitartottak az elmélet mellett.

Nem így volt ez Németországban, ahol a historizmusnak szilárd gyökerei voltak. Azok a támadások, amelyeket *Knies* és különösen *Hildebrand* intéztek az elmélet ellen, *Carl Mengert* erélyes válasza ösztönözték, melyben az elmélet elengedhetetlen voltát bizonyította.⁷³ A válasszal *Gustav Schmoller* nem maradt adós. *Menger* módszertani munkáját bírálva, azzal vádolta a közgazdasági elméletet, hogy a való élet bonyolultságából kiszakítva akarja megmagyarázni a közgazdaságot, holott ez csak része a társadalmi életnek, amelynek egyéb tényezőit figyelembe nem véve, csak elferdített képét kaphatjuk a közgazdaságnak.⁷⁴ Ezzel megindult

⁷⁰ Idevágó fő munkái: *La méthode positive en science économique*. Paris 1912. és *Statistique et expérience*. Paris, 1922.

⁷¹ Franciaországban a vita főképpen történészek és szociológusok között folyt le. Annak rövid összefoglalását nyújtja *C. Bouglé: Qu'est-ce que la sociologie*. Paris, 1907.

⁷² A módszer kérdésével behatóan foglalkozó munkájában *Henri Guittou* egyenesen a pozitív módszer jellegzetes képviselőjének állítja oda *Aftalion*-t, ki a konjunktúra elméletéről, valamint a pénzről frott munkáiban valóban erősen a statisztikai megfigyelésből indul ki. (*L. H. Guittou: Économie rationnelle, économie positive, économie synthétique*. Paris, 1938. a 64. old.)

⁷³ *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig 1885.

⁷⁴ *Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften*. (*Schmoller's Jahrbuch*. VII. köt. a 975—994. old.)

a módszertani vita, amelyben *Heinrich Dietzel*,⁷⁶ *Emil Sax*,⁷⁶ *Eugen v. Philippovich*⁷⁷ és *Eugen v. Böhm-Bawerk*⁷⁸ a *Menger*-féle álláspont mellett, a történeti iskola hívei pedig *Schmoller* mellett foglaltak állást. A vitának csendesebb mederbe terelődéséhez erősen hozzájárult *Böhm-Bawerk* azon kijelentése, hogy az elmélet hívei nem kívánják a történeti kutatásnak a közgazdasági kérdések számára való jelentőségét kétségbe vonni. Ezt bizonyította Németország akkori egyik legtekintélyesebb közgazdájának, *Adolf Wagner*nek működése is, aki továbbra is híve maradt az elméletnek, de annak a történeti távlat keretében szélesebb alpra való helyezésére törekedett és nagyjában hasonló álláspontot foglalt el *Karl Bücher* is, aki azonban legelterjedtebb munkájában⁷⁹ maga is elsősorban történeti távlatát nyújtotta a közgazdaság kialakulásának. Élete vége felé azután maga *Schmoller* is enyhítette az elmélettel szemben elfoglalt merev álláspontját.⁸⁰

Alig csendesedtek le az első német módszertani vita hullámai, újra éles ellentét villant föl a német közgazdák között. *Lujo Brentano* ugyanis egy cikkében⁸¹ élesen kikelt az ellen, hogy gazdaságpolitikai kérdéseket a közgazdák a tudomány nevében döntsenek el. Arra hivatkozott, hogy a gazdasági politikában számos olyan körülményre is figyelemmel kell lennünk, mely kívül esik a tudomány körén. Ha p. o. a közgazdák egy része a szabad kereskedelmi, a másik a védővamos rendszer mellett foglal állást és az egymással szemben álló felek mindegyike kijelentéseit a tudomány nevében teszi, ez csak alááshatja a tudomány tekintélyét. Pedig a nézeteltérések gyökere nem a tudományban, hanem annak körén kívül fekvő körülmények figye-

⁷⁶ Über das Verhältnis der Volkswirtschaftslehre zur Sozialwirtschaftslehre. Berlin 1882.

⁷⁶ Das Wesen und die Aufgaben der Nationalökonomie. Wien, 1884.

⁷⁷ Über Aufgabe und Methode der politischen Ökonomie. Freiburg, 1886.

⁷⁸ L. *Schmoller*: Zur Literaturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften c. munkájának ismertetését. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge XX. köt. 1890. 75—95. old.) *Böhm-Bawerk* ebben az ismertetésben *Philippovich* előbbi munkájához hasonlóan már kevésbé harcias hangon védte az elméleti kutatás jogosultságát.

⁷⁹ Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen 1895. (17. kiad. 1926.)

⁸⁰ A Handwörterbuch der Volkswirtschaft. VIII. kötetében l. különösen a 481—498. oldalakat.

⁸¹ Die Meinungsverschiedenheit unter den Volkswirtschaftslehrern. *Cosmos*, 1896. április. (Újra megjelent később. „Die Werturteile in der Volkswirtschaftslehre” címen az Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 33. köt. (1911.) 695—714. old.)

lembevételeiben van. *Brentano* cikke eleinte kevés figyelmet keltett. Midőn azonban *Max Weber* erősen hangsúlyozva a közgazdasági tudomány empirikus természetét, a tapasztalatra alapított tárgyilagos megállapítások és a világnézeti különbségeknek helyt adó alanyi természetű nézetek közötti éles megkülönböztetést sürgette,⁸² heves vita indult meg.⁸³ *Werner-Sombart* a Weber-féle álláspont mellett szállt síkra,⁸⁴ míg *Schmoller*, *G. Cohn*, *H. Herkner*, *H. Pesch* és mások is tiltakoztak *Weber* álláspontja ellen. Azt vitatták, hogy a közgazdaságtudomány feladatát tágabban kell értelmezni, mint ahogy ezt *Weber* tette és hogy ezért gazdaságpolitikai kérdésekben a tudomány nevében való állásfoglalásnak jogosultsága el nem vitatható. Ezt az álláspontot foglalta el *Philippovich* is, aki egyébként a bécsi iskola híve volt. E vita egyik késői terméke volt *Robert Wilbrandt* egyeztető álláspontja,⁸⁵ mely azonban már csak mérsékelt érdeklődést keltett. Bár ezúttal a vita az elmélet és a gazdasági politika határai körül folyt, háttérben mégis ismét a tiszta ökonómia és a történet-ethikai irány ellentéte állt, amint ez a vitának legújabbban való kiújulása alkalmával is kitűnt.⁸⁶

A történeti és etikai szempont iránt rokonszenvük ellenére is a német közgazdák fiatalabb nemzedékét a történeti és szociológiai irány nem elégítette ki. Érezve az elmélet szükséges voltát, annak oly megalapozása lebegett szemeik előtt, mely nézőpontjait kiszélesíti és az élet tényeihez közelebb hozza. E törekvésük nyert kifejezést akkor, amidőn *nézletes elméletről* (*anschauliche Theorie*) szóltak, amely elhagyva a klasszikusok elvont magasságát, közelebb jön az élethez és elsősorban a gazdasági tünetmények minőségi vonatkozásait kutatja. *Arthur Spiethoff*, *Max Weber*, *Werner Sombart*, *Friedrich Lenz*, *Edgar Salin* és még többen, rokonszenveztek e törekvéssel, azt hangoztatva, hogy inkább a gazdasági élet jelenségeinek szervezeti összefüggéseit kell feltárni, mintsem a figyelmet mindig csak a piacra és a vele

⁸² Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. (U. o. a 19. köt. (1904.) a 22–87. old.)

⁸³ A Verein für Sozialpolitik 1909. évi bécsi ülésén lefolyt vita megjelent a *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* 132. kötetében (Leipzig 1910.) *M. Weber* álláspontját a következőkben foglalta össze: „... eine empirische Wissenschaft gibt es nicht anders als auf dem Boden des Seins, und sie besagt nichts über das Sollen.“ (U. o. 582. old.)

⁸⁴ U. o. 563–572. old.

⁸⁵ Der Volkswirt als Berater der Volkswirtschaft. Stuttgart, 1928.

⁸⁶ Erről alább lesz szó.

kapcsolatos mennyiségi viszonylatokra irányítani.⁸⁷ Olyan bölcséleti és szociológiai háttérrel bíró magyarázat lebegett szemük előtt, mely a fejlődés tényeinek is nagyobb teret szentelve, nem éri be általános tételek felállításával, hanem betekintést nyújt a nemzetek gazdasági életének szerkezetébe is. A klasszikusok deduktív és általános tételek megállapítására irányuló törekvéseivel szemben, melyet sokszor *formális elméletnek* neveztek, a gazdasági élet szemléltetésére irányuló tudomány felépítésén fáradoztak. *Max Weber* a közgazdasági szervezet *eszményi típusairól* (Idealtypen) beszélt, amelyek a jelenségek logikai mivoltát is feltárva, kiemelik jellemző vonásaikat, számotvetve a fejlődés ama fokával is, amelyen az egyes új típusok keletkeznek. Az eszményi típus tehát közvetlenül a való életből elvonatkoztatott kép, amely a jelenség lényegének megértését célozza, mellékes vonásainak elhagyásával, de mégis annak számbavételével, hogy a gazdasági élet háttérét képező tényezők bizonyos alakulása hozta létre a szóbanforgó alakulatot. *Max Weber* eme javaslata nagy tetszést aratott, de az elméletnek ez alapon való újraépítése csak kísérletekben merült ki, melyek nem tudtak általános megelégedést kelteni.⁸⁸

7. A legújabb áramlatok. Az 1914-ben kitört világháború nagy megrázkódtatást jelentett nemcsak a közgazdák számára, kik az összhangzatos munkamegosztás és a békés csere feltételei alapján vizsgálták a gazdasági élet menetét, hanem az egész emberi gondolkozás számára is. A háború légkörében lassanként minden új színezetet nyert és új eszmények keletkeztek. Az érdeklődés elfordult az egyéni tevékenységtől, mely a gazdasági életre vonatkozólag a régebbi magyarázatok homlokterében állott és a kollektív erők szerepe lépett előtérbe. A világ a háború után sem találta meg egyensúlyát. Általános nyugtalanság kerítette hatalmába az

⁸⁷ Különösen élesen jut kifejezésre e törekvés *Fr. Lenz*: *Aufriß der politischen Ökonomie*, Stuttgart és Berlin 1927., valamint *E. Salin*: *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. Berlin 1929. c. munkákban. A „nézletes elmélet“ kifejezést *Edgar Salin* honosította meg. (*Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. 1929.)

⁸⁸ Az ideáltípusok módszerét legújabban *Walter Eucken* karolta fel „Die Grundfragen der Nationalökonomie.“ Jena 1940. c. munkájában, mire alább rátérünk. — A német módszertani vitára vonatkozólag l. *Surányi-Unger Tivadar*: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*. II. köt. Jena 1926. a 347—374. old., továbbá u. e. szerző: A célkitűzés problémája a gazdaságpolitikában. Budapest 1924, valamint *Heller Farkas*: A társadalmi gazdaságtan tudományának feladata a gyakorlati kérdésekkel szemben. Athenaeum. XIII. köt. (1904.) a 107—128. és 243—267. old.

emberek szellemét, mely minden téren szembefordult min-
dennel, ami régi és mindenképpen új után vágyódott.

Mint a közösség életének színterei, az általános politika és a közgazdaság érezték meg természetyszerűen legerősebben e nyugtalanságot. Ami az utóbbit illeti, minden irányban zavarokkal küzdött. Régi alapokon való felépítése ezer akadályba ütközött. A pénzügyek összekuszálva, a fáradságosan felépített nemzetközi aranyvaluta romokban, mindenfelé vámügyi ellentétek és ijesztően növekvő munkanélküliség. A gazdasági élet hirtelen fellendülése, majd éppoly hirtelen visszahanyatlása közepette a statikus beállítású elmélet nem tudott segítséget nyújtani a felmerülő nehéz kérdések megoldásában és a gazdasági egyensúly mint a tudományos magyarázat eszköze szinte gúnyként hatott ebben a megoldatlan kérdésekkel teli, nyugtalan és hullámzó világban. Pedig a gazdaságpolitikus sohasem szorult rá jobban arra, hogy legyen kitől tanácsot kérnie.

Csodálkozhatunk-e ezek után azon, hogy azok a kéte-
lyek, melyek a közgazdasági tudomány módszerét és feladat-
körét illetőleg már a háború kitörése előtt is támadtak,
hatalmas ellenáramlatokká fejlődtek a hagyományos elmé-
lettel szemben? És nem érthető-e az, hogy az újítási vágy
hullámai legelőször és leghevesebben a német tudományban
mutatkoztak, melyben e vágy, mint láttuk, már régi keletű
volt? Kissé meglepetésszerű a dologban csak az, hogy a bécsi
iskola egyik neveltje, *Othmar Spann* vette kezébe az újítás
zászlaját.

A világháború utáni gondolatzavarból *Spann* a német
romantikus bölcséletben keresett menekvést. Azonban nem-
csak az ellen volt kifogása, hogy túlságosan szűk látókörből
tekinti a hagyományos elmélet a közgazdaságot, midőn azt
magában, a társadalom általános tényezőitől elszigetelten
vizsgálja, hanem lelkesen csatlakozott ahhoz a felfogáshoz is,
hogy a megismerés szempontjából éles ellentét van a termé-
szet és az ember világa között és ezért az utóbbi megértése
feltétlenül más módszer alkalmazását kívánja, mint az előb-
bi. Már *Bruno Hildebrand* hangoztatta ezt⁸⁹ és *Schmoller*,
midőn *Menger* módszertani munkáját ismertette,⁹⁰ *W. Dilthey*
ama megállapítására⁹¹ hívta fel a figyelmet, hogy az ember-
rel és a társadalommal foglalkozó tudományoknak a termé-

⁸⁹ Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft. I. Bd. Frankfurt a. M., 1848.

⁹⁰ Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften. *Schmoller's Jahrb.* 1883. a 239—238. old.

⁹¹ Einleitung in die Geisteswissenschaften. I. köt. Leipzig 1883.

szettudományokétól eltérő módszerrel kell élniök. *W. Windelband*⁹² és *H. Rickert*⁹³ behatóan igyekeztek ezt az álláspontot indokolni és *Spann* magáévá tette azt a felfogást, hogy a közgazdaságtannak bölcséleti és társadalomtudományi háttérre van szüksége.

Végzetes hibába esett *Spann* szerint a közgazdaságtan, midőn az egyének elszigetelt akaratnyilvánulásaiából és az egyes csereaktusokból akarta a közgazdaságot megmagyarázni. Hibája az volt, hogy az egyént nem mint a társadalom részét, hanem önmagában tekintette és elfelejtette, hogy az egyének nem függetlenül és csak önmagukból merítve állnak egymás mellett, hanem énjük nagy részét is a társadalomból merítik. Ezért *Spann* szerint vissza kell térnünk *Adam Müller* és a német romantikus iskola nézőpontjához, mely nem az individualizmus szemszögéből, hanem a társadalom összessége szempontjából igyekezett a közgazdaságot megérteni. A közgazdaságtant tehát az univerzalizmus alapjára kell helyezni. A romantikus iskolával való kapcsolata folytán *neoromantikus* iskolának nevezték *Spann* irányát.⁹⁴

Spann elmélete azonban csak részben elégítette ki a német közgazdákat. Helyeselték kiindulási pontját, mely szerint az ú. n. szellemtudományok a természettudományoktól eltérő módszert kívánnak, de véleményük szerint *Spann* ebben a fele úton megállt, mert szemei előtt oly elvonatkoztatások lebegtek, melyek nem a történeti valósághoz kapcsolódnak. *Spann* szerintök még mindig a természettudományokhoz hasonlóan megakadt a dolgok összefüggésének megismerésében, holott a közgazdaságot meg kell érteni. Ebben a törekvésében *Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld* lett vezérük, ki már régebben — kezdetben kevés sikerrel — ezen fáradozott.⁹⁵ *Gottl* elméletének középpontjában a társadalmi ala-

⁹² Geschichte und Naturwissenschaft. Straßburg, 1894.

⁹³ Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Tübingen, 1898.

⁹⁴ Univerzalizistikus felfogását *Spann* már a „Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre.“ (Leipzig 1910.) c. munkájában alapozta meg és építette ki azután fokozatosan. E munka a háború után nagyon népszerűvé vált és 20. jubiláris kiadás 1930-ban jelent meg. „Tote und lebendige Wissenschaft.“ (Jena 1921., 4. kiad. 1935.) című munkájában *Spann* még élesebben szállt szembe a klasszikusok individualizmusával, míg „Fundament der Volkswirtschaftslehre.“ (Jena, 1918, 4. kiad. 1929.) c. könyvében sok szempontból eredeti és figyelmet érdemlő módon vázolta a közgazdaság alapösszefüggéseit.

⁹⁵ Régebbi munkái: Die Herrschaft des Wortes. 1901. — Die Wirtschaft als Leben. 1925. — Rendszerének kiépítését tartalmazzák: Wirtschaft und Wissenschaft. I.—II. köt. Jena 1931., — Volk, Staat, Wirtschaft und Recht. I. T. Berlin, 1936., továbbá Wirtschaftspolitik und Theorie. Berlin, 1939. — *Gottl* terjedelmes munkáiban kifejtett taná-

kulat vagy képződmény (soziales Gebilde) fogalma áll, mert törekvése nem valamely, a társadalmi élet kapcsolataiból kiszakítottan elképzelt gazdaságnak, hanem a gazdaságnak mint a társadalmi együttélés egyik termékének megértésére irányul. Ezzel *Gottl* is hadat üzent az elszigetelési módszernek, mert szerinte a gazdasági életet csak mint szerves alakulatot a társadalmi működés egészébe való beágyazottságában lehet igazán megérteni. Ez *Gottl* szerint azonban nem egyértelmű az elmélet tagadásával, mert a gazdaságra vonatkozó általános megállapításokra (Allwirtschaftslehre) szerinte is szükség van. Ezekhez csatlakozik azután a gazdasági élet alaktana (Formenlehre), mely a társadalmi gazdaság berendezésének formáit tárgyalja, míg a harmadik rész az alakítás tana (Gestaltungslehre), mely a gazdasági szervezetnek a társadalom életére való visszahatásával foglalkozik.

Ezzel *Gottl* a gazdasági rend helyes és célszerű voltára vonatkozó ítélkezést is az elmélet körébe vonja, melyet, mint említettük, *Max Weber* és hívei onnan kizárni igyekeztek. A német közgazdák nagy része most *Gottl* álláspontját rokonszenvvel fogadta, mert alapot nyújtott a közgazdaságtannak a szó szoros értelmében „politikai gazdaságtan”-ná való átalakítására. Különösen *Georg Weippert* szállt síkra ennek érdekében⁹⁶ és mások is újból vitatni kezdték azt a kérdést, hogy miképpen lehetne a gazdasági politikát szervesen egybeolvasztani a közgazdasági elmélettel.⁹⁷

Ebben a törekvésében a német szellem kétségtelenül hatalmas munkát végzett, midőn tisztázni igyekezett a közgazdasági tudomány határait, társadalomtudományi és bölcséleti háttérét. Kezdetben úgy látszott, mintha a közgazdasági elmélet feltétlen elvetése volna e törekvések célja és az elmélyedéstől idegenkedők szerették volna ezt a következtetést levonni. Örömlükben azonban az erre hajlók csalódtak, mert az elvont közgazdasági fejtegetések helyét most még elvontabb bölcséleti, módszertani és társadalomelméleti fej-

nak összefoglalását *Ulrich Oldenburg* kísérelte meg „List-Knies-von Gottl-Ottlilienfeld” (Berlin 1936.) c. munkájában a 65–106. old.

⁹⁶ Daseinsgestaltung. Leipzig 1938., továbbá Vom Werturteilsstreit zur politischen Ökonomie. (Weltwirtsch. Arch. 40. köt. (1939.) az 1–100. old.)

⁹⁷ V. ö. egyebek közt *Gerhard Weisser*: Der politische Charakter der Wirtschaftswissenschaft. Finanz Archiv. N. F. IV. köt. (1936–38.) — *Siegfried Wendt*: Grenznutzentheorie der Volkswirtschaftslehre. U. o. III. köt. (1935–36.), — *Theodor Pütz*: Über den politischen Charakter der Volkswirtschaftslehre. U. o. IV. köt. — *Reinhold Bethke*: Gesetz und Gestaltung. Über die Einheit und Grenze der Wirtschaftstheorie. Jena 1935.

tegetések foglalták el. Sem *Spann*, sem *Gottl*, sem *Weisser*, sem pedig az újabb irány komoly képviselői nem az elmélet-nélküliség útján haladtak. Csak a klasszikus elmélet és a határhaszoniskola volt támadásaik célpontja. Azt ők is elismerték, hogy elvonatkoztatásokra szükség van, mert ezek nélkül nincs elmélet; csak más, inkább társadalomtudományi alapon nyugvó elvonatkoztatásokat kívántak alapul venni, amilyen p. o. a *Gottl*-féle társadalmi alakulat. Egyesek, mint p. o. *Walter Eucken*⁹⁸ gazdasági típusokat vettek alapul magyarázatukban, melyek, mint a *Max Weber*-féle ideáltípusok, szintén elméleti elképzelések, mert a maguk tisztaságában a valóságban elő nem fordulnak, mások pedig, — ha nem is *Gottl* vagy *Spann* hívei, — „gazdasági-modellek” segítségével építették fel elméletüket, így nevezve a bizonyos gazdasági szerkezetre vonatkozó feltevések összességét. Ezen az alapon azután *Hans Peter*⁹⁹ és *Heinrich v. Stackelberg*¹⁰⁰ egészen közel kerültek a *Walras*-, vagy *Pareto*-féle rendszer módszertani kiindulási pontjaihoz. Úgy *Peter*, mint *Stackelberg* a matematikai iránynak is hívei maradtak és érdekes módon *Gerhard Weisser*, kinek *Gottl*-l is vannak érintkezési pontjai, szintén védelmébe vette ezt az irányt.¹⁰¹

Az a feltétlen elítélése a hagyományos elméletnek, mely *Spann*al és *Gottl*-lal felülkerekedett, szintén nem maradt ellenmondás nélkül. Így *W. Eucken* arra figyelmeztetett, hogy ez a német szellem régebbi kiváló képviselői teljesítményeinek lekicsinylését jelenti,¹⁰² míg *Albert Hesse* szintén óva intett a túlzásoktól.¹⁰³ A közgazdaságtan új alapokra helyezésének szükségét erősen hangoztató *Erwin Wiskemann*, méltatva *Gottl* érdemeit, mégsem tudta azt a szemrehányást elhallgatni, hogy az utóbbi a gazdasági élet számszerű mozzanatait erősen mellőzi,¹⁰⁴ és hasonlóképpen nyilatkozott

⁹⁸ Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena, 1940.

⁹⁹ Die Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie. Stuttgart 1933. I—III. füz.

¹⁰⁰ Marktform und Gleichgewicht. Wien—Berlin 1934.

¹⁰¹ Der politische Charakter der Wirtschaftswissenschaft. Finanz-Arch. IV. köt. (1936.) V. ö. 626—628. old. Maga *Spann* is, bár szélsőséges ellensége a matematikai módszernek, árelméletében ennek az iránynak egyik főeredményével azonos következtetésre jut, midőn az árak egymás közötti összefüggését hangsúlyozza.

¹⁰² *Eucken* rámutatott *Thünen*, *Hermann*, *Gossen* és *Mangoldt* teljesítményeire, mint amelyekre a német irodalom büszke lehet. L. Die Leistung der deutschen Volkswirtschaftslehre (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 146. köt. 1937 a. 225—231 old.).

¹⁰³ Grundfragen der deutschen Volkswirtschaftslehre. (Weltwirtsch. Arch. 47. köt. 1938. I. 403—429. old.)

¹⁰⁴ Grundlagen einer deutschen Volkswirtschaftslehre. (Zeitschr. f. d. ges. Staatswissensch. 97. köt. 1936. a. 202. o.)

Klaus W. Rath,¹⁰⁵ az új irány egy másik vezéralakja,¹⁰⁶ míg Andreas Predöhl ugyancsak a közgazdaság mennyiségi vonatkozásainak fontosságára figyelmeztetett.¹⁰⁷ Teljes határozottsággal szállt síkra a közgazdaságtan analitikai módszere mellett Wilhelm Vleugels.¹⁰⁸ Mint Hans Peter,¹⁰⁹ ő is azt igyekezett kimutatni, hogy a közgazdasági jelenségek elméleti elemzése nemcsak, hogy nem kerül összeütközésbe a közgazdasági élet tudatos irányításával, hanem ellenkezőleg, elengedhetetlen feltétele annak azért, mert csak az elemi összefüggések komoly és beható ismerete alapján lehet a gazdasági élet menetébe valóban eredményesen beavatkozni.

Nagy tárgyilagossággal fogadta Werner Sombart is az újabb áramlatokat. Bár Sombart mindig a történeti kutatás felé hajlott, mégsem értett egyet a német történeti iskola módszerével¹¹⁰ és erősen ellenezte a gazdasági élet történeti távlatból való vizsgálatának az elmélettel szembehelyezését.¹¹¹ Ez vezette az új áramlatok megítélésében is.

Sombart szerint háromféle szempontból lehet a közgazdaság tünetényeit vizsgálni. Az első az értékelő közgazdaságtan (richtende Nationalökonomie), melyet már a skolasztikusok alapoztak meg és a romantikus, valamint a neoromantikus iskola fejlesztettek tovább. A második az elrendező közgazdaságtan (ordnende Nationalökonomie), mely arra törekszik, hogy a közgazdaság fogalmait és összefüggéseit tisztázza, és legmagasabb kifejlődését a matematikai iskolában érte el. A harmadik a megértő közgazdaságtan (verstehende Nationalökonomie), amely az összefüggéseknek nemcsak megállapítására, hanem megértésére is törekszik.

¹⁰⁵ Rath nézetére vonatkozólag v. ö. Die Aufgabe einer Selbstbesinnung der Finanzwissenschaft. (Finanz.-Arch. N. F. III. köt. (1935.) és Hans Peter polemikus cikkét u. o.).

¹⁰⁶ Die Wendung zur Volkswirtschaft als Aufgabe volkswirtschaftlicher Theorie. (Weltwirtschaftl. Archiv. 50. köt. 1939. 403. old.)

¹⁰⁷ L. a Weltwirtschaftl. Archiv 50. kötetében lefolyt vitában a 405—414. oldalt.

¹⁰⁸ Die Volkswirtschaftslehre als politische Ökonomie und die formale Wirtschaftstheorie. Stuttgart—Berlin 1936. L. továbbá E. Mühlhäuser: Über sozialökonomische Kausalgesetzmäßigkeit Stuttgart—Berlin 1939., mely arra is hivatkozik, hogy Dilthey sem vetette el feltétlenül a közgazdaságtanban okozati összefüggések keresését.

¹⁰⁹ Der Ganzheitsgedanke in Wirtschaft und Wissenschaft. Stuttgart. 1934.

¹¹⁰ V. ö. Der moderne Kapitalismus. I. köt.-nek (Leipzig, 1902.) előszavát a XXI—XXII. és különösen XXIX. old.

¹¹¹ Der moderne Kapitalismus I. köt.-nek 2. kiad.-ban (1916.) „tradicionálizmus”-nak tulajdonította Sombart a történeti és elméleti irány éles szembeállítását (Előszó XVI. old.), mely félreértésen és az elmélet feladataival szemben való meg nem értésből származik.

A közgazdasági tudomány e három ága közül az elsőt a metafizikához való kapcsolata jellemzi, míg a második erősen elvont és számos fikcióval kénytelen élni. Ezért *Sombart* szerint csupán a harmadik az, amely igazán kielégítő eredményeket nyújthat, mert számol azzal, hogy az emberről és az ember által alkotott képződményekről van szó, amelyeknek nemcsak leírására, hanem mozgóerőik megértésére is képesek vagyunk.¹¹²

A régi elmélet iránti megértés útját ügyes kézzel egyengette *Eucken*, ki már előbb magas színvonalú elméleti munkával gazdagította az irodalmat.¹¹³ Új könyvében¹¹⁴ meggyőzően fejtette ki, hogy a történeti módszer csak a történés egyéni lefolyását és az események egymásmellettségét világítja meg,¹¹⁵ nem pedig magasabb összefüggéseket.¹¹⁶ Ezért a közgazdasági folyamatok igazi elemzését csak az analitikai módszer, tehát az elmélet nyújthatja. *Eucken* azzal, hogy egy német talajból származó eszköz, *Max Weber* ideáltípusai segítségével építi fel elméletét, erősen megkönnyítette a német közgazdák számára a régi elmélettel való kapcsolat megtalálását.¹¹⁷

Az új idők szele erősen érintette Olaszországot is. Miután *Mussolini* erős kézzel úrrá lett a fenyegető anarchián, a politikai helyzet változásával új gazdaságpolitikai elvek kerültek előtérbe és a régi elméletet a gazdasági liberalizmus felé hajlása népszerűtlenné tette. Ezzel itt is kipattantak az ellenzés szikrái. Itt is a társas kapcsolatokat mint a közgazdaság alkotó elemeit kezdték hangsúlyozni és elhibázottnak bélyegezni a klasszikus közgazdaságtan ama törekvését, mely tisztán az egyénekből kiindulva és azok haszonra törekvéséből kívánja megmagyarázni a közgazdasági folyamatokat. *Gino Arias*,¹¹⁸ *Filippo Carli*,¹¹⁹ *Carlo E. Ferri*,¹²⁰ *Alberto de*

¹¹² L. Die drei Nationalökonomien. München, 1930. Felfogásában *Sombart* elgondolásával sok tekintetben érintkezik *Stefan Zweig* Die vier Systeme der Nationalökonomie. Berlin 1932. c. munkája.

¹¹³ Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena 1934.

¹¹⁴ Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena 1940.

¹¹⁵ E. i. m. 37. old.

¹¹⁶ Arról, aki a történeti módszerrel akarja a közgazdaság jelenségeit felderíteni, ezt mondja *Eucken*: „Er sieht ein Nebeneinander von Tatsachen, deren Zusammengehörigkeit mit seinen Forschungsmitteln unerkennbar bleibt.“ (U. o. 39. old.)

¹¹⁷ Komoly megértéssel fogadta *Eucken* könyvét többek között *H. v. Stackelberg*. (V. ö. Weltwirtsch. Arch. 51. köt. 1940.) a 245–286. old.

¹¹⁸ L'economia nazionale corporativa. Roma, 1929.

¹¹⁹ Teoria generale della economia politica nazionale. Milano, 1931.

¹²⁰ L'ordinamento corporativo dal punto di vista economico. Padova, 1935.

*Stefani*¹²¹ és *Ugo Spirito*¹²² élesen kikelték a régi elmélet individualista szelleme ellen. *Arias* szerint a gazdasági élet fejlettebb fokán a *testületi tudat* (*conscienza corporativa*)¹²³ lesz a gazdasági élet egyik legfontosabb szabályozó ereje, mely az állam vezetésével alkotja meg a gazdasági intézményeket. E gondolatot követve *F. Carli* szerint a tudománynak a *homo oeconomicus* helyébe a *testületi embert* (*homo corporativus*) kell állítania, mert a gazdasági ember magában véve csak elképzelés, míg a testületi szellemtől vezetett ember valóság. Hasonló gondolatokban mozogva, *Eraldo Fossati*¹²⁴ a hedonista elvet tartotta kiküszöbölendőnek, mint amely a múlt század maradványa,¹²⁵ de azért sem ő, sem pedig — kevés kivétellel — mások nem osztották azt a szélső felfogást, hogy a régi elmélet mindenben elhibázott volna.¹²⁶ A közgazdasági elméletet mindenestre szélesebb alapra kívánják helyezni, mint ahogy ezt régebben tették. E tekintetben az újabb olasz közgazdák követelése szorosan érintkezik a német törekvésekkel, mert a társas lét és főképpen az állam, valamint a társadalmi nevelés szerepének figyelembevételét követeli az elméletben. Miként *Marco Fanno*¹²⁷ és *Guiseppa Ugo Papi*,¹²⁸ úgy a legtöbb újabb olasz közgazda bírálati törekvései mellett is megértéssel van a hagyományos elmélet iránt. Ezt különösen annak tulajdoníthatjuk, hogy *Pareto* tanítása Olaszországban továbbra is nagy becsben marad¹²⁹ és ezért az egyensúlyi gondolat is megtartotta helyét az elméletben. *Attilio Cabiati* bátran szállt síkra mellé, és ő, valamint *Luigi Einaudi* továbbra is kitartottak a gazdasági automatizmus szerepének hangsúlyozása mellett,¹³⁰

¹²¹ L'ordine economico nazionale. Bologna, 1936.

¹²² I fondamenti dell'economia corporativa. Milano—Roma, 1932.

¹²³ Corso di economia politica corporativa. Roma, 1937.

¹²⁴ Osservazioni sulla statica e sulla dinamica economica. Padova, 1929.

¹²⁵ Zur korporativen Wirtschaftstheorie c. cikkében l. Zeitschr. d. Nationalök. IX. köt. (1938.) 203. old.

¹²⁶ *Fossati* p. o. örömmel üdvözölte *Pantaleoni* tiszta ökonomiájának új kiadását (Weltwirtsch. Arch. 37. köt. (1933.) a 158 old.), melyet a fentemlített *A. de Stefani* rendezett sajtó alá.

¹²⁷ Introduzione allo studio della teoria economica del corporativismo. Padova, 1935.

¹²⁸ Lezioni di economia generale e corporativa. Padova, 1934—1936.

¹²⁹ *Fossati* nem mulasztotta el arra utalni, hogy maga *Mussolini* leghíresebb tanárának nevezte *Paretot*, (v. ö. *Fossati* e. i. cikkét a Zeitschr. f. Nationalök. IX. köt. ben a 214. old.) és *Lello Gagnemi* szociológiai munkáira utalva a fascizmus előhírnökének nevezte *Paretot* (Weltwirtsch. Arch. 40. köt. 1934. a 87. old.)

¹³⁰ *A. Cabiati*: Crisi del liberismo o errori di uomini? Torino, 1934. c. könyve, merész védelmezése a gazdasági egyensúly elméletének, sőt a gazdasági szabadság elvének is.

míg *Pareto* egyik tanítványa, *Guido Sensini*,¹³¹ valamint *Lello Gagnemi*¹³² is elismerték a tudományban a folytonosság szükségét és azt, hogy az állami beavatkozás szükséges voltát a változott körülmények között a régi elméleti alapok fenn-tartása mellett is meg lehet indokolni.

Hogy a közgazdasági tudomány felújítására és körének kiszélesítésére való törekvés mennyire nem csupán a háború és az azáltal okozott gazdasági és szellemi válságnak volt következménye, azt legjobban az bizonyítja, hogy nemcsak a háborútól közvetlenül érintett és gazdasági viszonyaiban erősen felkevert Európában nyilvánult meg e törekvés, hanem az Egyesült Államokban is.

Itt már a század elején, amidőn a Clark-féle lélektani iskola tetőpontján állt, ellene éles, bár eleinte kevés visszhangot keltő támadások hangzottak el. *Thorstein Veblen* (1857—1929) élesen kikelt *J. B. Clark*nek, az iskola vezérének optimista jövedelemeloszlási elmélete ellen és hamisnak bélyegezte *Clark* és hívei elméletének lélektani kiindulási pontját, nevezetesen a hedonista elvet.¹³³ Körülbelül egyidejűleg *William Mac Dougall* vezetésével a lélektan terén is a hedonizmus egyoldalúságát hangoztató új irány indult meg Amerikában, mely szerint téves az a feltevés, hogy egyszerűen a haszon keresése és a fáradság kerülése irányítja az emberek gazdasági cselekedeteit. *Veblen* szerint az emberek kevésbé az ésszerűség hatása alatt, mint inkább ösztönszerűleg cselekszenek és ezért alapjában elhibázott a piacnak és az egész gazdasági életnek tisztán az ésszerűség alapján való magyarázata. *Veblen* tehát, bár eltérő alapon, ugyanazon a ponton támadta a határhaszonelméletet, mint a német közgazdák és ugyanúgy, mint ők, elvetette a „homo oeconomicus” feltevését és az elszigetelés módszerét. Még egy másik pontban is érintkezett velük bírálata, amelyben a társadalmi környezet és jogintézmények befolyását erősen hangsúlyozta a gazdasági életben, amiben nem-sokára erős segítő társat talált *John R. Commons*ban.¹³⁴

Eleinte elszigetelten maradtak ezek a támadások, de lassankint szaporodtak.¹³⁵ Az idő mindenesetre mellettök dol-

¹³¹ Studi di scienza sociali. I. köt. Roma, 1932.

¹³² Lineamenti di politica economia corporativa. Catania 1832.

¹³³ Professor Clark's Economics. (Quart. Journ. of Ec. XXII. köt. (1908.) a 147—195. old.)

¹³⁴ The Distribution of Wealth. New York 1893. — V. ö. továbbá: Political Economy and Business Economy: Comments on Fisher's Capital and Income. (Quart. Journ. of Ec. XXII. köt. a 120—125. old.)

¹³⁵ V. ö. *E. H. Downey*: The Futility of Marginal Utility. (Quart. Journ. of Ec. XVIII. köt. (1910.) és *O. F. Boucke*: The Development of Economics. 1921., továbbá u. a.: A Criticism of Economics. 1922.

gozott és a század második évtizedében nagyon megnőtt azok száma, akiket a Clark-féle iskola nem elégített ki, amiben itt is nagy része volt annak, hogy az kevés segítséget tudott nyújtani a háború után felmerült nehéz közgazdasági kérdések megoldásában. Tekintélyes közgazdák csatlakoztak az elégedetlenek táborához — közülök csak *W. C. Mitchell* kell említünk — és 1924-ben a *behaviorism*-nek vagy *institutionalizmus*-nak nevezett mozgalom zászlót bontott, nyíltan hadat üzenve az „orthodox”-nak nevezett régi (a klasszikus elmélet és a határhaszoniskola) elméletnek.¹³⁶

Az új irány céljait *W. C. Mitchell* a közgazdasági elméletnek szélesebb alapra helyezésében, az elmélet, a gazdasági fejlődés és a gazdasági politika közötti szoros kapcsolat kiépítésében és oly szellemben való kifejlesztésében jelölte meg, mely a fennálló intézményeket nem tekinti változtathatlan, örökre való adottságnak. A tisztán gazdasági szempontnak általánosabb társadalmi szemponttal való helyettesítése, a történeti fejlődés és a gazdasági berendezéseknek alaposabb tanulmányozása és a kutatás realiztikusabb iránya érdekében a statisztikai indukciónak szélesebb szerep biztosítása tehát főképpen azok a célok, amelyeket az institutionalisták maguk elé tűztek. *W. C. Mitchell* annak a reményének adott kifejezést, hogy egy minden orthodoxiától mentes tudományt lehet felépíteni, amely az értékelés és a jövedelemeloszlás kérdéseit új világításban mutatja be.¹³⁷

A zászlóbontás azonban nem volt olyan egységes, mint ahogy *Mitchell* bevezető cikke után várni lehetett. *Raymond T. Bye*¹³⁸ a kötetben írt cikkében a határhaszonelmélet védelmére is talált módot és végül is arra az eredményre jutott, hogy nem lehet lebontani, hanem továbbépíteni kell a hagyományos elméletet. *Frank H. Knight* is hangoztatta az elvont elmélet jogosultságát, bár éles bírálati érzékével helyesbítése elől nem zárkózott el.¹³⁹ *J. M. Clark* — az amerikai lélektani iskola megalapítójának fia — csatlakozott a realizmus és dinamizmus követeléséhez az elmélettel szemben, de sietett hozzátenni azt, hogy a statikus elmélet és annak kitűnő eszköze, a határhaszon alapján való okoskodás ezzel nem lesz értéktelenné.¹⁴⁰ A mozgalmon egészben vagy részben kívül

¹³⁶ *The Trend of Economics*. Ed. by Rexford Guy Tugwell, New York 1924.

¹³⁷ *The Prospects of Economics*. (*Trend of Economics*. I. 17. old.)

¹³⁸ *Some Recent Development of the Economic Theory*. (U. o. 239—300. old.)

¹³⁹ *The Limitations of Scientific Method in Economics*. (U. o. I. 227—267. old.)

¹⁴⁰ *The Socializing of Economics*. (U. o. a 71—102. old.) „The mar-

állók közül *Allyn A. Young*¹⁴¹ és *Frank A. Fetter*¹⁴² kétkedéssel fogadták az új irányt és maga *Mitchell*, bár erősen közeledett a statisztikai megfigyelésből kiinduló kutatási módhoz¹⁴³ és a klasszikus iskolát, valamint a határhaszonelméletet egyaránt szigorúan bírálta, a gazdasági hullámzásokról írott munkájában oly dolgozattal gazdagította az irodalmat, mely nagy mértékben használja fel a *Mitchell*től előbb orthodoxnak nevezett elméletet.

A széleskörű célkitűzésekkel megindult institucionalizmus hullámai lassanként elcsendesedtek. Maradandó hatásként két irányú törekvés mutatkozik az Egyesült Államokban: az egyik a gazdasági élet és a jogrend közötti kapcsolatnak behatóbb vizsgálata, a másik az elméletnek erősebben induktív alapra helyezése.¹⁴⁴ Az első irányban különösen *Commons* fejtett ki munkásságot, mely — bár amerikai légkörben született — némi rokonságot mutat a német történeti iskolával, sőt *Gottl-Ottlilienfeld* felfogásával is. *Commons* is a gazdasági élet „alakítását” tartja szem előtt, melyet azonban bevált módszerek keretében tartandónak vél.¹⁴⁵ A második irány, melyhez ma a legnagyobb tekintélyű amerikai közgazdák állnak közel, éppenséggel nem vezetett a hagyományos elmélet elvetéséhez, hanem annak, különösen a *Wallas-féle* egyensúlyi elmélet alapján való továbbfejlesztéséhez,¹⁴⁶ mellyel szemben az amerikai közgazdák fiatalabb

ginal method, as a tool of analysis, is invaluable; but as the sole source of truth it is fully inadequate”. (U. o. 101. old.) *J. M. Clark* állásfoglalását szépen elemzi *G. Pirou*: *Les nouveaux courants de la théorie économique aux États Unis*. 2. kiad. I. köt. Paris 1939. a 155—177. old.

¹⁴¹ *The Trend of Economics, as seen by some American Economists*. Quart. Journ. of Economics. XXXIX. köt. 1925. I. 155—189. old.

¹⁴² *L. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*. Wien, 1927. I. köt. az Amerikáról szóló fejezetet. (51., 60. old.)

¹⁴³ *Henri Guittou* egyenesen *Mitchell*ben véli felfedezhetni a Franciaországban felvirágzott pozitív módszer legjellegzetesebb képviselőjét. (L. e. i. m. 64. old.)

¹⁴⁴ A „technokrácia” c. mozgalomtól, mely *Veblen* gondolatainak vad hajtásaként keletkezett, eltekintünk.

¹⁴⁵ *Commons* újabb munkái: *Legal Foundations of Capitalism*. New York 1924. és *Institutional Economics*. New York 1934.

¹⁴⁶ Azok sorából, akik az institucionalizmus zászlóbontásában résztvettek, *P. H. Douglas* nagyjelentőségű és lényegileg *J. B. Clark*ra támaszkodó elméleti munkát tett közzé (*The Theory of Wages*. New York 1934.) és *J. M. Clark* atyjának, a lélektani iskola megalapítójának ajánlotta legjelentősebb munkáját. (*Studies in the Economics of Overhead Cost*. New York, 1923.) Amidőn pedig megkérdezték *John L. Commons*t, hogy milyen viszonyban van az institucionalizmus az orthodox elmélettel, a következőt felelte: „I do not think institutional economics is contrary to pure economics.” (L. *Theresa S. Mc. Mahon* ismertetését *Commons* *Institutional Economics* c. könyvéről a *Weltw. Arch.* 44. köt. 1936. 58. old.)

nemzedékének nevesebb tagjai közül csak *J. M. Clark* őrizte meg kételkedését. Az a húszas években szószólokra talált törekvés határozottan csődöt mondott, mely elmélet nélkül pusztán a statisztikai indukcióra kívánta építeni a közgazdaságtant.

Angliában *Marshall* nagy tekintélye elejét vette a szélesebbkörű módszertani vitáknak. Eltekintve a történeti irány egyes szélső képviselőinek állásfoglalásától, mint p. o. *Ashley* előbbi idézett kijelentésétől, a módszer kérdése itt behatóbb vitáknak tárgyát főképpen azért nem képezte, mert *Marshall* az elvont elméletet oly szerencsésen tudta az élet tényeinek közelségébe hozni, hogy munkája általános helyesléssel találkozott. Utódja, *A. C. Pigou* teljesen nyomdokait követte és az elmélet alapos elmélyítését a gyakorlat által felvetett kérdések szolgálatába állította. Erősen elméleti alapokon tárgyalva a monopóliumot, a munkanélküliség és a bérpolitika kérdéseit, *Pigou* munkái is megerősítették azt meggyőződést, hogy az elmélet művelése nemcsak hogy nem távolítja el a közgazdákat a gazdasági életben felmerülő alapvető kérdésektől, hanem inkább elősegíti azok alapos megoldását. Ilymódon, főképp *Marshall* és *Pigou* munkássága folytán, Angliában sikerült az elméletnek azt a rugalmasságot biztosítani, mely számot vet az élet változásaival és az elvonatkoztatás magas rétegeiből le tud szállni a mindennapi élet tényeinek megmagyarázásához. Neo-klasszikus elméletnek szokták nevezni a *Marshall* nyomdokain kialakult irányt, mert a klasszikusok alapvető megállapításainak felhasználásával és azok szellemében helyt adott újabb gondolatoknak is.

Pigou is tesz azonban engedményeket az újabb irányzatoknak. Mindenekelőtt hangsúlyozza a közgazdaságtannak azt a feladatát, hogy a közgazdaság gyakorlati kérdéseinek megoldásában segítséget nyújtson a gazdasági politikának. Ezért igyekezni kell az elméletet realisztikus irányban fejleszteni.¹⁴⁷ *Pigou* vizsgálatait nem a nemzeti gazdagodásnak szenteli, mint a régiek tették, hanem a nemzeti jólét szempontját állítja középpontjukba, ezzel is kifejezésre juttatva a szociális szempontot. Gondosan ügyel fejtegetéseiben arra, hogy a pénzbeli folyamatok mennyiben mozdítják elő vagy hátráltatják a nemzeti jólét kifejlődését.¹⁴⁸

Újabban *John Maynard Keynes* azzal érvelt, hogy a klasszikus és a rajta nyugvó neo-klasszikus elmélet nem tisztázta eléggé azokat a feltevéseket, amelyek mellett tételei ér-

¹⁴⁷ V. ö. az *Economics of Welfare*. 4. kiad. London, 1932. előszavát.

¹⁴⁸ Ebben a szellemben tárgyalta *Pigou* e. i. művében a monopóliumok és a közüzemek kérdését, valamint a munkáskérdést.

vényesek és különösen nem részesítette figyelemben azt a lényeges különbséget, amely a közgazdasági jelenségek lefolyása között van akkor, ha a termelési erők teljesen ki vannak használva, vagy pedig egy részük kihasználatlan marad. Keynes ezzel kétségtelenül egy fontos szempontra mutatott rá, mely azonban az ő meggyőződése szerint is inkább csak egyes tételek módosításához vezet és ahelyett, hogy mint más országokban, az elvont elmélet ellen kételyeket támasztana, az elmélet továbbfejlesztésének szükséges voltát sürgeti. Maga Keynes is ebben az értelemben fogta fel bírálatait és maga is megmaradt az elvont elmélet talaján.¹⁴⁹

8. Módszertani eredmények. Visszatekintve azokra az ellentétekre, melyekről az előbbieken szó volt, megállapíthatjuk, hogy azok — az ilyenkor soha sem hiányzó túlzásoktól eltekintve, — két forrásból fakadtak. Az elégedetlenek, kikhez, mint láttuk, számos amerikai közgazda is csatlakozott, egyrészt túlságosan szűk körűnek és az élettől erősen elrugaszkodottnak tartják a tiszta elméletet, másrészt olyan elméletet követelnek, mely a gazdasági politikát is felöleli, vagy legalább is szilárd kiindulási pontokat nyújt számára.

Ami a bírálat első pontját illeti, a vita a tiszta ökonomia hívei és ellenzői között nem a körül forog, hogy kívánatos-e a közgazdaság elméletének olyan irányban való további kiépítése, mely az élet bonyolultságához közelebb jön, mint a gazdasági elv érvényesülésére felépített elmélet, mert ezt a tiszta ökonomia neves képviselői, mint p. o. *Walras* és *Pareto*, sohasem vonták kétségbe. *Menger* is készségesen elismerte annak jogosult voltát, hogy a leegyszerűsített feltevésekből kiinduló elvont elmélet *realisztikus-empirikus elmélettel* egészítessék ki, mely a közgazdasági jelenségeket a ható tényezők sokaságának figyelembevételével elemzi.¹⁵⁰ Ezzel az elmélet a gazdasági politika számára is újabb hathatós segítséget nyújthat. Figyelemre méltó javaslatot tett az elmélet kibővítésére *Charles Rist*, amidőn az általános elméletnek és a gazdasági élet szerkezetére vonatkozó vizsgálatoknak szétválasztását javasolta.¹⁵¹ Az elsőnél ugyanis az elszigetelés módszere elengedhetetlen, mert a gazdasági cselekvés sajátosságos lefolyásának vizsgálatáról van szó, míg a má-

¹⁴⁹ „We are thus led“ írja Keynes „to a more general theory which includes the classical theory with which we are familiar, as a special case“. (The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. előszavában a VII. old.)

¹⁵⁰ Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere. Leipzig, 1883.

¹⁵¹ Economie optimiste et économie scientifique. (Revue de Métaphysique et du Morale. XII. köt. 1904.)

sodíknál oly területen mozgunk, melyen a közgazdaságnak a társadalmi élet egészébe való beágyazottsága figyelmen kívül nem hagyható.

Az elmélet hívei csak egyet utasítanak legnagyobb határozottsággal vissza, t. i. azt, hogy az elmélettől többet követeljünk mint amit nyújtani tud. Ezt teszi szerintük az, aki azt követeli, hogy az elmélet oly módon olvassza magába a gazdasági politikát, hogy tisztán az elmélet eredményei alapján lehessen a gazdasági politikát irányítani. E követelés elutasítását azzal indokolják, hogy az elmélet mindig csak a vizsgált jelenségek jellegzetes általános összefüggéseire szorítkozik és természeténél fogva nem is tehet mást. Ezért nem lehet tekintettel sem az életben érvényesülő összes tényezőkre, sem pedig különösen a gazdaságon kívül fekvő célkitűzésekre, melyekre történelmi adottságok és ezekből folyó vágyakozások és törekvések is döntő befolyást gyakorolnak. A gazdasági politika, mint általában a politika és az érzelmi elemekkel keveredő elhatározások pedig mindig adott helyzetekkel és törekvésekkel kapcsolatosak és ezért az elméletnek, melynek mindig az általánost kell a jelenségekben felkutatnia, hozzáférhetetlenek.

Világosan megmondta ezt már Senior. Rámutatott arra, hogy az elmélet feladata csupán a közgazdaság lefolyásában érvényesülő azon általános elvek megállapítása, melyek figyelmen kívül hagyása veszélyes, de amelyekre egyedül nem lehet és nem is kívánatos a gazdasági politikát felépíteni.¹⁵² Senior ezzel a megjegyzésével éles világításba helyezte az elmélet és a gazdasági politika közötti elvi különbséget, mely abban áll, hogy az elmélet csak abban igazít el bennünket, hogy mi folyik szükségszerűen a gazdaság és a gazdasági kapcsolatok sajátos jellegéből, de nem érintheti azokat a célkitűzéseket, melyek a gazdasági életnek és társadalmi vonatkozásainak az emberi és társadalmi élet nagy egészébe való beágyazottságából folynak.

Ha Senior intelmét megszívték volna, sok céltalan vitának lehetett volna elejét venni. A közgazdák azonban, élükön az angol irodalommal — a háttérben lappangó liberális felfogásnak megfelelően — a gazdasági politika rendszeres kidolgozását elhanyagolták és ott, ahol, mint Németországban hagyományossá vált az elmélet és a gazdasági politika megkü-

¹⁵² „The Business of Political Economy is neither to recommend nor to dissuade, but to state general principles, which it is fatal to neglect, but neither advisable, nor perhaps practicable, to use as the sole, or even the principal guides in the actual conduct of affairs.” (Political Economy. 7. kiad. London 1872. 1. 3. old.)

lönböztetése, ez nem a *Seniortól* hangsúlyozott alapon történt, hanem az általa kiemelt elvi különbség mellőzésével a közgazdaság általános és alkalmazott része címen.

A közgazdasági elmélet azt nyújtja az életnek, amit az elmélet általában nyújthat, t. i. azoknak az alapvető összefüggéseknek az ismeretét, melyek a dolgok természetéből folyólag érvényesülnek és amelyek figyelmen kívül hagyása lehetséges ugyan, de azokkal a következményekkel jár, melyek az összefüggések szükségszerűségéből folynak. Aki ennél többet követel tőle, olyan valamit kíván, ami az elmélet természetével ellenkezik, mert a gazdaságpolitika intézése nem kutatás, mint a tudomány, hanem elhatározások láncolata, melyek csak akkor érhetik el céljukat, ha a nagy általános összefüggésekkel nem jutnak ellentétbe, de amelyeknek mindig az összes adott körülmények figyelembevételével kell történniök. Amint *Senior* megállapította, a politika művészet,¹⁵⁸ mely az adott helyzetek helyes felismerését és megítélését tételezi fel. Sikéréhez nemcsak alapos ismeretek szükségesek, melyeket a tudomány nyújt, hanem a helyzet — itt valóban helyén van az új irányú német közgazdák kifejezése — meg látása is. Ez nem jelenti azt, hogy a közgazdaságtannak mint tudománynak a gazdasági politikát mellőznie kellene. De, amit mint tudomány ezen a téren nyújthat, az csupán az egyes elgondolható intézkedések hatásainak vázolója, kiterjeszkedve az azokkal a múltban tett tapasztalatokra. Midőn ezeket megállapítják, az elmélet hívei tisztán látják az elmélet határait, tehát azt, hogy mit tud nyújtani az elmélet és mit nem.

Azok, akiknek ellenszenvük van az elvont okoskodás ellen, állandóan szemére vetik az elméletnek, hogy elvont. Már a múlt század elején felhangzott ez a szemrehányás és mint láttuk, egyes irányok annyira mentek, hogy a közgazdasági elmélet jogosult voltát tagadták, mert szerintük az az elszigetelés módszere, mely az embert csak gazdasági mivoltában vizsgálja, elferdíti a valóságot. Ez az álláspont hadüzenet az elemző (analitikai) gondolkodásnak és elfelejti, hogy az elmélet minden téren elvont és él az elszigetelési módszerrel. Él vele egyszerűen azért, mert a világot az emberi ész sohasem foghatja fel úgy, hogy egyszerre veszi figyelembe az összes ható tényezőket. Aki az utóbbit kívánja, nem

¹⁵⁸ „To decide in each case how far those conclusions are to be acted upon, belongs to the art of government, an art to which Political Economy is only one of many subservient sciences”. (E. i. m. 3. old.) *Concha* is „az országlás művészetének” nevezte a politikát mint cselekvést. (Politika. I. köt. Budapest, 1895. v. ö. az előszót.)

tud különbséget tenni az egyes eset és a szabály között, mert oly szabály, mely az összes lehető eseteket magában foglalja, a ható tényezők sokaságánál fogva lehetetlen. Ezért nem is vezetett eredményekre sem a németek *motivációs tana*,¹⁵⁴ sem pedig az institucionalizmus követelése, hogy a gazdaságilag cselekvő ember (homo oeconomicus) helyébe a közösség érzetétől is áthatott vagy hagyományos felfogások szerint cselekvő ember állíttassék az elméleiben. Az ember nem „homo oeconomicus”, de gazdasági cselekedeteiben az és a közgazdaságtan elmélete csak ezeket vizsgálja. Ha az elmélet kitart e mellett, ez nem jelenti azt, hogy nem az életet vizsgálja, hanem tisztán elképzeléseket, sem pedig azt, hogy nem törekednék arra, hogy az életet, amennyire ez az elmélet segítségével lehetséges, megközelítse. Az utóbbi irányban a közgazdaságtan módszerének kifinomításával a klasszikusok óta jelentős előrehaladást mutat.

A klasszikusok — koruk szellemének megfelelően — a jelenségek okainak felkutatásával igyekeztek a közgazdasági jelenségeit megvilágítani. Módszertani eszközük a *kauzális törvény* volt. Hátránya e módszernek az, hogy két tény között keresi az összefüggést, holott helyesen mondotta J. M. Keynes, hogy a közgazdaságban minden összefügg minden-nel.¹⁵⁵ Ezt először Cournot vette figyelembe és ezért a matematikai függvény fogalmát vette segítségül a közgazdasági összefüggések megmagyarázásánál, mert a függvény több mennyiség közötti összefüggést fejez ki és a közgazdaságban, vagy legalább is a piacon, tényleg mennyiségi változásokról van szó.

A matematikai módszernek, mely ily módon bevonult a közgazdasági elméletbe, az az előnye, hogy több tényező egymással való összefüggését teszi kifejezhetővé. Ezzel lehetővé válik a már a klasszikusok szeme előtt is lebegő egyensúly gondolatának közelebbi kifejtése. Ennek előnyét Jevons és E. L. Walras fogták fel és így született meg a *piaci egyensúly* kiépített elmélete, melynek alapgondolata az, hogy a közgazdaság tényezői kölcsönös függésben vannak egymástól (interdependencia).

A függvényszerű törvényszerűségek azonban a jelenségek lefolyásában a pontosságnak oly fokát tételezik fel,

¹⁵⁴ Már Fr. B. Hermann és Roscher az egyéni önzés mellett a közösségi érzetet is igyekeztek mint az emberi cselekvés egyik indokát figyelembevenni. Schmoller és különösen A. Wagner az emberi cselekvés indítékait bővebben elemezték és igyekeztek erre elméletükben is tekintettel lenni.

¹⁵⁵ A Treatise on Money. London, 1930. I. köt. 147. old.

melyen joggal kételkedett a közgazdák tekintélyes része. Arra utaltak, hogy ezen az alapon valóban a közgazdaságnak csak teljesen elvont és az élettől távolmaradó elmélete építhető fel, már csak azért is, mert e módszer nem vesz tudomást arról, hogy az emberek bizonyos akaratszabadsággal cselekszenek és cselekvésük alapjául szolgáló körülményekre vonatkozó észlelésük is sokszor nagyon távol marad a pontosságtól. A függvény exakt összefüggést fejez ki, mely a valóságban csak annyiban áll fenn, amennyiben csak a benne figyelembevett tényezők hatnak, minden más tényező hatása tehát ki van zárva. A közgazdaság azonban mindig a tényezők sokaságának hatása alatt áll, melyek különböző intenzitással hatnak és oly számosak, hogy mind egyszerre alig vehetők figyelembe általánosabb érvényű megállapításoknál. Ezért azok a közgazdák, akik az élet lehető megközelítésére nagyobb súlyt helyeznek, mint az alapösszefüggések éles kidomborítására, egyszerűen elejtették a szigorú törvénykutatást, mely szerintük csak formális, az élettől távolmaradó megállapításokhoz vezethet.

Ezt a kényelmes megoldást, mely az igazi törvénykutatásról lemond azért, mert oly törvények fel nem állíthatók, melyek az életben előforduló minden esetben helytállónak, az analitikai hajlamú közgazdák nem tudták magukévá tenni.¹⁵⁶ Nem tudták az életet egyszerűen a véletlen vagy alapjaikban is kifürkészhetetlen tényezők játékának felfogni azért, mert az analitikai úton nyert szabályszerűségek nem minden esetben érvényesülnek pontosan. Álláspontjukat erősen alátámasztja a statisztikai megfigyelés, mely azt mutatja, hogy úgy a természetben, mint a társadalmi életben vannak törvényszerűségek, melyek félreismerhetetlenül észlelhetők, ha figyelmünket az esetek nagy számára kiterjesztjük. A statisztika ugyanis azt mutatja, hogy akár az ember fizikai alkataráról, p. o. bizonyos korban való testmagasságáról vagy testsúlyáról, akár bizonyos társadalmi jelenségekről van szó, az esetek túlnyomó része határozott értéket mutat, mely körül bizonyos szóródás mutatkozik az értékekben, úgy azonban, hogy a szabályszerű értéktől távol eső értékek mind ritkábbak lesznek.

¹⁵⁶ Hogy nemcsak a közgazdák között, hanem a társadalomtudományok szélesebb körében is visszautasításra talált a törvénykutatás elejtése, bizonyítja *Concha Győző*nek az a bírálata, melyben *Kautz* „Politika és Nemzetgazdaságtan” c. munkáját részesítette azért, mert végleg lemond „általános igazságoknak megállapításáról, holott a tudománynak, ha ennyire jutni nem is bír egyszerre, mégis ez a végcélja.” (Politika I. köt. Budapest, 1895. a 21. old.)

Az ily szabályszerűségek megállapításában, melyeket *stochastikus törvényeknek* neveziünk, a biometrika járt elől. A statisztikusok azután megtalálták annak a módját, hogy két statisztikai sor között az összefüggés szorossága megállapítható legyen. Ez a *korrelációs számítás*, mely az összefüggés szorosságát számszerűleg kifejezhetővé teszi a *korrelációs együtthatóban*. Ha az összefüggés két adatsor között teljes, vagyis teljesen egyformán változik a két adatsor, akkor a korrelációs együttható 1, mégpedig $+1$, ha egyirányú, és -1 , ha ellentétes irányú a két adatsor változása. Ilyen teljes összefüggés az életben alig található, mert ez azt feltételezné, hogy a vizsgált két jelenségcsoporthoz csak a figyelembe vett tényezők hatása alatt áll. Ha a korrelációs együttható 0.2 vagy 0.3, ez gyenge összefüggésre mutat; 0.7 vagy 0.8 együttható viszont arra enged következtetni, hogy az egyik jelenség változásának nagyon lényeges befolyása van a másikra. Hogy az összefüggés nem teljes, vagyis hogy a korrelációs együttható nem 1, hanem, bár közel jár az egységhez, mégis ennél kisebb, onnan származik, hogy az egyik jelenségcsoporthoz nem csupán a másik hatása alatt áll, hanem, bár annak behatása uralkodó változásában, egyéb tényezők is befolyásolják azt. A korrelációs számítás ily módon eszköze lesz azon tényezők megállapításának, melyek valamely közgazdasági történést döntően befolyásolnak és melyek hatása csak azért nem teljes, mert az összefüggés meghatározásánál figyelembe nem vett tényezők is közrehatnak a megfigyelés tárgyát képező esetekben.

Henry Ludwell Moore érdeme, hogy a korrelációs módszernek a közgazdaságtan számára való jelentőségét felismerte és e módszert a közgazdaságtanba bevezette.¹⁵⁷ Új területe nyílt meg ezzel a közgazdasági kutatásnak, megadva a lehetőséget arra, hogy a statisztikai módszerrel, mint az indukció kitűnő eszközével tökéletesebb módon éljen, mint ahogy ezt régen a nyers statisztikai adatok felsorolásával tette. Áll ez természetesen elsősorban azokra a jelenségekre, amelyek, mint a forgalmi gazdaság jelenségei, a tömegmegfigyelésnek nagyobb mértékben hozzáférhetők és amelyekre ezen az alapon számszerű megállapítások tehetők. A közgazdaságtannak új ága kezdte meg ezzel pályafutását, melyet *ekonometrikának* neveztek és amely Ragnar Frisch meghatározása szerint a közgazdasági jelenségek mennyiségi

¹⁵⁷ *Economic Cycles: Their Law and Cause*. New York, 1914. Előbbi kísérletekre vonatkozólag lásd H. Schultz: *The Theory and Measurement of Demand*. Chicago 1938. 63—64. old.

összefüggéseinek statisztikai megfigyelések alapján való tisztázását tűzte ki céljául.¹⁵⁸

Különösen nagy lendületet vett az Egyesült Államokban a *quantitatio analysis*, vagyis a piaci jelenségeknek statisztikai sorok alapján való elemzése. Kiegészítették ezt a módszert a valószínűségi számítás újabb eredményei, melyek a megállapított tételek hibahatárainak meghatározását is lehetővé tették.¹⁵⁹

Az elméletnek a való élethez való közelebbhozzátalát egy másik, nem kevésbé fontos irányban is sikerült elérni. Sikertült ugyanis annak útját egyengetni, hogy a közgazdaság vizsgálatánál annak eddig elhanyagolt tényezője, az idő folyása is figyelembe vétessék.

Erre egy bizonyos vonatkozásban már régebben is történtek kísérletek. Már a klasszikusok figyelmét sem kerülte el az, hogy az idő folyásával a közgazdaságban változások következnek be. Úgy *Ricardo*, mint *Malthus* és *J. St. Mill* foglalkoztak evvel, de figyelmüket a közgazdaság hosszú távlatú fejlődése kötötte le, melyet a népesség szaporodásának hatása alatt úgy képzeltek el, hogy a fejlődés egy stacionár állapot felé vezet, mely akkor áll be, ha a népszaporodás elérte határát és a vállalkozói nyereség minimumra csökkenésével a további tőkeképződés is megszűnik.¹⁶⁰

Ez az elgondolás azonban az idővel csak egy vonatkozásban, t. i. a fejlődés képzetével kapcsolatban és ezzel is erősen egyoldalúan számolt, mert középpontjában a népszaporodás és nem az idő szerepe állt. Az elmélet kiváló képviselői *J. St. Mill* óta mindjobban érezték az elméletnek abból származó fogyatékoságát, hogy az idő folyását a maga igazi természetének megfelelően nem tudták elgondolásaikba beilleszteni.¹⁶¹ Elméletük eme fogyatékoságának tudatában fordultak a *Mill* óta szokásossá vált „*ceteris paribus*” zára-

¹⁵⁸ *Econometrica*, I. köt. (1933.) Szerk. beköszöntő 2. old.

¹⁵⁹ Erre vonatkozólag lásd: *Theiss Ede*: Statisztikai korreláció és keresleti törvény. *Közgazdasági Szemle* 1937, LXI. évf. 80. köt. 1—53. old.

¹⁶⁰ Helyesen jellemezte *H. Guittou* következő szavaival *Ricardo* dinamizmusát: „*Ricardo est tourmenté par l'évolution vers l'avenir. Il a l'idée du progrès... L'oeuvre de Ricardo est une dynamique provisoire qui conduit à une statique définitive.*” (*Economie rationnelle, économie positive, économie synthétique*. Paris, 1938. a 96—97. old.)

¹⁶¹ Miután végigtekintett a közgazdaság alapvető összefüggésein, *Mill* szükségesnek látta arra rámutatni, hogy az élet folytonos változásait nem szabad elhanyagolnia a közgazdaságtannak, hanem a közgazdasági statikához a közgazdasági dynamikát kell csatolnia. (L. a *Dapsy-féle fordításban* a IV. könyv 1—2. old.) *Marshall* szerint pedig a statikus egyensúly elmélete csak bevezetés a közgazdaság tanulmányozásához. (*Principles*. 8. kiad. 461 old.)

dékhoz, jelezve, hogy a megállapított eredmény csak azzal a hozzáadással áll, hogy időközben a többi tényezőben változás nem következett be. *Walras* és *Pareto* nyíltan kimondták, hogy elméletük *statikus* jellegű, vagyis figyelmen kívül hagyja az idő folyásának hatását a közgazdasági mechanizmus alkalmazkodási folyamatára. Nagy fogyatékos-sága volt ez az elméletnek, mert a statikus egyensúly elméletében az idő folyása, mely tagadhatatlanul lényeges eleme a gazdaságnak, csak mint zavaró körülmény szerepelt. Egyik fő forrása volt ez az elméletben oly következtetéseknek, melyeket a való élet nem erősített meg, mert a piacnak valamely tényezőjében végbement alkalmazkodása nem olyan közvetlen, mint ahogy ezt a statikus elmélet feltételezi.

Az elmélet e fogyatékoságának kiküszöbölését először ugyancsak *H. L. Moore*¹⁰² kísérelte meg. Áthatva attól a meggyőződéstől, hogy realisztikusabbá kell tenni az elméletet *Moore* — *Simiand*hoz hasonlóan — a közgazdasági folyamatok statisztikai vizsgálata felé vonzódott. *Simiand*dal ellentétben azonban erre kiindulási pontul elfogadta a neoklasszikus elméletet oly módon, hogy a *Walras*-féle statikus rendszer dinamizálását tűzte ki céljául, figyelmet fordítva arra, hogy az idő folyásával az egyes tényezőkben változások mennek végbe. Kutatásában módszertani elvének megfelelően tényleges adatokból indulva ki¹⁰³ számára a vizsgált idősorokból (ár- és termelési adatokból)¹⁰⁴ eredményként adódott az időbeli változások tekintetbe vétele. Ragaszkodva a közgazdaság egyensúlyi irányzatának gondolatához a *mozgó egyensúly* fogalmához jutott, vagyis annak megállapításához, hogy úgy az áraknak, mint a termelésnek van egy határozott fejlődési irányzata (a trend),¹⁰⁵ mely körül — az egyensúlyi helyzetet keresve ingadoznak az illető értékek. *Moore* abból a feltevésből indult ki, hogy az irányvonal, melyet tényleges adatok alapján nyert, a tényezők változásánál fogva magában is változó egyensúlyi helyzetnek felel meg és a tőle való eltérések úgy az árakban, mint a termelési mennyiségben, az egyensúly keresésének következményei, melyeket az idéz elő, hogy az időközben beállt változashoz úgy az árak, mint

¹⁰² Már *Economic Cycles: Their Law and Cause*. New York 1914. c. munkájában.

¹⁰³ A fent említett pozitív módszer és az elmélet összekapcsolásával óhajtotta szilárd alapokra állítani és realisztikussá tenni a tudományt. Ezért nevezte *syntheticusnak* elméletét. (*Synthetic Economics*. New York 1929.)

¹⁰⁴ *Moore* az Egyesült Államok burgonyaárait és burgonyatermelését vizsgálta 1881—1913 időszakban.

¹⁰⁵ E forgalom további magyarázatát l. a konjunkturaelméletben.

a termelés igyekszik alkalmazkodni. Ezért ingadoznak, de az irányvonalától való eltérésük, tehát úgy az áraknak az irányvonal árától való eltérése (price-ratio), mint a termelés hasonló eltérései (production-ratio) magas korrelációt mutatnak.

Moore elévülhetetlen érdemet szerzett nagyszabású kezdeményezésével; a közgazdasági elmélet dynamizálásának feladatát azonban nem oldotta meg. Az irányvonal, mely körül az árak és a termelt értékek ingadoznak, az idővel kapcsolatos elgondolás ugyan, de inkább adatként, semmint ható tényezőként veszi figyelembe az idő folyását. Az elmélet igazi értelemben dinamikussá fejlesztése annak figyelembevételét követeli, hogy a gazdaság egyes tényezőiben és ezek egymásra hatásában miképp éreztetni hatását az idő folyása. *A közgazdasági dynamikának tehát mindenekelőtt azt kell vizsgálnia, hogy az egyes tényezőkben bekövetkezett változások az időben hogyan érvényesülnek*, vagyis azt, hogy miképpen érinti a közgazdaság folyását az a körülmény, hogy egyes tényezőinek változása éppen úgy, mint a többinek ehhez való alkalmazkodása az időben megy végbe, mégpedig úgy, hogy az idő, mely alatt ez megtörténik, az egyes tényezők szerint különböző.

Amint lassankint térthódított az a gondolat, hogy az egyes tényezőknek a többi tényezők valamelyikében beállott változáshoz való alkalmazkodása időt igényel, felébredt az érdeklődés az átmeneti helyzetek iránt. Míg tehát a statikát csak a végeredmény, az egyensúly érdekelte, addig a dynamikát kezdték érdekelni az *egyensúlyi zavarok* is. Már *Malthus* kezdett figyelmet fordítani rájuk és minél inkább érezték a közgazdák a statikus szemlélet hiányait, annál inkább kezdtek arra figyelni, hogy a közgazdasági tényezők változásának vannak *azonnali és későbbi*, valamint *közvetlen és közvetett* hatásai.

Az azonnali és későbbi hatások közötti különbségre már *Marshall* nagy gondot fordított. Rámutatott arra, hogy a kereslet, illetőleg a kínálat változásának hatása az árra más, ha csak egy rövid időközről (short run) van szó és más, ha hosszú időköz (long-run) tekintünk, mert az első esetben a kereslet növekedése áremelkedéshez vezet, mely azonban a régi árnak, illetőleg még ársüllyedésnek is adhat helyet akkor, ha a termelés már alkalmazkodni tudott a megnövekedett kereslethez, ami természetesen időbe telik.¹⁶⁶ Amidőn azután a gazdasági élet hullámozása mindinkább az érdeklődés homlok-

¹⁶⁶ Az árelméletben erre majd részletesebben kitérünk.

terébe került, a figyelém erősebben fordult a felé, hogy a változásokhoz való alkalmazkodás sokszor hosszabb időt igényel és így a hatás csak késedelmekkel jelentkezik. Ez az, amit az angol irodalom „lag”-nak nevez.

Mindinkább be kellett látni, hogy az idő folyásának nemcsak az áralakulásban van szerepe, hanem az lényeges eleme a gazdaságnak és döntő jelentőségű a közgazdaságban is.¹⁶⁷ Döntően beleszól úgy a termelésbe, mint a fogyasztásba. A vállalkozónak kétségtelenül gondot kell fordítania arra, hogy termelő berendezései egy bizonyos idő alatt elhasználódnak és felújításra szorulnak és tartalékolását, illetőleg leírását úgy kell eszközölnie, hogy azt az időt figyelembe vegye, mely után fel kell újítani gépeit. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a vállalkozó viselkedését egyéb vonatkozásokban is erősen befolyásolja egy időbeli elgondolás; az ugyanis, hogy termelését a megszokott keretei között tartja, vagy növeli-e és esetleg üzeme bővítését eszközli, *párákózással* függ, t. i. attól, hogy jó üzleti kilátásokat vár-e, vagy pedig rossz üzletmenetet. Ezek az *anticipációk* irányítják üzleti terveit. A fogyasztóknál nyugodt időkben az anticipációk szerepe ugyan csekély, de a gazdasági élet erősebb hullámzása idejében erősen befolyásolhatja vételkedvüket az, hogy süllyedő vagy emelkedő árakra számítanak-e. Az előrehaladó infláció alatti erős vásárlási kedv ebben bírja magyarázatát.

Azt a haladást, melyet a közgazdasági elmélet az utolsó évtizedekben tett, talán legjobban az idősebb Clark és az ifjabb Clark álláspontjának egybevetésével szemléltethetjük. Míg az első a közgazdaság statikus elméletét építette ki, az utóbbi már csak a dinamika lépcsőjének tekinti azt, mert csak a változások és az ismétlődő egyensúlyi hiány jellemzik igazán a közgazdasági valóságot. Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy mindinkább ez a kérdés foglalkoztatja, különösen a mai változásokban oly gazdag időkben, a közgazdákat. Főképpen G. C. Evans¹⁶⁸ és C. F. Roos¹⁶⁹ igyekeztek azokat a módszereket kifinomítani, amelyek segítségével az idő folyását és annak a gazdasági életre való hatását figyelembe vehetjük az elméletben. Ugyanezen fáradoztak Tin-

¹⁶⁷ Már J. St. Mill jelezte, hogy az elméletnek nem szabad ez elől elzárkóznia és Marshall egyenesen megmondta, hogy a statikus elmélet csak előkészítése a dinamikus elméletnek (Principles of Economics 8. kiad. a 461. old.).

¹⁶⁸ Mathematical Introduction to Economics. New York és London 1930.

¹⁶⁹ Mathematical Theory of Price, Production, Fluctuation and Economic Crises. (Journ. of Pol. Ec. XXXVIII. köt. 1930.).

bergen¹⁷⁰ és Lundberg¹⁷¹ is. Mindeme törekvésekkel a közgazdasági elmélet elérkezett arra a pontra, amelyen az idő szerepét a közgazdaságban már nem kell egyszerűen zavaró tényezőnek, vagyis a feltételezett lefolyásban figyelembe nem vett körülménynek tekintenie, hanem annak helyet tud adni magában az elméletben, figyelmet fordítva arra, hogy a jelenségek időben folynak le és az idő folyása befolyással van azon visszahatásokra is, amelyek abból keletkeznek, hogy a közgazdaságban egybefűzött tényezők a változások hatásával számolnak és az utóbbiak gyakran csak bizonyos késedelemmel következnek be.

Módszerének a jelzett irányokban való bővülésével a közgazdaságtan abba a helyzetbe jutott, hogy a valóságot most már sokkal nagyobb mértékben tudja megközelíteni, mint annakelőtte. Elvesztette az a merevséget is, mely kezdetleges elgondolásain uralkodott. Az egyes kérdések fejlődésének vizsgálatánál közelebbről fogjuk látni ennek hatását, mely ma már arra képesíti az elméletet, hogy a közgazdasági élet sokoldalúságát jobban tudja megmagyarázni, mint a régebbi elmélet. A statisztika induktív módszereinek kifinomodása lehetővé tette számos közgazdasági folyamatnak számbeli adatok alapján való vizsgálatát és az elmélet dinamikai megalapozása megnyitotta az útját a közgazdaságban fellépő változások tanulmányozásának.

Ezzel bebizonyosodott az, hogy nem volt igazuk azoknak, akik azt hitték, hogy az elmélet feltétlenül oly távolságban kell hogy maradjon a való élettől, hogy megmagyarázásában csak kevés szolgálatot tehet. Módszereinek bővülésével inkább az bizonyosodott be, hogy az elméletre mind nagyobb szükség van, mert hiszen ahhoz, hogy adatokat tudományosan értékesíteni tudjunk, sőt már ahhoz is, hogy tudományosan használható anyagot gyűjtsünk, feltétlenül előzetes megfontolásokra van szükség és azok megfelelő módszerekkel való vizsgálata adja meg azután a feleletet arra, hogy a feltevés, amelyből kiindultunk, helyes volt-e. Az új módszerek tehát végeredményben az elméletet elvontsága mellett is közelebb hozták az élethez és megadták annak a módját is, hogy az elméleti feltevések helyességét induktív úton ellen-

¹⁷⁰ L. többek között: *Annual Survey: Suggestions on Quantitative Business Cycles Theory*. *Econometrica* III. köt. 241—308. old.

¹⁷¹ *Studies in the Theory of Economic Expansion*. London 1937. — Igen figyelemre méltó továbbá *Ragnar Frisch: Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics*. (*Economic Essays in Honour of Gustav Cassel*. London 1933. I. 171—205. old.), melyre alább a konjunkturaelmélettel kapcsolatban rátérünk.

őrizzük. Hogy ehhez megfelelő statisztikai anyag rendelkezésre állása szükséges, az magától értetődik.

Tévednénk azonban, ha az elmélet jelentőségének hangsúlyozását azzal tekintenők egyértelműnek, hogy a történeti módszert akarjuk ezzel lekicsinyelni. A tudomány fejlődése éppenséggel nem ezt mutatja. Ellenkezőleg igazat adott *Baggehot* fent idézett megjegyzésének, hogy mindkettő helyes értelemben véve egymást kiegészíti. Ezt legjobban a konjunktúrakutatás terén tapasztaljuk. A konjunktúraelmélet fejlődése dacára is mindjobban az a meggyőződés kerekedett felül, hogy minden konjunktúrahullám nemcsak a konjunktúraváltozás általános jellegét mutatja, hanem bizonyos értelemben történeti adottság is, melynek megvan a maga egyénisége. Ennek adott kifejezést *Schumpeter* legújabbban megjelent munkájában, hangsúlyozva azt, hogy csakis a történeti lefolyás pontos ismerete tudja megvilágítani a valóságban lefolyt konjunktúrahullámzások egyéni okait.¹⁷²

Ez természetesen nemcsak a gazdasági élet hullámzására áll, hanem minden konkrét helyzetre is. Az elmélet csak az általános szabályszerűséget tudja megmutatni. Az egyes eseteket csak a közreható különleges tényezők ismerete alapján lehet megérteni. Az elmélet jelentőségét csak az tudja értékelni, aki alkalmazásának határait is szem előtt tartja.

¹⁷² „It is obvious that only a detailed historic knowledge can definitely answer most of the questions of individual causation and mechanism and that without it the study of time series must remain inconclusive, and theoretical analysis empty.” (*Business Cycles*. New York, 1939. 220. old.)

I. FEJEZET.

Az érték.

1. A termelési költségek elmélete. Élete fenntartásában és színvonalának emelésében az ember a külvilág tárgyaira szorul. Ez kelti fel és tartja állandóan ébren az irántuk való érdeklődést és vezet megbecsülésükhöz, jólétünk szempontjából való értékelésükhöz. Minthogy a gazdálkodás azoknak az eszközöknek észszerű beosztása és felhasználása, melyek jólétünket szolgálják, az értékelés alapvető jelensége a gazdálkodásnak. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy kezdettől fogva a közgazdák érdeklődésének középpontjában állt azoknak a tényezőknek felderítése, melyek a külvilág tárgyainak, a javaknak gazdasági jelentőségét, értékét meghatározzák.

Már *Aristoteles* is foglalkozott ezzel és már ő felismerte, hogy a javak iránti érdeklődésünk forrása a javak hasznos volta, vagyis szükségleteink kielégítésére alkalmas voltak. Ugyancsak ő tisztában volt azonban már azzal is, hogy a javakat nemcsak közvetlen használatuk szempontjából értékeljük, hanem egymásért való kicserélhetőségük szempontjából is. Ezzel már *Aristoteles* eljutott a *használati* és a *csereérték* megkülönböztetéséhez.

Az érték e két faja közül kezdettől fogva a második, a csereérték nagyobb mértékben vonta magára a figyelmet. Nem mintha valaha azon kételkedtek volna, hogy gazdasági szempontból csak oly tárgyak jöhetnek számba, melyek valamely módon céljainkat szolgálják, tehát hasznosak. Mint-hogy azonban a gazdálkodás nem egyéni, hanem társadalmi vonatkozásában került először az érdeklődés homlokterébe, az értékelésben egy általánosabb ítéletet láttak, mely az egyéni szempontoktól függetlenül, mintegy tárgyasítva fejezi ki a javak hasznosságát. Ebbe az irányba terelte a kérdést az is, hogy már *Aristoteles* aziránt érdeklődött, hogy mikor tekinthetjük igazságosnak, azaz az erkölcs követelményeinek megfelelőnek a cserét. Erkölcsi szempontból a csere

akkor látszott kifogástalannak, ha egyenlő értékek cserélődnek ki, mert ekkor nem keletkezhetik jogosulatlan nyereség.

E kérdés eldöntéséhez tárgyi alapra volt szükség. Olyan tulajdonságot kellett tehát keresni, mely a javakban közös és amely mégis az egyes javak különlegességével is összefügg. Ilyennek kínálkozott az, hogy a javak termelés útján keletkeznek és előállításuk *költségekkel* jár, melyek mindig a jószág sajátos termelési feltételeitől függnék. Ezzel az értékprobléma középpontjába a termelési költségek közelebbi meghatározása került és ezen fáradoztak a középkor írói.

A termelési költségeket az akkori kisipari szervezetnek megfelelően a jószág előállítására fordított munkában és a termeléssel járó készkiadásokban látták. Ez a gondolat, melyet már *Albertus Magnus*nál (1193—1180) megtalálunk, vezette a középkor egyházi íróit is, midőn az *igazságos ár*, a *justum pretium* kérdésén töprengtek. A feleletet e kérdésre abban találták, hogy mindenkinek a jószág előállítására fordított fáradsága és pénzkiadásai (*labores et expensae*) meg kell hogy térüljenek az árban, mely akkor fejezi ki a jószág értékét és felel meg az igazságosság követelményének, ha a termelési költségekkel egyezik.

Helytállónak látszott ez az álláspont akkor is, midőn a gazdasági szempont mindjobban előtérbe lépett és az értéket is mindinkább gazdasági szemszögből kezdték vizsgálni. Az igazságos ár kérdésének helyét most a *természetes érték* problémája foglalta el. A termelés gazdasági folyamat és a költség annak természetes kísérője és mint ilyen lesz alapja a jószág természetes, vagyis a dolgok lényegéből folyó értékének. A termelési költségeknek azzal az értelmezésével azonban, melyet az egyházi írók alakítottak ki, a XVI. századtól kezdve előtérbelépő gondolatirány nem tudott egyetérteni. Szeme előtt a társadalmi életnek és a közgazdaságnak olyan magyarázata lebegett, mely a jelenségek eredeti tényezőit, természetes alapjait fedi fel és mindentől eltekint, ami az emberi intézmények változandóságával függ össze. E felfogás szerint a pénzkiadások, melyek a kanonisták költségfogalmában a kézműves munkája mellett szerepeltek, nem tekinthetők az érték eredeti tényezőjének. Mögöttük is valóságos, az ember által hozandó áldozatnak kell rejtőznie, mert a gazdaság lényegében az embernek a természethez való viszonyából származik és a termelés nem más, mint az ember küz-

¹ V. ö. *R. Kaulla*: Die Lehre vom gerechten Preis in der Scholastik. (Zeitschr. f. die gesamte Staatswissenschaft. 60. évf. Tübingen 1904. az 579—602. old. — V. ö. továbbá *R. Kaulla*: Theory of the Just Price. London 1940.).

delme a természet fukarságával, melytől csak verejtékével, fáradságos munkájával tudja elhódítani javait.²

Ebből az okoskodásból származott a termelési költségeknek az az értelmezése, melyet reálköltségnek nevezünk, szemben a pénzköltséggel. *Reálköltség az az áldozat, amely az emberi intézményektől függetlenül mint a dolgok természetes rendjéből folyó szükségképeniség merül fel a javak előállításánál*, vagyis az az áldozat, amelyet az embernek a természet törvényeiből kifolyólag hoznia kell a javak előállításánál. A reálköltségek fogalma tehát az értéknek a gazdaság természetes alapjaiból való levezetésére irányuló törekvésből származott; vele azt akarták hangsúlyozni, hogy a pénz csak a forgalom eszköze, míg a termelési költség emberi erőfeszítés.

Amilyen egyszerűnek és megdönthetetlennek látszott azonban az a tétel, hogy az embernek csak áldozatok árán lehet megszereznie a javakat, melyeket ezért a hozott áldozat alapján értékel, annyi nehézség merült fel, midőn a kapitalisztikus alapon nyugvó közgazdaság tüneményeit kellett ennek az elgondolásnak segítségével megmagyarázni. Pedig a klasszikus iskola evvel a feladattal találta magát szemben. Ezért egész értékelmélete a reálköltségek oly magyarázatán való fáradozás volt, mely valamenyire összhangba hozható a fejlett munkamegosztáson nyugvó közgazdaság lefolyásával. A kifejlett közgazdaságban ugyanis a termelési költségek *pénzköltségek*, tehát semmi esetre sem jut bennük az emberi áldozat közvetlenül kifejezésre. A klasszikusoknak tehát a reálköltség fogalmához való ragaszkodásukban azt kellett bizonyítaniok, hogy a javak termelésénél felmerülő pénzköltségekben a reálköltségek tükröződnek vissza.

Smith még nem látta a nehézséget és előkelő könnyedségével egyszerűen átsiklott rajta, amidőn kijelentette, hogy az érték eredeti forrása az a munkaáldozat, amelyet a javak előállítása okoz, de a társadalom magasabb fokán a vállalkozó kiadásai határozzák meg az értéket.³ *Ricardo* azonban már tisztán látta, hogy a javak értékét nemcsak a végzett munka, hanem a tőkének a termelésben való szerepe is valamilyen módon befolyásolja. Ennek figyelembevétele azonban igen nagy nehézségbe ütközött, mert a reálköltség-

² Világosan fejezte ki e gondolatot később *Robert Torrens*: „Natural price is that which we must give in order to obtain the article we want from the great warehouse of nature and is the same thing as cost of production.” (Essay on the Production of Wealth. London 1821. I. 50. old.)

³ Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Eber E., átnézte Theiss E. Budapest, 1940. I. a 49–50. old.

gek fogalmának középpontjában *Ricardonál* is a munkaáldozat állt és így *Ricardo* éles elméje sem tudta megtalálni annak a módját, hogy a tőkét, mint a termeléssel kapcsolatos áldozatot, megfelelően beillessze a reálköltségek fogalmába. Végül is azzal hidalta át a nehézséget, hogy feltételezte, miszerint a *tőkeköltség*, vagyis az ő fogalmazása szerint a tőkés nyeresége, *nagyjában arányos azzal a munkaáldozattal, melyet a javak előállítása kíván.*⁴ Ezzel a *munkaértékelő*, mint a reálköltség magva, meg volt mentve és *Ricardo* kimondhatta, hogy a javak értéke tőkés termelés mellett is arányos a bennük fekvő munkamennyiséggel,⁵ mert ezt az arányt a tőke szerepe nem zavarja meg lényegesen. E megoldás gyengéje azonban szembetűnő, mert a tőke szerepe nincsen igazán szervesen beolvasztva a reálköltségek fogalmába, hanem csak egyszerűen mint a munkamennyiség függvénye a munkaköltségek mellé van állítva, mégpedig pénzbeli, számításbeli elgondolással.

Nézetének alátámasztására *Ricardo* arra hivatkozott, hogy szabad verseny esetén a tőkének jutó rész, vagyis a nyereséghányad a különböző termelési ágakban kiegyenlítődik és így ez a rész, vagyis a nyereség, *nagyjában arányos a munkaköltségekkel*; minthogy pedig ezek a javakra fordított munkamennyiséget fejezik ki, a javak értéke arányos az előállított tárgyakra fordított munkaáldozattal. Ezzel a magyarázatával azonban *Ricardo* szándéka ellenére egysze-

⁴ *Ricardo* tehát nem állítja azt, hogy minden jószág értéke egyenlő a benne fekvő munkamennyiséggel és még kevésbé azt, hogy az értéket a kifizetett munkabérek határozzák meg. Idevágó szavai ezek: „Csak azt állítom, hogy egymásközötti értéküket a termelésükre fordított munkamennyiségek aránya szabja meg.” (A közgazdaság és adózás alapelvei. Ford. Kisléghi Nagy Dénes. Budapest, 1940. a 34. old.). *Ricardo* értékelméletéről v. ö. *A. C. Whitaker: History and Criticism of the Labor Theory of Value in English Political Economy*. Columbia University 1904. a 41–60. old.; a *Ricardo*-féle értékelmélet fejlődéséről pedig *Jacob H. Hollander: The Development of Ricardo's Theory of Value*. (Quart. Journ. of. Ec. XXII. köt. a 445–491. old.), és *D. Ricardo: Notes on Malthus: „Principles of Political Economy.”* Ed by J. H. Hollander and T. E. Gregory. 1928.

⁵ The... value of a commodity I think it means the same thing as its cost of production, and the... cost of production of two commodities is nearly in proportion to the quantity of labour from first to last... bestowed upon them”. (Notes on Malthus a 15. old.) Midőn pedig *Malthus* kétségbe vonta *Ricardo* állításának helyességét, az utóbbi ezt felelte: „I acknowledge, that it is not rigidly true, but I say it that is is the nearest approximation to truth... cost of production is, with some deviations, in proportion to labour employed.” (Letters of David Ricardo to Th. R. Malthus 1810–1823. Ed. by J. Bonar. Oxford 1887. a 176. old.).

rűen átsiklott a pénzszámítás síkjára, mert a nyereség-kiegyenlítő pénzbeli folyamat.

Ricardo maga sem volt meglepődve megoldásával.⁶ Ismételten kifejezte is ezt⁷ és egyik levelében bevallotta, hogy szerette volna művének az értékre vonatkozó fejezetét újból más fogalmazásban megírni.⁸ Azzal vigasztalódott azonban, hogy megoldása mégis nagyjában helytálló, mert a nyereség a javak árának csak kis hányada és ezért csak csekély az értékre gyakorolt befolyása.⁹

A reálköltségek fogalmának a tőkés termelés viszonyaihoz való alkalmazásában *Torrens* még kevésbé volt szerencsés, mint *Ricardo*. Felismerve a tőke döntő szerepét a vállalkozásban, *Torrens* belátta, hogy a vállalkozó költségei tőkeköltségek. Szerinte azonban ez nem zavarja meg a munkaérték elvének érvényesülését, mert bár az, ami az értéket meghatározza, a termelésre fordított tőkemennyiség, az ő értelmezése szerint a tőkeköltség lényegileg felhalmozott munkamennyiség és így a javak végeredményben akkor is a bennük foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek ki, ha azt mondjuk, hogy azok kicserélési arányát a bennük fekvő tőkemennyiség határozza meg. Szerinte ezen a vállalkozói nyereség azért nem változtat, mert *Ricardo*-val egyetértett abban, hogy a nyereség mindig arányos a termeléshez szükséges munkamennyiséggel.

Torrens megoldása számolt ugyan azzal, hogy a valóságban a vállalkozó tőkéjéből fedezi a termelési költségeket, de a javak előállítására közvetlenül fordított munkát kifejezetten kizárta az érték tényezői közül és ragaszkodott ahhoz, hogy csupán a felhalmozott munka (accumulated labour) irányadó a javak értékére nézve. Látszólag tehát *Torrens* közeledett ugyan ama tapasztalati tényhez, hogy a vállalkozó tőkéjéből fedezi a termelési költségeket, de végeredményben teljesen elfogadhatatlan megoldásra jutott akkor, amidőn egyszerűen a felhalmozott munkamennyisé-

⁶ Ezt bizonyítja, hogy a „Principles” utolsó kiadásában az értékről szóló fejezetbe a tőke szerepét megvilágító IV. és V. szakaszokat iktatta be.

⁷ Így *Malthus*hoz írt leveleiben.

⁸ *Mac Culloch*nak ezt írta: „I sometimes think that if I were to write the chapter on value again which is in my book, I should acknowledge that the relative value of commodities was regulated by two causes instead by one, namely, by the relative quantity of labour necessary to produce the commodities in question and by the rate of profit.” (Letters to *Mac Culloch* a 71. old.)

⁹ „...profits themselves constitute but a small portion of price.” (Letters to *Malthus* a 176. old.)

get, melyet a tőkekölségekkel azonosított, tekintette az érték forrásának. Így megoldása nem volt alkalmas a vállalkozó költségeinek megmagyarázására és a munkaértékelmélet híveit sem elégítette ki.

Sokkal sikerebb kísérletet tett a termelési költségek megmagyarázására *Senior*, ki világosan felismerte a munkaértékelmélet egyoldalúságát. *Senior* belátta, hogy a tőkét mint a termelési költségek egyik alkotó részét sajátos szerepének megfelelően kell figyelembevenni. Ennek lehetőségét abban látta, hogy a javak előállítása nemcsak emberi erőfeszítést, tehát fáradságáldozatot kíván, hanem a munka hatályossá tétele érdekében egy másfajta áldozat is szükséges, melyet ő *önmegtartóztatásnak* (abstinence) nevezett. A javak előállítása ugyanis időt igényel, mely alatt a munkás megélhetésének biztosítva kell lennie, amit csak megfelelő tőkeösszeg tehet lehetővé. Ahhoz, hogy e tőke rendelkezésre álljon, kell, hogy legyenek, akik magukra veszik azt az áldozatot, hogy a rendelkezésükre álló javak egy részét nem fogyasztják el, hanem azt tőkeképzésre fordítják. Ezt a hatályosabb termelés biztosításához szükséges áldozatot, az önmegtartóztatási áldozatot, mint a termelési költségek alkotó részét éppen úgy figyelembe kell venni *Senior* szerint, mint a munkaáldozatot.

Senior ezen okoskodása alapján a termelési költségeknek olyan magyarázata született meg, amely a reálköltségek fogalmát kiterjesztette a tőkére is és azt szervesen beillesztette azon áldozatok sorába, melyek a termeléssel kapcsolatban fellépnek. Az önmegtartóztatás ugyanis a munka kifejtéséhez hasonlóan az ember viselkedésével kapcsolatos személyi természetű áldozat, mely nélkül sikerebb termelést nem lehet folytatni.

Senior megoldása élénk helyesléssel találkozott sokak részéről, mert sikerült olyan költségfogalmat alkotnia, mely a munka mellett a tőkét is magában foglalja, még pedig áldozati minőségében, egy nevezőre hozva azt a munkával. *Senior* felfogása látszólag elérte azt a célt, amelyre a klasszikus értékelmélet törekedett, t. i. oly költségfogalom megalkotását, amely minden vonatkozásában azon az áldozaton nyugodott, amelyet az embernek a javak megszerzéséért hoznia kell. A tőkeképződéshez szükséges önmegtartóztatásra mint lelki erőfeszítésre utalva, *Seniornak* sikerült oly áldozati elemet találni, amely egyenrangúnak látszott azzal a fáradságáldozattal, amelyet az embernek a javak megszerzéséért hoznia kell. Ily módon *Senior* költségfogalma látszólag

ellentmondás nélkül tudta magába olvasztani a tőke érték-képző szerepét, még pedig ugyanazon az alapon, amelyen a munkát költségelemnek fogták fel.¹⁰ *Senior* megoldását fogadva el, *John Stuart Mill* büszkén jelentette ki, hogy a közgazdaságtan az értékelés kérdését már annyira megoldotta, hogy e téren többé nincsen tisztázandó kérdés.¹¹

E büszke kijelentésében *Mill* nem vette észre, hogy az érték kérdései még mindig nem voltak távolról sem annyira tisztázva, mint ahogy ezt ő feltételezte. Ennek legjobb bizonyítéka magának *Mill*nek e kérdésben való állásfoglalása. Ámbár *Mill* fenntartás nélkül csatlakozott *Senior* termelési költségmeghatározásához, mégis a termelési költségek elemzésénél első helyre *Ricardo* megállapítását helyezte, hangsúlyozva azt, hogy a termelési költségek legfőbb eleme a munka, amely annyira uralkodik a költségeken, hogy csaknem egyedüli elemüknek mondhatnók.¹² Ennek ellenére, midőn arra került a sor, hogy értékelméletét összefoglalja, *Mill* habozás nélkül arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelési költségek különböző elemekből állnak és ezeket részletezve a munkabérekre és a tőkekamatra utalt. Nem vette észre, hogy ezzel elhagyta *Ricardo* munkaérték-elméletét és a pénzköltségek síkjára tolta át költségfogalmát.

Ilymódon azután távolról sem olyan egyértelmű *Mill* értékelmélete, mint *Ricardo*é. Az utóbbival éppen költségfogalmának a pénzköltségekkel való összekeverése folytán helyenként ellentétbe is került. Nevezetesen szembehelyezkedett *Ricardo* ama felfogásával, hogy az érték a jószágra fordított munkamennyiségtől függ. *Mill* szerint ugyanis a vállalkozóra nézve a termelési költség nem függ közvetlenül a termeléshez szükséges munkamennyiségtől, hanem a munkabér is befolyásolhatja azt. Abban *Mill* egyetértett *Ricardo*-val, hogy a munkabérek általános színvonala nincsen befolyással a javak értékére; mihelyt azonban „a munkabér az egyik foglalkozásban magasabb, mint a másikban, vagy ha az egyik foglalkozásnál folytonosan emelkedik, vagy hanyatlik anélkül, hogy a többiben is ugyanezt tenné; ez egyenlőtlenségek valóban befolyással lesznek” az értékre.¹³ A nyereség

¹⁰ Ez azonban, mint arra mindjárt rátérünk, nem jelentette azt, hogy *Senior* a termelési költségelméletet mint értékelméletet elfogadta volna.

¹¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. A VI. kiad. után ford. Dapsy László. Budapest, 1875. 3. köt. 5. old.

¹² E. i. m. 36. old.

¹³ U. o. a 41. old. A következő oldalon pedig egyenesen túl pongola fogalmazásnak nevezi azt az állítást, hogy az érték nem függene

szerepére vonatkozólag sem egyezik *Mill* felfogása *Ricardoé*-val, mert míg az utóbbi, mint láttuk, nagyjában jelentéktelennek tartotta a nyereségnek az értékre gyakorolt befolyását, *Mill* szerint ez „magának a kiadásnak képezi egy nem jelentéktelen részét.”¹⁴ Már magában az is, hogy *Mill* itt kiadásról (outlay) szól és nem egyszerűen költségről, mely a reálköltség fogalmát jelentené, nagy közeledés a termelési költségeknek pénzkadás gyanánt való felfogásához. Mindezekből kitűnik, hogy *Mill* nem is sejtette azt, hogy a termelési költségek további magyarázatában mily távol került *Ricardotól*, főképpen pedig nem látta a reálköltség és a pénzköltség összeegyeztetésénél felmerülő nehézségeket.

J. St. Mill-nél sokkal tisztábban látott e kérdésben *Senior*. Az önmegtartóztatásnak a munkától független áldozati elemként bevezetésével — visszautasítva *Ricardo* mesterkélt gondolatát, hogy a nyereség mindig arányos a munkaáldozattal, — *Senior* már világosan látta, hogy a termelési költségek még az önmegtartóztatási áldozattal kiegészítve is csak teljesen szabad verseny esetében határozhatják meg a javak értékét, mert csak ebben az esetben van biztosítva az, hogy a termelő tényezők, a munka és a tőke, valóban azt az ellenértéket kapják szolgálatukért, mely a velük járó áldozatnak megfelel. Mihelyt akadály van e tényezők szabad áramlásának, a reálköltség és a vállalkozó pénzköltsége közötti összhang megbomlik.

Ennek a gondolatnak alapos és világos kifejtése *Cairnes* érdeme. Elfogadva *Senior* költségfogalmát, *Cairnes*¹⁵ tisztán felvetette azt a kérdést, hogy vajon az az ellenérték, amelyet a munkás fáradságáért és a tőkés önmegtartóztatásáért kapnak, valóban mindig arányban van-e a részükről hozott áldozattal. Ezzel rámutatott a kérdés lényegére, t. i. arra, hogy magánvállalkozási rendszer mellett a reálköltség csak akkor lehet igazi mértéke a javak értékének, ha a pénzköltségek feltétlenül arányban állnak vele. A munkabér ugyanis csak akkor fejezi ki a termelésben hozandó fáradságáldozatot, ha valóban mindig ezzel arányban áll. Eziránt pedig *Cairnes*-

a munkabértől, „mert a munkabér igenis befolyással van” az értékre (a fordító itt külértékről szól, mi hibás, mert *Mill* egyszerűen a „value” szót használja). *Mill* tetézi kijelentését azzal, hogy a viszonylagos munkabér éppoly befolyással van az értékre, mint a munka viszonylagos mennyisége. (42. o.)

¹⁴ U. o. a 43. old.

¹⁵ Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás János, Budapest, 1908. c. művében *Cairnes* bőven foglalkozik az önmegtartóztatási áldozat lényegével. (266—71. old.)

nek kételyei voltak.¹⁶ A munkabéreknek a hozandó fáradság-áldozattal arányban való alakulása, mondja *Cairnes*, csak akkor következik be, ha a munkások foglalkozásukat teljesen szabadon választhatják. Ebben az esetben ugyanis, amint valamely foglalkozásban a munkás nem kapja meg fáradságának ellenértékét, míg a másikban többet kap, a munkások addig fognak az egyik foglalkozási ágból a másikba áramlani, amíg a bérek nincsenek valóban arányban a hozandó fáradságáldozattal. Ez azonban miként *Cairnes* kiemeli, gyakran nincsen így, mert a foglalkoztatás változtatásának számos akadályja van és így a munkások között nem versenyző csoportok keletkeznek. Értékelméleti fejtegetéseit ezért *Cairnes* azzal végzi, hogy a termelési költségek csak annyiban szabályozzák az áruk értékét, amennyiben az egymásért kicserélt áruk előállítása minden tekintetben szabad verseny mellett történik.¹⁷

Közelebbtől tekintve *Cairnes* eme fejtegetései komoly támadást jelentettek a termelési költségek törvénye ellen, mert *Cairnes* értékelméleti fejtegetéseit azzal zárta le, hogy a termelési költségek csak bizonyos körülmények között és bizonyos feltételek mellett tekinthetők az érték mértékének. Mindazon esetekre, amidőn nem versenyző csoportokról van szó, *Cairnes*, a költségelmélet helyébe a kölcsönös kereslet törvényét állította.¹⁸

A klasszikus elmélet iránti tisztelete visszatartotta *Cairnest* a végső következtetésnek a levonásától, hogy egyáltalában elejtse a reálköltségeket, mint az érték szabályozóját. Így azután megmaradt annál, hogy csak helyesbitette a klasszikusok értékelméletét azzal, hogy behatóbban rávilágított a termelési költségek lényegére. Igaza van azonban *Davenport*nak, hogy valójában a kegyelemdőfést adta

¹⁶ Szerinte „...még azt sem mondhatjuk, hogy a munkabér valamely állandó viszonyban van avval, ami rá (t. i. a munkásra) nézve a valóságos költséget alkotja. Mert ha így volna, akkor a munkabérek minden foglalkozásban, minden országban és minden időben arányosak volnának a munka nehéz voltával... holott a való életben azt tapasztalhatjuk, hogy ez az arány nem áll fenn.“ E. i. m. 39. old.

¹⁷ „...a munkabérek és a nyereségek csak ott és csak annyiban lehetnek arányosak a hozott áldozatokkal, ahol és amennyiben a termelők között szabad verseny uralkodik, tehát csak ott és annyiban, ahol és amennyiben mind a munkások, mind a tőkészek szabadon választhatják meg a közgazdaság terén kínálgató saját foglalkozásukat.“ (E. i. m. 45. old.)

¹⁸ Erről később lesz szó. Itt *Cairnes*nek csak a költségtörvényre vonatkozó álláspontját kívántuk megvilágítani.

meg a munka értékelméletnek,¹⁹ sőt — hozzáfűzhetjük, — minden a reálköltségekre támaszkodó értékelméletnek.

A hagyományos költségelmélet elleni támadásnak élét Cairnes azzal igyekezett elvenni, hogy a verseny szerepét a tőkére vonatkozólag majdnem korlát nélkül, de a munkára vonatkozólag is messzemenően elismerte.²⁰ A tőkének az a szabad mozgása azonban, amelyből Cairnes nagyjában kiindult, a kapitalizmus kifejlődésével mindinkább háttérbe szorult. Minél inkább tért foglalt ugyanis az állótőke a termelésben, annál kevésbbé mozog szabadon a tőke különböző termelési ágak között, mert egyszer megtörtént befektetések után az illető vállalkozásból csak veszteségek útján vonható ki. Így tehát az önmegtartóztatási áldozatra ugyanaz áll, amit Cairnes a munkára vonatkozólag megvilágított, t. i. az, hogy nincsen olyan szabad áramlás, amely gondoskodik arról, hogy a tőkét pontosan a hozott megtartóztatási áldozatnak megfelelő ellenértéket kapjon.

A klasszikusoknak az a törekvése tehát csődöt mondott, hogy a reálköltségek fogalmának olyan értelmezését megtalálják, mely összhangba hozható a gazdasági életnek pénzgazdasági állapotával. A reálköltségek fogalmához való görcsös ragaszkodásuk megértéséhez szemünk előtt kell tartanunk azt, hogy a klasszikusok az értéknek és a szerintük az értékelés alapját képező termelési költségnek oly fogalmát akarták felállítani, mely annak az emberi berendezéstől független, eredeti alapját fedi fel. Innen származott törekvésük, hogy a pénztől függetlenítsék a fogalmat, mert a pénz nézetük szerint nem elemi, azaz a dolgok természetes rendjéből következő tartozéka a gazdaságnak. A nemzetgazdaságból mint nagy, az egyének fölött álló egységből akarták levezetni az értékelést és az alapjául szolgáló költséget egyéni vonatkozásaiban is, szem elől tévesztve azt, hogy az értékelés az egyének gazdasága egymásba kapcsolódásának is eszköze és közgazdasági szerepét éppen mint ilyen fejti ki. Ez pedig az, ami a pénzforgalommal szoros kapcsolatba hozza a termelési költségeket.

Csak az angoloknak a hagyományhoz való oly szívós ragaszkodása magyarázhatja meg azt, hogy a klasszikus értékelmélet csődje sem tarthatta vissza Marshallt attól, hogy, igaz, inkább csak mellékesen — fenntartva azt a nézetet, mely szerint a vállalkozó pénzköltségei nagyjában

¹⁹ Value and Distribution. Chicago 1908. I. 81. old. — Davenport e munkája, valamint Whitaker fentemlített könyve kitűnően elemzik a klasszikus értékelméletet.

²⁰ Vezérelvek stb. a 49. old.

a termelésnél hozandó munka, illetőleg tőkeáldozatot tükrözik vissza.²²

A klasszikus értékelméletet *objektív értékelméletnek* szokás nevezni, mert egy tárgyi tényből, a termelési költségekből magyarázza az értéket. Ez az elnevezés azonban voltaképpen csak a termelési költségeknek pénzköltségek gyanánt való értelmezésére találó, mert úgy a munkaáldozat, mint az önmegtartóztatási áldozat egyéni vonatkozásában is felfogható, ami azonban távol állott úgy a klasszikusok, mint pedig *Marx* nézetétől.

2. A munkaértékelmélet továbbfejlődése. Miként láttuk, a klasszikus értékelmélet főnehézsége abban volt, hogy ragaszkodva a termelési költségeknek az ember által hozandó eredeti áldozatként való felfogásához nem tudta megtalálni annak a módját, hogy e költségmagyarázat hogyan egyeztethető össze a kifejlett közgazdasággal, melyben a tőkének fontos szerepe van és a munka a vállalkozás keretében bonyolódik le. A tőkének tehát nyilvánvalóan szerepe van a termelésben és erről az értékelméletnek is valamily módon tudomást kell vennie. *Senior* idevágó javaslata nagyon tetszetős volt ugyan, de elfogadhatatlan volt azok számára, akik a munkaértékelvhez ragaszkodtak, mert a munkaáldozat mellett az önmegtartóztatási áldozat bevezetésével leért a munkaértékelmélet útjáról. A munkaelmélet hívei felesleges erőfeszítést láttak már *Ricardo* ama megjegyzéseiben is, melyekkel az állótőke szerepét is elismerte mint a javak értékelését befolyásoló tényezőt. Szerintök ugyanis a kérdés ily összebonyolítására nincs szükség, mert az sokkal egyszerűbben is megoldható azzal, hogy a tőkének a termelésben játszott szerepét is az emberi munkával hozzuk összefüggésbe.

Ebben a törekvésükben *James Mill* és *Mac Culloch* némi útmutatást is találhattak *Ricardo* ama megjegyzésében, hogy „nemcsak a szükségleti cikkekre közvetlenül fordított munka határozza meg” a javak értékét, „hanem a felszerelésekbe, szerszámokba, épületekbe befektetett munka is, amelyekkel az előbbit segítjük.”²³ E megjegyzés mintegy kezükbe adta annak a kulcsát, hogy milyen úton lehet egy-

²² V. ö. *Principles*. 8. kiad. 352. — Igaza van *Cannan*-nak, hogy *Marshall* idevágó megjegyzései — *Cannan* régebbi munkáiból is idéz egy nehányat — nagyon homályosak. Azt, hogy a termeléssel járó erőfeszítés és áldozat („*Efforts and sacrifices*”, ahogy *Marshall* a *Senior*-féle költségfogalomra támaszkodva nevezi) arányos a vállalkozó pénzköltségeivel, *Marshall* nem is kísérelte meg bizonyítani. (V. ö. *Cannan: A Review of Economic Theory*. London 1929. I. 190—96. old.)

²³ A közgazdaság és adózás alapelvei. 15. old.

ségesen munkamennyiségre visszavezetni a javak értékét. Ezt *James Mill* annak hangsúlyozásával vélte elérhetőnek, hogy a tőke, lényegileg nem pénz, hanem olyan javakból áll, amelyeket munka segítségével állítottak elő és így a tőke értékét is az előállítására fordított munkamennyiség határozza meg. Ezért *James Mill* szerint képtelenség azt állítani, hogy a javak értéke a tőkétől mint különálló tényezőtől is függ, mert hiszen a tőkeérték nem önálló, nem végső érték, hanem, minthogy a tőke is tárgyi javakból áll, ez is munkaérték. Ezzel az értéket meghatározó tényezők egységes alapra kerülnek, mert a tőke is munkakifejtés eredménye és így a tőke értékének a mértéke is az a munkamennyiség, amely a tőkejavak előállításához szükséges.²⁴ Ezért, mondja *James Mill*, helyesen értelmezve a nyereség is munka ellenértéke. Csak azzal kell tisztában lennünk, hogy kétféle munkáról van szó: a javak előállításánál közvetlenül alkalmazott munkáról, melyet a gyárban a gépek mellett végeznek a munkások, és arról a munkamennyiségről, melybe a gépek előállítása került, tehát arról a munkáról is, amely a tőkejavakban mintegy felhalmozva foglaltatik.²⁵ Ezzel már *James Mill* bevezette az elméletbe a *megjegecsedett munka* fogalmát, mely azután a szocialisták értékelméletében nagy szerepet játszott. Munkájának későbbi kiadásában azután *James Mill* arra is kitért, hogy ezen az alapon az idő szerepe is figyelembevehető, mert a felhalmozott munka mintegy törlesztési részletekben szerepel az értékben.²⁶

Még tovább ment *Mac Culloch*. Szerinte egyáltalában egészen téves azt gondolni, hogy a vállalkozók pénzkidá-

²⁴ „To say, indeed, that the value of commodities depends upon capital, as the final standard, implies one of the most obvious of all absurdities. Capital is commodities. If the value of commodities, then, depends upon the value of capital, it depends upon the value of commodities; the value of commodities depends upon itself... It thus appears, by the clearest evidence that quantity of labour, in the last resort, determines the proportion in which commodities exchange for one another.” (Elements of Political Economy 1821. 74. old.)

²⁵ „...we, in effect, mean that commodities are produced by two quantities of labour, differently circumstanced, the one, *immediate labour*, that which is applied at once by the hand of the labourer; the other, *hoarded labour*, that which has been the result of former labour, and either is applied in aid of the immediate labour, or is the subject-matter upon which it is bestowed.” (U. o. 75. old.)

²⁶ Element of Political Economy. 1826. V. ö. 99–100. old. Az, hogy a pincében vagy a kereskedőnél raktáron levő bor értéke miért emelkedik, holott hevertetése munkával nem jár, sok fejtörést okozott a munkaértékelmélet híveinek, de *James Mill* a fentiekben megtalálni vélte ennek magyarázatát.

sának közvetlen befolyása van a javak értékére. *Adam Smith* nagy munkájának általa rendezett kiadásában *Mac Culloch* élesen szembefordult avval a nézettel, hogy a fejlett közgazdaságban a javak értéke a járadék, a nyereség és a bérek változásától függ. A járadék, a nyereség és a munkabér jövedelemeloszlási hányadok; szerepük a jövedelemeloszlás terére tartozik, de az értékelést magát nem érintik, mert az utóbbi a javak keletkezésével függ össze.²⁷ Minden jószág emberi erőlködésnek és fáradozásnak az eredménye és csakis ennek mértéke szabhatja meg a javaknak tulajdonított jelentőséget, az értéket. Ennek mértéke tehát egyedül a közvetlenül és közvetve a javak előállítására fordított munkamennyiség lehet.

A közvetett, vagyis felhalmozott, vagy megjegecesedett munka fogalma ezután polgárjogot nyert az irodalomban. Már említettük, hogy *Forrens* is ezen az alapon kereste az érték magyarázatát. Egyenesen alapvető szerephez jutott a fogalom azután a német tudományos szocializmusban. A szocialisták természetesen nagy örömmel karolták fel az értéknek azt a magyarázatát, amely szerint a munka az érték egyedüli alkateleme. Szerintük egyedül a munka hoz létre értékeket és ezért minden olyan csere, amelynél a javak árában más elemet, mint a munkaértéket is meg kell fizetni, kizsákmányolást jelent, melyet a kapitalista termelési rendszer tesz lehetővé.

Robertus ennek az álláspontnak alátámasztására azzal érvelt, hogy a termelés folyamatában az emberi munkán kívül nincsen semmi más, amire azt lehetne mondani, hogy az ember szempontjából igazi költség, azaz valódi áldozat volna.²⁸ Végeredményben minden termelési eszköz a felszerelést és a gépeket épp úgy, mint a nyersanyagot az emberi munka hozza létre és teszi hozzáférhetővé és használhatóvá, és így más, mint az emberi munka, a termelés költségei között nem szerepelhet.

Továbbfűzte ezt az okoskodást *Marx*. Mindazokat a javakat, amelyeket az ember élvez, a emberi munka állítja elő és ez az igazi és egyetlen mértéke a javak értékének.²⁹

²⁷ V. ö. *Mac Culloch* megjegyzéseit *Smith* „Wealth of Nations”-jének általa rendezett kiadásában. (London 1838.) a 21. old. 3. jegyzetét és a 443., valamint a 479. old. található érvelését.

²⁸ *Smithre* és *Ricardora* hivatkozva mondja: „daß alle Güter wirtschaftlich nur als Produkte der Arbeit anzusehen sind, nichts als Arbeit kosten.“ (Zur Beleuchtung der sozialen Frage. Berlin (1875.) I. 23—24. old.)

²⁹ De nem árának, mint *Tugan-Baranowsky* helyesen kiemelte, mert ára *Marx* szerint olyan valaminek is lehet, amit nem az emberi munka hozott létre. (Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig 1905. I. a 138. o.).

Minthogy a mai gazdaság társadalmi alapon nyugszik, természetesen nem az egyéni munkafejtés, hanem az a munkamennyiség szabályozza a javak értékét, amelyet a termelési technika állása az illető jószág előállítására szükségessé tesz. Ezáltal *Marx* szerint a javak értékét meghatározó munkamennyiségnek pontos mértékét találhatjuk meg a *társadalmilag szükséges munkamennyiségben*, mely az adott termelési rendszer mellett egy bizonyos időegységben p. o. egy órában kifejezve szükséges a tárgy előállítására.³⁰ Elméletének alátámasztására *Marx* arra hivatkozott, hogy a társadalmilag megszervezett termelésben a javakban semmi más nem közös, mint az, hogy emberi munkának a termékei. Ennélfogva az összes javakat kikristályosodott munkamennyiségeknek tekinthetjük, melyek mindegyike a társadalmi munkának azt a mennyiségét testesíti meg, amely előállításához szükséges. Miként *James Mill* és *Mac Culloch*, úgy *Marx* is megjegecesedett munkának tekinti a tőkét, de a munkaértékelmélet értelmezésében még túltesz rajtuk, mert *Marx* szerint nemcsak hogy a javak a bennük foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek, ki, hanem szerinte ez a munkamennyiség az értéknek az igazi lényege.

A munkaértékelmélet továbbkifejtése vezetett azután a többletérték fogalmához. E fogalmat már *William Thompson* érintette, de *Marx* alakította ki, mint a szocialista jövedelemeloszlási elmélet alapját. Kiindulási pontja az, hogy miként minden értéknek, úgy a munka értékének alapja is az az emberi erőlkifejtés, amely létrehozatalához szükséges. Ez pedig a munkánál semmi más, mint az a munkaáldozat, amelyvel a munkás létfenntartását fedezheti. A kapitalista gazdasági rendben a munkás kénytelen ennél többet dolgozni, tehát több értéket állít elő, mint amennyi munkája fenntartásához szükséges. Ha p. o. 5 óra alatt végzett munkával fedezheti életszükségeit és mégis 10 óra hosszat dolgozik, akkor oly többletérték keletkezik, amely a kapitalista rendszerben nem a munkást, hanem nyereség alakjában a tőkést gazdagítja. Így a többletérték tanán épül fel a marxisták jövedelemeloszlási elmélete, a kizsákmányolási elmélet.

Újabban a szocialisták közül többen, akik egyébként lényegileg egyetértenek *Marx*-al, értékelméletét nem osztot-

³⁰ „Jede dieser individuellen Arbeitskräfte ist dieselbe menschliche Arbeitskraft wie die andere, soweit sie den Charakter einer gesellschaftlichen Durchschnitts-Arbeitskraft besitzt und als solche gesellschaftliche Durchschnitts-Arbeitskraft wirkt, also in der Produktion einer Waare auch nur die im Durchschnitt nothwendige oder gesellschaftlich nothwendige Arbeitszeit braucht.“ (Das Kapital. I. köt. 7. kiad. Hamburg, 1914. az 5. old.)

ták. Így p. o. *Tugan-Baranowsky*³¹ és *Christian Cornélissen*³² elvetették a munkaértékelméletet, mint a kizsákmányolás tényének magyarázatát. Mindketten az értékelméletben a határhaszonelmélet felé hajlanak és azt hangoztatják, hogy a kizsákmányolásnak nem a *Marx*-féle többletérték, hanem egyszerűen a magántulajdon az oka. Különösen *Tugan-Baranowsky* helytelenítette a szocialista követeléseknek a munkaérték elméletére való alapítását, mert szerinte e követeléseknek nincsen szükségük erre a kétes támaszra, hanem összeegyeztethetők a szubjektív értékelmélettel is. *W. Gelesnoff*³³ nem ment ugyan annyira, hogy egyenesen visszautasította volna a munkaértékelméletet, mégis azt hangoztatta, hogy a szocializmus összeegyeztethető az értékelés szubjektív alapon való alakulásának magyarázatával is.

Tugan-Baranowsky egészen helyesen szembeszállt azzal a felfogással is, minthogyha *Marx* értékelmélete nem volna más, mint a *Ricardo*-féle értékelmélet további kifejtése. Arra utalt ugyanis, hogy míg *Ricardo* csak azt állította, hogy a javakat a bennük fekvő munkamennyiség arányában cserélik ki, addig *Rodbertus* és *Marx* ezen túlmenőleg azt tanították, hogy minden jószágnak az értékét a benne fekvő munkamennyiség határozza meg és így a javakban fekvő munkamennyiség alkotja az érték lényegét. Egészen helyesen *Tugan-Baranowsky* viszonylagos munkaelméletnek nevezte *Ricardo* munkaelméletét, szembehelyezve azt a német szocialisták abszolút munkaértékelméletével.³⁴ *Tugan-Baranowsky* szemében ugyanis a javakban fekvő munkamennyiség nem az értéknek, hanem csak a reálköltségnek a kifejezője. Igazi költség *Tugan-Baranowsky* magyarázata szerint csak a javak létrehozatalára fordított munka, mert csak ez az ember énjének, az emberi szervezetnek az az áldozata, amelyet a javak termelésénél hoznia kell.³⁵

E tételével *Tugan-Baranowsky* is a reálköltségek fogalmának alapjára helyezkedett, azt állítva, hogy az igazi áldozat, amelybe a javak az embernek kerülnek, csakis a munkaáldozat, tehát az a fáradság, amelyet megszerzésükért ki kell fejtenie. Attól azonban tartózkodott, hogy ezt a reálköltséget, vagyis az ő fogalma-

³¹ Theoretische Grundlagen des Marxismus. Leipzig 1905.

³² Théorie de la valeur. Paris 1913.

³³ Grundzüge der Volkswirtschaftslehre. Deutsch herausgegebenen von E. Altschul. 2. Aufl. Leipzig 1928.

³⁴ E. i. m. 159. old.

³⁵ „Unsere Arbeit ist unsere Lebenstätigkeit und der Arbeitsaufwand ist der Aufwand unseres Organismus, unseres Selbst... darum sind Arbeitskosten absolute Kosten.“ (E. i. m. 146. old.)

zásában az abszolút költséget, valamilyen viszonyba hozza a mai életben felmerülő pénzköltségekkel, amelyeket ő viszonylagos költségeknek nevezett. Ezek szerint más lapra tartoznak, mert oly pénzbeli kiadások, amelyeket a vállalkozónak a termelési tényezők megszerzésére kell fordítani. *Tugan-Baranovsky* ilymódon tehát elkerülte azt, hogy a reálköltségek és a pénzköltségek között szükségszerű összefüggést állapítson meg.³⁶ Sok tekintetben hasonló álláspontot foglalt el egy nem szocialista író, *Otto Conrad* is.³⁷ Szerinte is a munka az egyedüli igaz költség, amely a termelésnél hozandó áldozatot foglalja magában. Az egyéb költségek, melyek a vállalkozásban felmerülnek, *Conrad* szerint tisztán a magántulajdoni rendszernek a következményei. A magántulajdon szerepe tehát az, hogy a termelési tényezőket elvonja a munkás szabad rendelkezésétől és ezáltal megakadályozza azt, hogy az érték az eredeti költségekhez alkalmazkodjék.

3. A haszonértékelmélet keletkezése. A legújabb időkig általános volt az a vélemény, hogy *Ricardo* és *J. St. Mill* tekintélyének hatása alatt a termelési költségek elmélete a mult század első felében lényegesebb ellentmondás nélkül uralkodott. Ha azonban közelebbről betekintünk e korszak közgazdasági irodalmába, meggyőződhetünk arról, hogy e felfogás téves. Már *Malthus*, ki készségesen elismerte azt, hogy a termelési költségeknek igen lényeges befolyásuk van az értékre, kiemelte, hogy e befolyás csak közvetett, mert csupán a kínálat szabályozására vonatkozik.³⁸ Miképpen *Edwin Seligman* kimutatta,³⁹ a XIX. század első felében több angol közgazda nemcsak, hogy határozottan visszautasította a termelési költségek elméletét, hanem már az értékelmélet új alapvetésén is dolgozott. Ezek között találjuk elsősorban *Samuel Baileyt*,⁴⁰ ki szerint a javak előállítására fordított munka csak akkor határozhatná meg az értéket, ha a munka egyedüli tényezője volna a termelésnek.⁴¹ *Bailey* vissza-

³⁶ Úgy ő, mint *Cornélissen* és *Gelesnoff* erősen hangsúlyozták, hogy a mai rendben az értéket nem a munkaköltség, hanem a kapitalisztikus pénzköltség határozza meg.

³⁷ Ezt a nézetét már „Lohn und Rente” 1909. c. munkájában kifejtette és ezen épül fel „Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena, 1931.” c. könyve is, ahol a munkát nevezi az egyedüli termelő tényezőnek. (207. old.)

³⁸ *Malthus* ugyanis, miként az árról szóló fejezetünkben látni fogjuk, a kínálat és kereslet szempontjából nézte az értékelést. (Lásd: A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gyula. Bpest 1940. I. 48—80. old.)

³⁹ On some neglected British Economists. Econ. Journ. XIII. (1903.)

⁴⁰ A Critical Dissertation on the Nature, Measurement and Causes of Value. (Névtelenül.) London 1825. Újból kiadva a Series of Reprints of scarce Tracts in Economic and Political Science. No 7. London 1931.

⁴¹ „On a review of the subject it appears” — írja *Bailey* — „that

utasította azt a felfogást is, hogy a tőkeköltségeket munkaköltségre lehetne visszavezetni. Az utóbbi állítás ellen fordultak *Samuel Read*⁴² és *F. B. Hermann*⁴³ is. Úgy a költségelméletnek, mint pedig egyoldalú változatának, a munkaelméletnek voltak tehát már a XIX. század első felében is ellenzői.

Egyébként is a munkaértékelv, de az egész költségelmélet is csak a javak egy részére, t. i. az ú. n. *tetszés szerint szaporítható javakra* volt alkalmazható. Ezt, mint láttuk, maga *Ricardo* is elismerte és *Senior* erősen hangsúlyozta.⁴⁴ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a javak összes csoportjait felölelő értékelési elv felkutatására irányuló törekvés sohasem szűnt meg.

Természetes alapnak kínálkozott erre az a soha senkitől kétségbe nem vont tény, hogy az ember a javak bírására azért vágyik, mert szükségleteinek kielégítésére alkalmasak. Valahányszor a régi árelmélet a javak keresletére utalt, az mindig erre való hivatkozással történt. Olaszországban már *Lottini*, *Bernardo Davanzati* és *Geminiano Montanari* ismételten utaltak az értéknek a szükségletkielégítéssel való kapcsolatára, *Fernando Galiani* pedig már egész határozottan látta a hasznosságának és a javak ritkaságának az értékre gyakorolt befolyását.⁴⁵ Franciaországban már a XVIII. században *Condillac abbé* és *Turgot* ugyanerre az álláspontra helyezkedtek, míg Németországban már a XIX. század elején *Soden* gróf és *Eusebius Lotz*, *Gustav Hufeland* és különösen *Karl Thomas*, valamint *Bruno Hildebrand* az értékelés lélektani alapjaira is utaltak.

Mindezek a kísérletek azonban ugyanazon a nehézségen feneklettek meg, t. i. azon, hogy sehogy sem sikerült a javak hasznosságát azok használati értékétől elhatárolni. Ez *Condillac*nak sem sikerült, bár az érték lényegének felismerésé-

economists attempt too much. They wish to resolve all the causes of value into one and to reduce the science to a simplicity of considerations operating on the mind in the interchange of commodities". (E. i. m. 21. old.)

⁴² An Inquiry into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth, Edinburgh 1829. I. 14—15. old.

⁴³ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. München 1832. 3. kiad. Leipzig 1924. I. 229—231. old.

⁴⁴ Szerinte *Ricardo* tévedett, midőn azt állította, hogy a javak túlnyomó része munka által *tetszés szerint szaporítható*. Eppen ellenkezőleg áll a dolog *Senior* szerint: „the articles of wealth which do not owe the principal part of their value to the labour which has been bestowed on their respective actual production, form, in fact, the bulk of wealth, instead of a small and unimportant portion of it”. (Political Economy. 6. kiad. 24. old.)

⁴⁵ V. ö. A. *Graziani*: Storia critica della teoria del valore in Italia. Milano 1889.

hez elég közel jutott, midőn kimondotta, hogy az érték *nem a javak tulajdonsága*, hanem az a *jelentőség*, amelyet az emberek a javaknak tulajdonítanak. Az értékelésnek a javak haszna alapján való megmagyarázása nem is sikerülhetett mindaddig, amíg a szükségletkielégítés folyamatának beható elemzése hiányzott, mert csak ez tette lehetővé a javak értékének hasznuktól való megkülönböztetését. Csak ez tette nyilvánvalóvá, hogy a javak hasznossága értéküknek csak egyik tényezője, mely magában nem állapíthatja meg értéküket, mert csak azt jelenti, hogy a javak a szükségletkielégítésre általában alkalmasak, ez pedig magában véve nem elég ahhoz, hogy felhasználásukat helyesen irányítsuk.

Jevons, aki az új értékelmélet úttörői közé tartozott, *Hermann Heinrich Gossent* tekintette azon gondolatmenet megalapítójának, amely az elmélet számára a használati érték magyarázatának az útját megnyitotta. *Seligman* idevágó vizsgálataiból azonban kitűnik, hogy már a XIX. század második és harmadik évtizedében egyes angol közgazdák előkészítették az értékelmélet új irányba terelésének útját. Így p. o. *J. Craig* már 1821-ben az értéknek a javak hasznos voltából való levezetésén fáradozott⁴⁶ és *S. Bailey* a használati értéket a javak jelentőségének becslésével hozta összefüggésbe.⁴⁷ A megkezdett úton legmesszebb azonban *W. F. Lloyd* jutott, aki az értékelés egyéni gyökerét tárta fel.

William Foster Lloyd a haszon fogalmának elemzésére alapította az értékre vonatkozó fejtegetéseit. Így jutott el az emberi szükségletek alapos vizsgálatához. Minél kevesebb szükséglete van az embernek, úgy okoskodott *Lloyd*, annál gyorsabban éri el szükségleteinek telítési fokát, amelyen túl a javaknak számára nincsen többé jelentőségük. Minthogy azonban a műveltség magasabb fokán az embernek sokféle a szükséglete és a javaknak sokféle felhasználási módját ismeri, a javak bírása iránti vágy benne erősödik és a szükségletek sokszorozódásával majdnem a végtelenbe nő. A javaknak ugyanis mindaddig jelentőségük van számára, amíg valamilyen célját szolgálják. Ha általánosságban haszonról beszélünk, ezzel csak azt jelezzük, hogy a illető tárgy valamilyik szükségletünk kielégítésére alkalmas. Ez azonban a haszonnak csak elvont fogalma (abstract utility), amely nem elegendő ahhoz, hogy szükségletkielégítésünket irányítsuk. Ehhez az illető jószágnak az *adott körülmények között* jutó jelentőségét kell ismerni (special utility). Ahhoz, hogy ezt az

⁴⁶ Remarks on some Fundamental Doctrines in Political Economy. Edinburgh 1821.

⁴⁷ V. ö. e. i. m. a 180. old.

utóbbit ismerjük, azt kell vizsgálnunk, mit veszítenénk azzal, ha nem az illető tárgyról általában, hanem annak csak egy *adott mennyiségéről* kellene lemondanunk. Csakis ez szolgálhat ugyanis zsinórmértékül abban, hogy miképp használjuk a javakat. Ezen az alapon függ össze az érték a haszonnal, mert nyilvánvaló, hogy valamely jószágból az első egységnek szükségletkielégítésünk szempontjából való jelentősége nagyobb, mint a másodiké, és így tovább. Éppen ezért az értékelés az emberi elmének egy állapotát jelzi, amely összefügg azzal a határral, ahol a még kielégített és a már kielégítetlenül maradó szükséglet között kell választani. E megállapítással miként látjuk, *Lloyd* a szükségletek elemzéséből az értékelésnek azt a magyarázatát szűrte le, amelyet *szubjektív értékelméletnek* nevezünk, mert már tisztán látta a haszon és az érték közötti különbséget és azt, hogy az értékelés mindig a javak egy adott mennyiségére vonatkozik.⁴⁸

Lloyd-al egyidejűleg úgy Angliában, mint Franciaországban egyes közgazdák hasonló eredményre jutottak. ha ezt nem is fejtette ki mindegyikük oly tisztán, mint *Lloyd*. Így *Mountifort Longfield* teljesen tisztában volt az értékelés egyéni alapjaival;⁴⁹ hasonlóképpen *Senior* is, bár az utóbbi inkább futólag, érintette azt a tényt, hogy a javak használata által nyújtott élvezet azok mennyiségével csökken.⁵⁰ Miként említettük, Franciaországban már *Condillac*⁵¹ tisztán látta azt, hogy az értékelés az egyének ítélete a javaknak számukra való jelentőségéről.⁵² Bár *Say* is hangsúlyozta, hogy

⁴⁸ A Lecture on the Notion of Value as distinguishable not only from Utility, but also from Value in Exchange. Delivered before the University of Oxford in Michaelmas Term. 1833. *Lloyd* ezen értekezését *F. R. Harrod Lloyd* életrajzi adataival együtt lekötölte az *Economic Journal Economic History* 2. sz. füzetében 1927. máj. L. 169–182. old.

⁴⁹ Lectures on Political Economy. Dublin 1834. L. VI. fejezet.

⁵⁰ „Not only are there limits to the pleasure which commodities of a given class can afford, but the pleasure diminishes in a rapidly increasing ratio long before those limits are reached.” (Political Economy. 6. ed. London, 1872. I. 12. old.)

⁵¹ Le Commerce et le Gouvernement considérés relativement l'un à l'autre. 1776. Oeuvres Complètes de Condillac. Tome IV. Paris, 1789. Alábbi idézeteink *Condillac* munkáinak e gyűjteményéből valók.

⁵² „Il faut donc se souvenir” — mondja *Condillac* — „que, quoique les choses n'aient une valeur que parce qu'elles ont des qualités qui les rendent propres à nos usages, elles, n'auront point de valeur pour nous, si nous ne jugeons pas qu'elles ont en effet ces qualités. Leur valeur est donc principalement dans le jugement que nous portons de leur utilité; et elles n'en ont plus ou moins que parce que nous les jugeons plus ou moins utiles, ou qu'avec la même utilité nous les jugeons plus rares ou plus abondantes.” E. i. m. 18. old.

az értékelés alapja a javak haszna,⁵³ mégis figyelme erről elterelődött a csereérték felé.⁵⁴ Ezért súlyos megrovásban részesült is *Auguste Walras*, *Léon Walras* atyja részéről,⁵⁵ ki már tisztán látta a haszon és az érték közötti különbséget. A haszon, úgy okoskodott *A. Walras*, csak akkor lehetne az értéknek a forrása, ha az érték a haszonnal arányosan alakulna.⁵⁶ Minthogy azonban ez nincs így, valamilyen másik tényezőnek is befolyással kell lennie az értékre, és ez nem lehet más, mint a javak ritkasága (rareté).⁵⁷ Mikképp *Auguste Walras*, úgy *Augustin Cournot*⁵⁸ és *Étienne Jubenal Dupuit*⁵⁹ is megértették már a használati értéknek egyéni mivoltát és egyidejűleg egy német közgazda, *Karl Thomas*⁶⁰ is hasonló megállapításra jutott.

Az a nem csekély számú kísérlet, amely az értékelés egyéni természetének megértése irányában történt, természetesen nem szállíthatja le *Gossen* érdemét, aki elődeitől függetlenül fejtette ki az értékelés alanyi alapjaira vonatkozó gondolatait és foglalta össze azokat oly tételekben, melyek a szükségletkielégítés folyamatát élesen megvilágítják.⁶¹

⁵³ Cours complet d'économie politique. 2. kiad. Horace Say által sajtó alá rendezve. Paris 1840. I. 80. old. (Többi idézeteink is e kiadásból valók.)

⁵⁴ U. o. 82. old.

⁵⁵ *Walras* azt írja *Say*-ról: „il est venu se jeter dans les bras de l'école anglaise”. (*August Walras*: De la nature de la richesse et de l'origine de la valeur. Pirou előszavával újból kiadva Paris 1939. Függelék 336. old.)

⁵⁶ *Auguste Walras* az értékelés kérdésével az előbbi jegyzetben említett munkájában foglalkozott, mely Párisban jelent meg 1831-ben. Itt a következőket írja: „Si l'utilité était la cause de la valeur, il faudrait que l'effet se proportionnât à la cause, et que la cause augmentant l'effet augmentât avec elle.” (172. old. az 1938. évi kiadásban.) E kiadásban bentfoglaltatik *A. Walras*: „De la valeur de la richesse et de l'origine de la valeur” című értekezése melyet 1931. jún. 2-án olvasott fel a Société d'Agriculture, Sciences, Arts et Belles-Lettres du département de l'Eureben, továbbá a „Mémoire sur l'origine de la valeur d'échange ou Exposition critique et réfutation des opinions les plus accréditées chez les économistes, sur cette question” című érdekes értekezése, melyet az Académie des Sciences Morales et Politiques 1849. szept. 15-i ülésében terjesztett elő.

⁵⁷ „La valeur se proportionnera à la rareté, et par cela même à l'utilité considérée dans son intensité. Tel est le sens dans lequel l'utilité peut servir de mesure à la valeur.” (E. i. m. 177. old.)

⁵⁸ Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses. Paris 1838.

⁵⁹ De la mesure de l'utilité des travaux publics (Annales des Ponts et Chaussées. 2. série 1844. semestre a 332—375. old.)

⁶⁰ Theorie des Verkehrs. 1841.

⁶¹ Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regelung für menschliches Handeln. Braunschweig, 1854.

Gossen első tétele ugyanabban a gondolatmenetben mozog, melyet már *W. F. Lloyd* vázolt. A szükségletek kielégítésének, mint telítési folyamatnak elemzése után ugyanazon jószág több egységének folyamatos élvezésére vonatkozólag a csökkenő haszon törvényét állítja fel, melynek *Wieser* később a *Gossen-féle törvény* nevet adta.

Gossen azonban nem állt meg, mint elődei, a csökkenő haszon törvényének megállapításánál és annak hangsúlyozásánál, hogy a jószágkészlet által még megengedett szükséglet-kielégítés döntő az értékelésre nézve. Ő ugyanis kiterjesztette figyelmét arra is, hogy az emberi szükségletek nincsenek egymástól elszigetelve, hanem egymás mellett mintegy egymással versengve lépnek fel. Ha tehát — okoskodott *Gossen* — valamely jószág többféle szükséglet kielégítésére alkalmas, akkor annak készletét különböző felhasználási módjai között úgy kell megosztani, hogy a szükségletek minden neménél egyenlő kielégülési fokot érzünk el. Ezzel *Gossen* az új értékelméletnek a második pillérét rakta le, kimondva, hogy szükségletkielégítésünk maximumát akkor érzjük el, ha minden szükségletünket lehetőleg ugyanazon telítési fokig elégtjük ki.

Téves tehát egyszerűen a *Gossen-féle törvényről* szólni, mert a csökkenő haszon törvényével egyenlő jelentőségű *Gossen* második megállapítása, t. i. a szükségletkielégítésnek a különböző szükségletekben egyenlő telítési fok elérésére való törekvés. *Gossen* e második tételét *Lexis* a második *Gossen-féle törvénynek* nevezte.⁶²

Második tételének felállításával *Gossen* egy nagy horderejű gondolatot vetett fel, mely, mint látni fogjuk, nemcsak az érték, hanem az árelméletre is döntő befolyást gyakorolt. Azzal ugyanis, hogy szakított az egyes szükségletek egymástól elszigetelt vizsgálatával, arra hívta fel a figyelmet, hogy egész értékelésünk szervesen összefügg és az egyes javak értékelésénél is mindig a szükségletkielégítés egészére vagyunk tekintettel. Amíg az értékelmélet ezt figyelmen kívül hagyja, az életnek azt a fontos tényét mellőzi, hogy a különböző javak élvezése nem független egymástól, mert eltekintve attól, hogy mindenkinek életmódja a javak élvezé-

⁶² *Neubauer Gyula* egy harmadik *Gossen-féle törvényről* is beszél (lásd: A „Határhaszonelmélet bírálata“ Pécs, 1927. a 25. oldalon). Szerinte a harmadik *Gossen-féle törvény* így hangzik: „Egy és ugyanannak a jószágnak különböző egységei egyazon ember számára igen különböző, mégpedig fokozatosan csökkenő értékűek és egyazon ember számára csak egy jószágnak bizonyos mennyisége értékes, melynek minden további szaporodása értéktelen.“ *Gossen* e harmadik megállapítása azonban voltaképpen első tételének kiegészítő része, mert csak újból körüírja a csökkenő haszon törvényét.

tének összehangolása, vannak bizonyos javak, amelyek csak együttesen élvezhetők, vagy legalább is együttesen élvezve nagyobb kielégülést nyújtanak, mint magukban használva (*komplementáris javak*).

Gossen más irányban is túlszárnyalta elődeit. Nevezetesen igyekezett tételeire vonatkozólag a praemissákat is pontosan megállapítani. A csökkenő haszon törvényét a szükségletkielégítés természete indokolja, amely, miként már elődei is megállapították, telítési folyamat, amely a szükséglet fokozatos megszűnését vonja maga után. *Gossen* ennek kifejtése kapcsán arra is világosan rámutatott, hogy a szükségletek különböző sürgősségi fokokban jelentkeznek, amelyekben keresztülhaladunk akkor, ha egymásután élvezzük a javak rendelkezésünkre álló egységeit. Az egyenletes haszon-színvonalra törekvés indokát is megjelölte, utalva a javak oszthatóságára és arra, hogy szükségletkielégítésünk legmagasabb fokra emelése csakis akkor érhető el, ha egyes szükségleteinket nem tekintjük elszigeteltségükben, hanem a javak használatánál minden szükségletünkre tekintettel vagyunk.

Miképpen angol és francia elődei elszigetelten maradtak nézeteikkel, éppen úgy hazájában *Gossen* fejtegetései sem részesültek figyelemben. Ezen egyébként nem is csodálkozhatunk, mert Németországban a hedonista elv kevés visszhangra talált. Könyvének mellőzése *Gossen*t annyira elkedvetlenítette, hogy visszavonta munkáját a piacról. Egy angol tudós, *Stanley Jevons* volt az, aki *Gossen* nevét világszerte ismertté tette. Maga *Jevons*, ki egy 1862-ben a „British Association” elé terjesztett értekezésében *Gossen* elméletéhez hasonló gondolatokat fejtett ki,⁶³ csak *Kautz Gyulának* a közgazdaságtan történetéről írt munkája kapcsán lett figyelemessé *Gossen*re.⁶⁴ Gondolatmenetét azután *Jevons* rendszeres munkájában továbbfűzte és elismerte annak *Gossen*ével lényegében azonos voltát.⁶⁵ Rövidesen Ausztriában is jelent-

⁶³ Notice of a General Mathematical Theory of Political Economy. (Addresses and Papers of the British Association. 1862.)

⁶⁴ The Theory of Political Economy 1879-ben megjelent második kiadásának előszavában *Jevons* elmondja, hogy *Adamson* tette őt figyelemessé *Kautz Gyula* „Theorie und Geschichte der Nationalökonomie 1858—60.” c. könyvére, mely *Gossen* elméletét röviden ismerteti. Mindenesetre nagy dicsősége *Kautz Gyulának*, hogy nem mellőzte hallgatással *Gossen* munkáját, midőn saját hazájában *Roscher* a német közgazdaságtan történetét írva meg, nem vett arról tudomást.

⁶⁵ L. az említett előszót *Jevons* Theory of Political Economy. 3. kiadásában (1888.), hol ezt írja: „From this statement it is quite apparent that *Gossen* has completely anticipated me as regards the general principles and method of the theory of Economics.” (XXXIV. old.)

kezett az új gondolatmenet, ahol azt *Carl Menger* — függetlenül *Jevons*tól — ugyanabban az évben fejtette ki,⁶⁶ melyben *Jevons* rendszeres munkája megjelent. Néhány évvel ezután (1874-ben) *Léon Walras* — szintén önállóan — a francia irodalomba vezette be az értékelmélet új fogalmazását, amely az érték fogalmát a haszon fogalmára támasztva fejtette ki. Ily módon tehát három különböző országban három egymással akkor érintkezésben nem lévő tudós lépett elő rövid időn belül az értékelméletnek új alapokra fektetésével.

Miután tisztázást nyert az a kérdés, hogy mily módon lesz a javak haszna az értékelés alapja, már csak az volt hátra, hogy a haszonnak az a foka külön megjelöltesse, mely döntő az értékelésre nézve. Ezt a hiányt elsőnek *Jevons* pótolta, amidőn az egyén rendelkezésére álló készlet utolsó egységének hasznát *határhaszonnak* (final degree of utility) nevezte el. Később az angol irodalomban a *Wicksteed* által átvett „marginal utility” kifejezés terjedt el. *Walras* ugyanezt a fogalmat a ritkaság (rareté) fogalmával azonosította, míg *Menger*nek nem volt külön elnevezése az utolsó egység hasznára vonatkozólag. A német „Grenznutzen” elnevezést *Wieser* vezette be. Minthogy az egész okoskodás a határhaszon fogalma körül csoportosult, az új értékelméletet *határhaszonelméletnek* nevezték el.⁶⁷

Azzal az indoklással, hogy a hasznos az ártalmasnak ellentéte, *Pareto* nem tudott avval megbarátkozni, hogy a kívánatos hasznosnak nevezzük és ezért a haszon helyett az „ophélimité” kifejezést ajánlotta. Kívánatos ugyanis az egyén számára olyan valami is lehet, ami számára nem igazán hasznos, p. o. a szesz, mely szervezetének árt. Új kifejezésével élve *Pareto* „ophélimité élémentaire”-nek nevezte a határhasznot⁶⁸ és a határhasznok ki-egyenlítésével kapcsolatban „ophélimité élémentaire pondérée”-ről szólt.⁶⁹

⁶⁶ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien 1871 a 87—114. old. V. ö. különösen 98—99. old.

⁶⁷ A határhaszonelmélet áttekintését nyújtják: *Heller Farkas*: A határhaszon elmélete. Budapest 1904. — *Neubauer Gyula*: A határhaszonelmélet bírálata. Pécs, 1927. — *Weinberger*: Die Grenznutzenschule. Halberstadt, 1926. — *K. Wicksell*: Vorlesungen über Nationalökonomie auf Grund des Marginalprinzips. I. köt. Jena 1913. — *L. V. Birck*: The Theory of Marginal Utility. London, 1922. *P. E. Taviani*: Il concetto di utilità e la teoria economica. Milano, 1938.

⁶⁸ „L'ophélimité élémentaire est le final degree of utility de Jevons.” (Cours d'économie politique Lausanne, 1896. I. köt. 10. old.)

⁶⁹ „Si nous appelons ophélimité élémentaire pondérée l'ophélimité élémentaire divisée par le prix de la marchandise, nous dirons: Les ophélimités élémentaires pondérées sont égales. (U. o. 21. old., amivel *Pareto* a második Gossen-féle törvényt fejezte ki.)

4. A határhaszonelmélet. Az új értékelmélet oly kérdést oldott meg, melynek megfejtésén rég óta sikertelenül fáradoztak a közgazdák: megvilágította a *javak haszna és azok értéke közötti összefüggést*. Ezzel tisztázódott az a kérdés is, hogy a javak ritkasága, vagyis mennyiségük korlátolt volta hogyan befolyásolja értéküket. A klasszikus értékelmélet is látta, hogy a javak korlátolt mennyiségben rendelkezésre állása feltétele értékes voltuknak, de abból kiindulva, hogy a javak nagy része munka által tetszés szerint szaporítható, *Ricardo* a munkaérték elvéhez jutott. Már *Senior* kimutatta ennek hibás voltát,⁷⁰ de csak a határhaszonelméletnek sikerült e tényezőnek oly módon való figyelembevétele, hogy annak valódi természete, mint az érték alapvető tényezője kidomborodjék. Mindennek, miként láttuk, feltétele volt a szükségletek tanának kiépítése, valamint annak felismerése, hogy az értékelés lényegében *egyéni* folyamat, amely mindig egy *adott helyzetre* vonatkozik.

Sokkal több rejlett ennek felismerése mögött, mint első pillanatra látszik. Az értékelés egyéni természetének megvilágítása ugyanis nemcsak azt a kérdést oldotta meg, melynek megfejtése körül a tudomány évszázadokon keresztül hiába fáradozott, hogy t. i. az értékelés miképpen függ össze a javak hasznával, hanem a határhaszonelmélet a gazdaság gyökeréig hatolt elő akkor, amidőn megmutatta, hogy a javak értékelésének kell irányítania az ember gazdasági elhatározásait. A régi, csupán a csereértékkel foglalkozó értékelméletben ez teljesen hiányzott, mert szemei előtt mindig csak az a kérdés lebegett, hogy mi határozza meg a javak egymás közötti kicserélési arányát. Ilymódon a régi objektív értékelmélet inkább ár-, mint értékelmélet volt.

Nem kevésbé fontos tényre mutatott rá a határhaszonelmélet, amidőn kifejtette, hogy a *szükségletkielégítés teroszerű irányítása a szükségletkielégítés határainak a rendelkezésünkre álló eszközök számbavétele alapján való meghatározásában áll*. A szükségletkielégítés határa az, ahol a gazdálkodásra vonatkozó döntő elhatározások történnek. A gazdálkodás ugyanis a szükségletkielégítés és az erre ren-

⁷⁰ „It has lately been a general opinion that the bulk of commodities is produced under circumstances of equal competition... Now, it is clear that the production in which no appropriated natural agent has concurred is the only production which has been made under circumstances of perfectly equal competition. And how few are the commodities of which the production has in no stage been assisted by peculiar advantages of soil, or situation, or by extraordinary talent of body or mind, or by processes generally unknown, or protected by law from imitation!” (Political Economy. 6. kiad. London, 1872. a 102—103. old.)

delkezésünkre álló eszközök közötti összhangnak oly módon való biztosítása, hogy eszközeinket a legcélszerűbb módon, tehát az elérhető legmagasabb haszon elérésére használjuk fel; ezt pedig csak úgy érhetjük el, hogy gondosan mérlegeljük azt, hogy az egyes szükségletek kielégítésében — szükségleteink és eszközeink gondos egybevetése után — meddig mehetiünk. Ezzel a határhaszoniskola magának a gazdaságnak a lényegére világított rá és oly kiindulási pontot talált, mely messze az értékelméleten túl érezte hatását.

Az új értékelmélet erős támaszt nyert a gazdálkodásra vonatkozólag a XVIII. századtól kedve előtérbe lépő felfogásban, mely szerint a gazdasági cselekvés az élvezet és áldozat mérlegelésén nyugszik. A határhaszonelmélet kiindulási pontja teljes összhangban volt a *hedonista* elvvel, vagyis az a megállapítással, hogy az embert cselekvésében az élvezetre való törekvés vezeti és az élvezet megszerzésére csak oly áldozatot hajlandó magára venni, amely kisebb annál az élvezetnél, melyet vele magának szerezhet. E nézőpontból tekintve hiányosnak kellett feltűnnie minden oly magyarázatnak, mely, mint a költségelmélet különböző változataiban, csak az áldozatra volt tekintettel és nem hozta azt közvetlen kapcsolatba a vele megszerezhető élvezettel, holott ez a végső célja a gazdasági cselekvésnek.

A határhaszoniskola azonban nemcsak a szükségletek tanának volt megalapítója, hanem a jószágok elméletében is nagy lépést jelentett. A klasszikus elméletnek a tetszés szerint szaporítható és ritkasági javak között felállított megkülönböztetését mellőzve a *fogyasztási és termelési javak* közötti alapvető megkülönböztetést helyezte előtérbe és előkészítette az útját az *egymást kiegészítő* (komplementáris) javak és az *egymással versenyző* vagyis egymás helyettesítésére alkalmas javak megkülönböztetésének, mely, mint látni fogjuk, az elmélet további kifejtésében jelentékeny szerephez jutott.

Megszoktuk a határhaszonelmületről, mint egységes elmületről beszélni. Ez azonban csak annyiban jogosult, amennyiben az értékek mindazok a magyarázatai, amelyek itt szóba jönnek, ugyanazon gondolaton épülnek fel, t. i. azon, hogy az értékelés teljesen egyéni folyamat, amely a csökkenő haszon törvénye alapján folyik le. E gondolat további kifejtése azonban egyrésztől *Jevons* és *Walras*, másrésztől pedig *Menger* követői által egymástól függetlenül történt, úgy, hogy a határhaszoniskola két változatban fejlődött.

Az egyik az, amely megalapítóit követve a matematikai alapon való okoskodás felé hajlik (*matematikai iskola*), a másiknak jellegét pedig főképpen a lélektani mozzanatoknak az

értékelésben való előtérbe helyezése adja meg (*lélektani iskola*). Az utóbbinak alapvető formája a *bécsi*, vagy *osztrák iskola*, míg második változata, az *amerikai lélektani iskola*, lélektani megalapozása mellett is bizonyos érintkezést mutat a matematikai iskolával. Ezzel szemben az osztrák iskola a legújabb időkig egészen elszigetelten maradt a határhaszonelmélet matematikai ágától, és csak újabban találta meg avval az érintkezést, mely *Schumpeter* kezdeményezésére indult meg,⁷¹ de teljes sikerre még nem vezetett. Ennek okait könnyen megérthetjük, ha a két irány kiindulási pontjait közelebbről vizsgáljuk.

A matematikai iskola egészen a hedonista elv gondolatkörében mozog. Alapja a gazdaságnak az az elgondolása, mely szerint a gazdálkodó egyén az élvezet és az érte hozandó áldozat *kiegyensúlyozására* törekszik, addig folytatva a javak megszerzéséért való fáradozását, míg az elért haszon megéri az áldozatot. A határhaszonelmélet e változatában tehát nem kizárólag a haszonról van szó, hanem ennek az érte hozandó áldozattal való egybevetéséről. Ugy *Gossen*, mint *Jevons* és *Walras* a haszon és az áldozat mérlegelésében látják a gazdasági folyamat lényegét úgy, hogy az áldozat éppen úgy jellemzőnek látszik az érték mértékére nézve, mint a haszon.

A matematikai iskolának, mint a gazdasági egyensúly elméletének másik sarkalatos pontja a határhasznok kiegyenlítődéseinek tétele, vagyis a második *Gossen-féle* törvény. Már *Gossen* tisztán látta, hogy a határhasznok kiegyenlítődéseinek nemcsak a javak oszthatósága és többféle célra felhasználhatósága a feltétele, hanem az is, hogy a hasznokat egy közös egységben fejezhessük ki. Ennek lehetőségét a pénz használata adja meg,⁷² és így a határhasznoknak különböző szükségleteinkre vonatkozó kiegyenlítése azt jelenti, hogy az egyes szükségleti cikkekre küldött utolsó pénzegység egyenlő kielégítést nyújt szükségletkielégítésünk minden ágában. *Jevons* azt vizsgálva, hogy egy magában álló egyén miképpen

⁷¹ *Schumpeter* idevágó nézeteit: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Leipzig 1908. című munkájában fejtette ki. Egyeztetési kísérletének követője *Oskar Morgenstern*: „Die drei Typen der Theorie des subjektiven Wertes” című értekezésében. (Schriften des Vereins für Sozialpol. 183/1. köt. München—Leipzig 1931. I. 1—42. old. A bécsi és a matematikai iskola álláspontjának összehasonlítására vonatkozólag lásd *H. Bayer*: „Lausanner und österreichische Schule der Nationalökonomie.” (Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft. 76. köt. (1929.) 491—512. old.) és *E. Quittner Bertolasi*: „Die Stellung der Lausanner Schule in der Grenznutzenlehre.” (Archiv f. Sozialwiss. und Sozialpol. 64. köt. (1930.) 16—44. old.)

⁷² *L. Gossen* e. i. m. a 93—94. old.

osztja fel jószágkészletét különböző szükségletei között, kevésbé óvatosan fejezte még ki a *határhasznok kiegyenlítő-désének* tételét,⁷³ de már *Irving Fisher* világosan a pénzértékben mért határhasznok kiegyenlítéséről szólt⁷⁴ és ugyanezt tette *Marshall is*.⁷⁵ A határhasznok kiegyenlítése tehát a pénzben keresztül történik oly módon, hogy az egyes szükségleti ágakban elért hasznok pénzbeli értéke egyenlő. E megállapítás visszatükrözi a matematikai iskola alaptételét is, mely szerint a gazdálkodás mindig az elért haszon (a határhaszon) és a hasonló áldozat (az elérésére elköltött pénzmenyiség) összemérése.

Ily módon a határhaszon iskola matematikai ága mindig az egyén szükségletkielégítésének szerves összefüggését tartotta szem előtt, hangsúlyozva, hogy az egyes szükségletek kielégítése a szükségletkielégítés egészét szem előtt tartva, tehát az összes szükségletekre való figyelemmel történik. E gondolat további kifejtésében *Auspitz* és *Lieben élvezeti görbék*et szerkesztettek (*Lebensgenusskurve*)⁷⁶ *Edgeworth* és *Irving Fisher* pedig az *összhaszonfüggvény* fogalmát vezették be az elméletbe,⁷⁷ melynek részleges leszármazottai az egyes haszongörbék. Ezzel az az alapvető fontosságú tény nyert megvilágítást, hogy az egyes javakból fogyasztott mennyiség és annak haszna nem csupán a szóbanforgó jószág szükséglettelési folyamatától függ, hanem függvénye az illető egyén gazdasági helyzetének megfelelően a többi javakból fogyasztható mennyiségeknek is.

A határhaszonnak és az összhaszonnak egymáshoz való viszonya a matematikai iskola megvilágításában egyszerű megoldást nyert. Már *Gossen* és *Jevons* eldöntötték ezt a kér-

⁷³ „...when the person remains satisfied with the distribution he has made, it follows that no alteration would yield him more pleasure, which amounts to saying that an increment of commodity would yield exactly as much utility in one use as in another.” (E. i. m 59. old.)

⁷⁴ „A consumer will so arrange his consumption that the marginal utility per dollar's worth of each commodity shall be the same.” (Mathematical Investigation into the Theory of Value. 1892. l. 32. old.)

⁷⁵ „...in a money-economy management is shown by so adjusting the margins of suspense on each line of expenditure that the marginal utility of a shilling's worth of goods on each line shall be the same.” (Principles of Economics. 8. kiad. 1925. l. 118. old.)

⁷⁶ Untersuchungen über die Theorie des Preises. Leipzig 1889. Lásd különösen a II—IV. részt.

⁷⁷ *Edgeworth* volt az első, aki 1889-ben a British Association F. osztályában tartott elnöki megnyitójában hangsúlyozta azt, hogy egy jószág határhaszna nem csupán a belőle fogyasztott jószágmenyiségnek, hanem egyúttal a más javakból fogyasztott mennyiségeknek is függvénye. (Lásd: On the application of mathematics to Political Economy. Papers relating to Political Economy. II. köt. London 1925. 296—297. o.)

dést abban az értelemben, hogy egy jószágkészlet *összhaszna* nem a határhaszontól, hanem az egyes jószágegységek hasznainak összegétől függ.⁷⁸ Míg tehát a határhaszon a már meglevő józágmennyiség és a hozzánövekvő utolsó egység közötti viszonyt fejezi ki, addig az összhaszon az összes jószágegységek által nyújtott hasznok összegezéséből adódik. Ily módon a csökkenő haszon törvénye könnyen összeegyeztethető volt az összhaszonnak az élvezett egységek számával való növekedésével, mert világosan adódott az a következtetés, hogy a valamely jószágkészlethez hozzánövekvő mennyiségek növelik ugyan az összhasznot, de csak csökkenő arányban. E megállapításnak nem kis jelentősége volt, mert visszatartotta az elmélet híveit attól a túlzástól, hogy a szükséglet-kielégítés összes tényeit a határhaszon szempontjából nézzék, holott a gazdálkodás végeredményben az elért összhaszon növelését tartja szem előtt és a határhaszon alapján való értékelés csak ennek eszköze. Ezt fejezi ki a második Gossen-féle tétel is.

Az osztrák iskola, amint ezt *Hans Mayer*, ki *Wieser* halála után feje lett, hangsúlyozza, az érték keletkezésének megmagyarázására helyezi a súlyt, tehát az érték genetikus magyarázatát kívánja adni. Az értékelés lélektani vonatkozása került ezzel a bécsi iskola fejtegetéseinek középpontjába, mi által okfejtése egészen más irányba terelődött, mint a matematikai iskoláé. Míg ugyanis az utóbbi a határhaszon fogalmának alapvető jelentőségét a gazdasági egyensúly megmagyarázásában látta, addig az osztrák iskola számára a határhaszon fogalma nemcsak az elmélet alapja, hanem annak egyúttal központi fogalma is lett, abban az értelemben, hogy az értékeléssel kapcsolatos tüneményeket mind közvetlenül a határhaszon fogalmából igyekezett megmagyarázni. Ilyképpen az osztrák iskolában elsősorban az értékelés alaki természete és lélektani jellege lett az uralkodó szempont és elsősorban az domborodott ki, hogy az értéknek azt a jelentőséget kell kifejezni, amelyet bizonyos adott esetben az illető józágnak tulajdonítunk. Az értékelés egyéni jellegét hangsúlyozva, az osztrák iskola legszívesebben Robinson életéből vette példáit, mert a zárt gazdaság elszigeteltségében jut leginkább kifejezésre az értékelésnek tisztán egyéni természete.

Az osztrák iskola érdeklődését részben a klasszikus

⁷⁸ *Jevons* a határhasznot oly differenciálhányadosként határozta meg, mely a haszonnövedék és a józágmennyiség növedéke közötti viszonyt fejezi ki. (*Theory of Political Economy*. 3. kiad. 51. old.) Ennek megfelelően az összhaszon az egyes haszonnövedékek integrálja.

értékelmélet bírálata, részben pedig a határhasznon szerinti értékelés eszméjének adott esetekre való alkalmazása kötötte le. Különösen két kérdés foglalkoztatta: a termelési javak értékelése és a készletek értékelése.⁷⁰

A határhasznok kiegyenlítődésének törvényét a bécsi iskola visszautasította. Kevés rokonszenvet érezve a matematikai iránnyal, már *Wieser* felhozta vele szemben azt, hogy a helybeli adottságok erősen befolyásolják a szükséglet-kielégítést, bőségebb kielégítést engedve bizonyos szükségleteknek ott, ahol az illető jószág gyakori és könnyen megszerezhető, másrészt pedig arra hivatkozott, hogy az egyes haszonskálák különböző alkatúak és ez nem engedi meg azt, hogy minden szükségletünket egyenlő telítettségi fokig elégtűnk ki. *Wieser*nek az első érve egyáltalában nem érinti a határhasznok kiegyenlítődésének törvényét, mert a javak különböző hozzáférhetőségére utal. Komolyabb ellenérv a szükségleti skálák egyenlőtlensége, mely a határhasznok pontos kiegyenlítődésének valóban útjában áll. De a *Wieser* részéről javasolt fogalom, az általános *használati határ* (allgemeine Nutzungsgrenze)⁸¹ mégis lényegileg egyezik a határhasznok kiegyenlítődésének tételével. *Wieser*hez hasonlóan *Lexis*⁸² és *Bilimović*⁸³ is azzal érveltek, hogy az emberi szükségletek nem jelentkeznek oly pontossággal öntudatunkban, hogy kielégítésükben teljes kiegyenlítődésről lehetne szó. Legélesebben *Hans Mayer* foglalt állást a határhasznok kiegyenlítődésének gondolata ellen. Szerinte a kiegyenlítődés csak úgy volna megvalósítható, ha összes szükségleteinket, összes fokozatainkban folytonosan egymás mellé állítanók, vagyis synchronizálnók; ez szerinte márcsak azért sem lehetséges, mert különböző javak egységeinek fogyasztásában azok élvezetének egymásutánja sem közömbös.⁸⁴

Végigtekintve azokon az érveken, amelyek alapján az osztrák iskola visszautasította a határhasznok kiegyenlítődésének tételét, álláspontját nehéz megérteni. Közelebbről vizs-

⁷⁰ *Wieser* más helyen azonban az egyensúlyi elmélet bizonyos előnyét is elismerte. (V. ö. *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. 2. kiad. Tübingen, 1924. a 125. old.)

⁸⁰ E. i. m. a 40–41. old.

⁸¹ „Die allgemeine Nutzungsgrenze soll so gezogen werden, daß sie möglichst viele Nutzungsgrade einschließt für alle enger gespannten Bedürfnisse soll volle Sättigung erreicht werden.“ (U. o. 41. old.)

⁸² *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. Berlin, 1913. a 32. old.

⁸³ V. ö. *Ragnar Frisch* munkájáról írt bírálatát. (Zeitsch. f. Nationalök. IV. köt. 1933. a 181. old.)

⁸⁴ V. ö. *Der Erkenntniswert der funktionellen Preistheorie*. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. Wien 1932. a 170–180. old. különösen a 175–176. old.)

gálva a kérdést, érvei csak a szóban forgó elv teljes pontossággal való érvényesülését érintik, nem pedig magát az elvet.⁸⁵ Az az elv ugyanis, amelyet a határhasznok kiegyenlítődéseinek tétele tartalmaz, semmi más, mint a gazdaság egységes lefolyásának elve, amely pedig az egész határhaszn elmélet alapkiindulási pontja. A kiegyenlítődések csak azt jelenti, hogy az egyes szükségletek kielégítése nem történik a szükségletek összességére való tekintet nélkül. Ezt pedig lényegileg az osztrák iskola sem kívánja kétségbe vonni. Viszont a matematikai irány képviselői sem állítottak többet, mint azt, hogy a határhasznok kiegyenlítődéseire meg van az irányzat. A szükségleti skálák felépítésében kétségtelenül meglévő egyenlőtlenségek létezését e tétel távolról sem tagadja és teljesen tisztában van azzal is, hogy a szükségletkielégítésnek az egész vonalon egy színvonalra hozatala csupán egy messzemenőleg osztható és teljesen egynemű egység segítségével lehetséges. Ezért emelték ki összes képviselői a pénznek a szerepét e téren. A tétel ellenzői erre többnyire nincsenek figyelemmel, pedig a matematikai irány hívei a pénzbeli jövedelem felhasználására vonatkoztatják a határhasznok kiegyenlítődéseinek törvényét. Hogy a törekvés az összes szükségleteknek egy egységes színvonal elérésére megvan, nem jelent semmi mást, mint azt, amit *Gossen* második tételében kifejezett. Ezért *Lexis*, ki mint láttuk, maga sem fogadta el a határhasznok kiegyenlítődéseinek tételét, nem zárkózott el annak elismerése előtt, hogy logikai szempontból az helytálló.⁸⁶

A második lényeges eltérés az osztrák iskola és a matematikai irány között az összhaszn kérdésével kapcsolatos. A bécsi iskola magát a kérdést is másképpen vetette fel. Nem a határhaszn és az összhaszn viszonyára fordította a figyelmet, hanem azt kérdezte, hogy miképpen alakul egy adott jószágkészlet értéke. A válasz, amelyet az osztrák iskola vezetői e kérdésre adtak, nem volt egyértelmű. *Böhm-Bawerk* a matematikai iskolához hasonlóan oldotta meg a kérdést, t. i. úgy, hogy egy adott jószágkészlet haszna egyenlő az egyes egységek hasznának összegével. E megoldás ellen *Wieser*nek az volt a kifogása, hogy a határhaszonnak a szerepé-

⁸⁵ Maga *H. Mayer* is elismeri a tétel alap gondolatának helyes voltát következő kijelentésében: „Wenn... einige neuere Theoretiker sagen, der Grenznutzen eines Gutes sei eine partielle Abgeleitete der Gesamtnutzenfunktion des ganzen verfügbaren Vorrates der verschiedenen Güter, so haben sie damit zweifellos recht.“ (176. old.) Csak túl általánosan találja ezt a kijelentést.

⁸⁶ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Leipzig—Berlin 1913. L. 32. old.

vel nem számol. *Wieser* szerint egy jószágkészlet összhasztnát úgy kapjuk meg, ha egységeinek számát megszorozzuk a határhaszonnal.⁸⁷ Indokolásul arra hivatkozott, hogy a jószágkészlet egyenlő és egymást helyettesíthető egységekből áll, ennél fogva egyik egységnek sem lehet a másiktól eltérő értéke. Ha pedig ez így van, akkor csakis a határhaszon lehet irányadó az érték megállapításánál oly módon, hogy a készlet haszna annyszorosa a határhaszonnak, ahány egységből áll a készlet.⁸⁸

Wieser álláspontját csak kevesen osztották. Hozzája csatlakozott *Zuckerlandl*, míg *O. Kraus*, *Schumpeter*, *Mises*, *F. X. Weiss*, *K. Engländer* és *E. Broda* a *Böhm-Bawerk*-féle megoldás felé hajlottak. Az ellentét sokáig kiegyenlíthetetlennek látszott, míg végre *Hans Mayer*nek sikerült azt át-hidalni.

H. Mayer mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy *Böhm-Bawerk* és *Wieser* különbözőképpen vetették fel a kérdést. Míg ugyanis az előbbi valóban az összhasznonra gondolt a készletek értékelésénél, addig a kérdés megoldásánál *Wieser* szeme előtt a határhaszonnak a gazdasági cselekvést szabályozó szerepe állott. *Mayer* is elimerte azt, hogy lényegében *Böhm-Bawerk*nek igaza volt, midőn az egyes hasznok összegezésében látta a megoldást, de *Wieser* álláspontja is fontos igazságot tartalmaz, amidőn a határhaszon szerepét hangsúlyozza. *Mayer* szerint *Wieser* megoldását helyesnek kell tartanunk akkor, ha a mindennapi életben felvetődő eseteket tartjuk szem előtt, mert az életben leggyakrabban adódó kérdés nem az összhasznonak megállapítása, hanem annak meghatározása, hogyan érjük el a haszonmaximumot.⁸⁹ Ezért *Mayer* szerint lényegileg mégis csak *Wieser*nek volt igaza, amidőn a határhaszon szerepét hangsúlyozta, mert a mindennapi életben adódó gazdasági elhatározásainkban csak a szükségletkielégítés határát kell megállapítanunk, míg azokkal a hasznokkal, amelyek a határhaszon és az egységek számának szorzatán felül adódnak, a mindennapi életben nincsen okunk különösképpen törődni.

Idevonatkozó fejtegetéseiben *Hans Mayer* egy értékes

⁸⁷ „Aus dem Grenzgesetze ergibt sich die Folgerung, daß jeder teilbare Vorrat wirtschaftlich mit einem Vielfachen des Grenznutzes komputiert wird, welches der Zahl der Einheiten (Teilmengen, Stücke) entspricht.“ (Grundriß der Sozialök. I. Abt. Tübingen 1914. I. 194. old.)

⁸⁸ „...ein Vorrath... hat einen Wert, der gleichkommt dem Produkte der Stückzahl... mit dem jeweiligen Grenznutzen.“ (Der natürliche Wert. Wien, 1889. a 24. old.)

⁸⁹ Untersuchungen zu dem Grundgesetz der wirtschaftlichen Wertrechnung. (Zeitschrift für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. I. köt.)

szemponttal gazdagította az elméletet, amelyet már *Jevons* is érintett. Nevezetesen rámutatott *Mayer* arra, hogy a szükségletek időszakos fellépésénél fogva az időnek is szerepe van a jószágok értékelésében. *Jevons* figyelmet fordított ugyan e körülményre, de egy sajátos okoskodás alapján arra az eredményre jutott, hogy az idő az értékelésnél elhanyagolható.⁹⁰ *Mayer* közelebbről elemezte azt a tényt, hogy a javak fogyasztása az időben történvén, az értékelésnek ezzel is számolnia kell. Ezért *Mayer* szerint nem elegendő értékelésünkben a szükségleti skálák haszonintenzitásait csupán egyszer számba venni, hanem figyelemmel kell lennünk arra az időszakra, amelyre gazdasági tervünket felállítjuk. Ennek megfelelően visszatérő szükségleteknél ugyanazon intenzitási fokokat többször kell számításba vennünk, ha azt a hasznót meg akarjuk állapítani, amelyet egy jószágkészlet nyújt. Az, amire *Jevons* gondolt, *Mayer* okoskodásában figyelemre méltó módon nyert megoldást, mert kétségtelen, hogy gazdasági elhatározásainkban és így értékelésünkben is mindig szemünk előtt tartjuk a gazdaság folytonosságát és a szükségletek visszatérését is. *Mayer* ezirányban tehát határozottan előbbre vitte az elméletet. *Mayer*éhez hasonló megoldásra jutott *Eraldo Fossati* is.⁹¹

A készletek értékelésével kapcsolatban említést érdemel az a kísérlet is, amelyet *Neubauer Gyula* tett e kérdés megoldására.⁹² Elismerve azt, hogy *Wieser* okoskodása elfogadhatatlan eredményre vezet, mert a határhaszonnak zérusra süllyedése esetében szerinte az összhaszonnak is zérusnak

⁹⁰ *Jevons* abból indult ki, hogy egy adott jószágmenyiségnél mindig figyelemmel kell lennünk az időre, mely alatt a készletet elfogyasztjuk. A jószágmenyiség pozitív, az idő pedig negatív előjellel szerepelvén, M -el jelölve a mennyiséget és T -vel az időt, e tényállást az $M \cdot T^{-1}$ szorzat fejezi ki. $M \cdot T^{-1}$ tehát egy bizonyos idő alatt fogyasztott jószágkészletet jelent, de nem mint abszolút mennyiséget, hanem az időben rendelkezésre álló hányadot. Ha már most ezen az alapon a szükséglet-kielégítésnek azt a fokát akarjuk kifejezni, amelyet egy bizonyos jószágkészlet számunkra képvisel, ezt a kifejezést U -val kell megszoroznunk, mely a szükségletkielégítés intenzitását jelzi. Az eredmény tehát $M \cdot U \cdot T^{-1}$, ami azonban nem egyszerűen haszonmennyiséget fejez ki, hanem csak egy oly mennyiséget, mely az élvezet tartamát kifejező idővel megszorozva adja a nyújtott hasznót. $M \cdot U \cdot T^{-1}$ tehát csak oly haszonintenzitást fejez ki, amelyet még T -vel kell megszoroznunk, hogy az azon idő alatt nyert hasznót kifejezzük. Minthogy azonban az időnek (T) itt pozitív értelme van, a szorzat $M \cdot U \cdot T^{-1} \cdot T$ lesz, ami annyit jelent, hogy e kifejezésből a T , vagyis az idő kiküszöbölődik és egyszerűen csak $M \cdot U$ marad. Ily módon tehát *Jevons* további okoskodásában az időt figyelmen kívül hagyta. (*Principles of Political Economy*. 3. kiad. 64–69. old.)

⁹¹ *Ricerca sulle relazioni fra il tempo e l'utilità*. Firenze, 1938.

⁹² A határhaszon elmélet bírálata. Pécs 1927. I. 51–65. old.

kellene lennie, *Neubauer* mégis ragaszkodik ahhoz, hogy a készlet egységeinek értéke nem lehet egymástól eltérő. Ezért igyekezett olyan megoldást találni, amely összeegyeztethető úgy a csökkenő haszon törvényével, mint pedig azzal, hogy egynemű egységeket csak egyenlően lehet értékelni. Így jutott el azután arra az eredményre, hogy egy *átlagos hasznót* kell az értékelésben alapul vennünk, amely a jószágból rendelkezésre álló egységek által egyénileg nyújtott hasznok összegének a jószágegységek számával való elosztásából adódik. E szerint az egységek számának növekedésével az átlaghaszon csökken, míg az összhaszon mégis növekszik. Egy japáni író, *T. Takeda* hasonlóképpen okoskodott.⁹³ E szellemes megoldás azonban nehezen tekinthető kielégítőnek, mert nehéz belátni, miért alapítanók számításunkat éppen az átlaghaszonra.

Visszapillantva arra a vitára, amely *Böhm-Barwerk* és *Wieser* megoldásai alapján a készletek értékelésére vonatkozólag felmerült, abban igen tanulságos példáját láthatjuk annak, hogy a kérdések nem elég határozott módon való felvetése milyen zavarokat okozhat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a készletek értékelésének a kérdése egészen más természetű, mint annak a határnak a megállapítása, ameddig szükségletkielégítésünkben elmehetünk. Míg a határhaszon szerepe abban van, hogy szükségletkielégítésünk határait megvonja, addig az összhaszon kérdése inkább elméleti kérdés, t. i. annak a vizsgálata, hogy egy jószághalmaz a maga egészében milyen szükségletkielégítést biztosít. Nagy hiba volt tehát e két kérdést összekeverni és annak feltételezésével elhomályosítani, hogy a készletet alkotó egységek mindegyikének csak ugyanaz az értéke lehet. Ez kétségtelenül igaz, mert az egységek egymást helyettesíthetik, de e ténynek az összhaszonhoz nincsen semmi köze. Teljesen igaza volt *Taussignak*, amidőn a *Wieser* szeméi előtt lebegő összesített határhaszon (total marginal utility) képzetét azzal utasította vissza, hogy a határhaszon gondolata mindig csak az utolsó egységgel hozható kapcsolatba, vagyis az utolsó szükségletkielégítéssel, de soha az összhaszonnal.⁹⁴

Gazdasági viselkedésünk szempontjából mindenesetre a javak felhasználásában megengedett határ megjelölése a fontos. Ezért az összhaszon kérdése, bár maximális összhaszon elérésére törekszünk, csak elvont probléma, melyet gyakorlatilag fel sem vetünk, mert a határhasznok szinteződésével igyekszünk azt elérni. Így van ez a készletek értékelésénél is, mert itt is az, ami érdek,

⁹³ Die Durchschnittswerttheorie. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 35. köt. (1931.) I. 30–38. old.

⁹⁴ Quart. Journ. of Ec. XXI. köt. 161. old.

nem az összhason, hanem csak a határ, ameddig a szükségletki-elégítésben elmehetünk. Hogy azután a készlet helyettesíthető és tetszés szerint felcserélhető egységeinek ugyanazt a hasznót tulajdoníthatjuk, ez következik éppen az egységek helyettesíthetőségéből.

5. Vita a termelési költségek lényegéről. Midőn a határhaszonelmélettel a haszonelv került az értékelmélet középpontjába, úgy látszott, hogy evvel a költségelv elvesztette az értékelmélet számára jelentőségét. A matematikai iskola könnyen megtalálta ugyan a haszon- és a költségelv összeegyeztetésének módját, amidőn a gazdaság lényegét az elérni kívánt haszon és az érte hozandó áldozat összehasonlításában látta, az osztrák iskola azonban első fellobbanásában hadat üzent az egész költségelvnek, fennem hirdetve, hogy a költségelmélet alapján elhibázta az érték magyarázatát, mert az értékelés egyedül az elérhető haszonnal áll összefüggésben.

Ez kihívta a klasszikus elmélet híveinek ellenzését, melynek *Heinrich Dietzel* adott kifejezést, ki — bár *Wieser*nek az értékről adott meghatározását elfogadta, — azt vetette a határhaszonelmélet szemére, hogy a költségek háttérbe szorításával elmossa a tetszés szerint szaporítható javak és a ritkasági javak értékalakulásában mutatkozó alapvető különbséget. Azt *Dietzel* is készségesen elismerte, hogy a határhaszonelmélet a ritkasági javakra vonatkozólag haladást jelent, de ezzel a tetszés szerint szaporítható javak értékére vonatkozólag szerinte visszaesés áll szemben, mert a határhaszonelmélet nem tudja megmagyarázni a termelés feltételeiben bekövetkezett változásnak az értékre gyakorolt befolyását.⁹⁵ Ez a többször ismételt érv, melyet *A. Wagner* is osztott,⁹⁶ mint látni fogjuk, nem volt helytálló. *Dietzel* végeredményben ragaszkodott ahhoz, hogy az értékelés legfontosabb esete a tetszés szerint szaporítható javak értékelése, melynek mértéke a termelési költség, illetőleg az a munkamennyiség, melybe a jószág előállítása kerül.

Még élesebben kelt ki a határhaszonelmélet ellen *MacVane*, ki *Wieser*nek azt vetette a szemére, hogy nem érti meg a termelési költségek lényegét, mert őt a termelési költségek fogalma csak annyiban érdekli, amennyiben az a határhaszon fogalmával összefüggésbe hozható. Szerinte tehát *Wieser* költségmagyarázatával csak kivezető utat keres arra, hogy a termelési költségeknek az értékre gyakorolt tagadhatatlan befo-

⁹⁵ Die klassische Werttheorie und die Theorie vom Grenznutzen. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge XX. köt. (1890.) a 606. old.

⁹⁶ Grundlegung der politischen Ökonomie. I. r. 3. kiad. Leipzig 1892. a 325. old.

lyását rendszerébe valahogyan beillessze.⁹⁷ *MacVane* nézete szerint ez útját állja annak, hogy *Wieser* a termelési költségek valódi értelmét felfogja. *MacVane* szerint a termelési költségnek a haszonnal kapcsolatba hozatalával, melyre mindjárt rátérünk, *Wieser* csak összezavarta az elméletet, mert a haszon és a költség ellentétek⁹⁸ és ezért a költségnek és a haszonnak nem lehet közös forrása. *Wieser* költségértelmezése *MacVane* szerint összeegyeztethető az üzletember szempontjából, de teljesen ellenkezik a költségnek igazi és eredeti értelmével, amely nem lehet más, mint az az áldozat, amelyet az emberiségnek a javak előállítására hoznia kell. Ezek az áldozatok, hangsúlyozza *MacVane*, mindig fáradság- és várákosági áldozatból állanak és mihelyt valahogyan a haszonnal hozzuk kapcsolatba a költségfogalmat, kivetkőztetjük azt igazi értelméből. Mint látjuk, *MacVane* ragaszkodott a reálköltségek fogalmához, mely szerint az embernek saját énjéből kell valamit áldoznia a javak megszerzéséért és ezért a költség mindig a haszon ellentétét jelenti.

MacVane utóbbi megjegyzésére *Böhm-Bawerk* nagyon helyesen azt válaszolta, hogy a munka- és az önmegtartóztatási áldozat, tehát a reálköltség, csak Robinson gazdaságában áll közvetlen kapcsolatban a termeléssel és így a munkamegosztásos közgazdaságban nem is lehet az érték mértéke.⁹⁹ *Böhm-Bawerk* e válasza komoly bírálata a reálköltségek fogalmának, mert megmutatja, hogy ezek nem mérhetik az értéket mihelyt a reáláldozat és a termék között közvetlen kapcsolatot megszünteti a munkamegosztás.

Habár *Wieser* is elvetette a klasszikus elmélet reálköltség fogalmát és tagadta azt, hogy az értéket a termelési költségek határozzák meg, az ellentét mégsem volt olyan éles, mint első pillanatra látszott, mert *Wieser*től is távol állott annak tagadása, hogy a termelési költségeknek a javak értékére van befolyásuk. Kitént ez már első munkájából,¹⁰⁰ melyben világosan elismerte azt, hogy bár a javakat nem azért értékeljük, mert előállításuk költséges, mégis a termelési költségeknek

⁹⁷ The Austrian Theory of Value. (Annals of the Acad. of Pol. and Social Science. IV. köt. 359. old.) Ez a cikk válasz volt *Wieser*: The Theory of Value (megjelent az Annals II. köt. 600—628. old.) című cikkére.

⁹⁸ *Mac Vane* érvelése *Cairnes* szavaira emlékeztet, melyekkel a költség és a jutalom (vagyis a termelés eredményében való részesedés) egymással ellentétes voltát hangsúlyozta. (Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás J. Budapest, 1908. a 35—36. old.)

⁹⁹ Der letzte Maßstab des Güterwertes. (Zeitschr. f. Volkswirtsch., Sozialpol. u. Verwaltung. III. köt. (1894.) I. 199—200. old.)

¹⁰⁰ Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes. Wien, 1884.

van befolyásuk az értékre, mert tőlük függ az, hogy a javak milyen mennyiségben állnak rendelkezésünkre. A termelési költségek tehát *Wieser* szerint sem közömbösek az értékelésre, de befolyásuk az értékelésre nem közvetlen, hanem csak közvetett, amennyiben nem magát az értéket, hanem csak a javak rendelkezésre álló mennyiségét szabályozzák.

Wieser nem elégedett meg ennek megállapításával, hanem igyekezett a termelési költségek fogalmát a határhaszon elmélet keretébe beilleszteni. Abból kiindulva, hogy a termelési tényezők legnagyobb része számos jószág előállítására alkalmas, rámutatott arra, hogy ez kapcsolatot teremt mindazon javak között, melyeknek előállítására az illető termelési tényezőt felhasználjuk. E kapcsolatot *Wieser* termelési rokonságnak nevezte.¹⁰¹ A termelési rokonság *Wieser* szerint összekapcsolja mindazon javak értékének az alakulását, melyek előállításánál azonos termelési tényezőket használunk. E kapcsolat forrása az, hogy, mint a fogyasztási javaknál, úgy a termelési javaknál is a legnagyobb haszon elvét kívánjuk érvényesíteni, ami azt jelenti, hogy mennyiségük korlátozott voltára való tekintettel kiválasztjuk azokat a felhasználási ágakat, amelyekben a legértékesebb termékeket kapjuk. Ha növekszik a termelési javak készlete, akkor kevésbé értékes javakra is telik belőle, de minél szűkebb egy termelési jószág készlete, annál inkább kell arra vigyáznunk, hogy azt ne pazaroljuk kevésbé értékes javak előállítására.

Ezzel a termelési költségek *Wieser* magyarázatában új értelmezést nyertek. A költség természetesen *Wieser* értelmezésében is áldozatot, de nem fáradsági, vagy önmegtartóztatási áldozatot, hanem használdozatot jelent, vagyis lemondást arról a haszonról, amelyet megvalósíthatnánk, ha sorrendben a határtermék után következő termék előállítására is elegendő volna készletünk.¹⁰² A termelési költség tehát az az áldozat, amelyet azzal hozunk, hogy a határterméknél kisebb jelentőségű következő jószág előállításáról lemondunk. A termelési költségeknek ezt az értelmezését, illetve az annak alapjául szolgáló elvet, *Pantaleoni* a *Wieser*-féle törvénynek nevezte.¹⁰³

*Wieser*nek a termelési költségek szerepére vonatkozó fel fogása bizonyos szemszögből tekintve nem is áll oly távol

¹⁰¹ Der natürliche Werth. Wien, 1889. a. 166. old. A fogalmat már első értékelméleti munkájában (Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes Wien. 1884.) is megtaláljuk.

¹⁰² „Kosten sind Produktgüter, wenn dieselben bei einer Widmung um ihrer anderweitigen Verwendbarkeit willen als Aufwand eingesetzt werden.“ (Der natürliche Werth. Wien, 1889. I. 168. old.)

¹⁰³ Pure Economics. Transl. by T. E. Bruce. London 1898. I. 184. old.

Ricardo nézetétől, mint hinnők. Mindkettő szerint ugyanis a termelési költségek szerepe a rendelkezésre álló jószág-mennyiség szabályozása. Míg azonban *Ricardo* figyelmét az kötötte le, hogy a verseny nyomása alatt addig folytatjuk a termelést, amíg a jószág értéke nem süllyed le a termelési költségek színvonalára, addig *Wieser*, a másik oldalról nézve a költségek szerepét, annak szintén a jószágmenyiséget korlátozó szerepét látta meg, t. i. azt, hogy munkánkat és az egyéb termelési javakat csak oly javaknak és oly mennyiségeknek az előállítására szabad felhasználnunk, mely mellett azokat nem vonjuk el más, nagyobb hasznot nyújtó javak előállításától. Ezzel *Wieser* is reálköltség fogalmat képviselt, mely azonban *Ricardo*éától abban tért el, hogy a haszonnalvra és nem a munkaértékelvra támaszkodik.

Wieser felfogása mélyebb betekintést enged a gazdaság menetébe, mint *Ricardo* elmélete. Először is felhívja a figyelmet arra, hogy az *emberi munka is korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló jószág, mellyel gazdálkodni kell*. Másodszor rámutat arra, hogy nemcsak a termelési javak rendelkezésre álló mennyisége befolyásolja a fogyasztási javak értékét, hanem a *fogyasztási javak értékének változása is visszahat a termelési javak értékére és ezek felhasználási módjára*. A fogyasztási javak hasznának bármily okból p. o. a fogyasztási szokások változása folytán való eltolódása ugyanis kihat az előállításukhoz szükséges termelési javak felhasználására is.

*Wieser*nek a termelési költségek lényegéről adott magyarázata éles ellentétben állt a klasszikusok költségfogalmával és a két álláspont valóban összeegyeztethetetlennek látszott. Lassankint azonban az Egyesült Államok közgazdái közül sokan kezdtek rokonszenvezni *Wieser* magyarázatával és igyekeztek azt közelebb hozni a klasszikus állásponthoz. *S. N. Patten* a haszon és a termelési költségek fogalmának behatóbb vizsgálatával foglalkozó fejtegetéseiben a termeléssel járó áldozatokat kezdte elemezni.¹⁰⁴

Majd további kísérletek történtek arra, hogy a haszon és a termelési költségek közötti összefüggés tisztáztassék. *Patten* a költség és áldozat között kívánt különbséget tenni, az első alatt a munkával járó fáradságot, a második alatt pedig haszonáldozatot értve; az összköltség szerinte mindkettőnek az összege.¹⁰⁵ *Seligman* szerint az áldozat valamiről

¹⁰⁴ Cost and Expense. (Annals of the American Academy of Political and Social Science. III. köt. (1893.).

¹⁰⁵ „Die Gesamtkosten sind... aus zwei Elementen zusammengesetzt, aus den positiven Produktionskosten, und den negativen Kosten

való lemondás.¹⁰⁶ *L. Merriam* negatív haszonról beszélt, *J. B. Clark* pedig a fogyasztástól való tartózkodás negatív hasznát („negative utility of non-consumption”) ajánlotta, mint oly fogalmat, amely híven fejezné ki a termelési költségek lényegét. A költségek fogalmának áldozati jellegét hangsúlyozva, *D. I. Green*-nek sikerült oly értelmezést találnia, amely teljesen összhangba volt hozható *Wieser* magyarázatával. Kezdetleges viszonyok között, így érvelt *Green*, szó lehet arról, hogy a termelési költségeket a munkával járó fáradság alkotja. A gazdasági élet magasabb fejlődési fokán azonban közvetlen kapcsolat a fáradságáldozat és a termelési költségek között már nem mutatható ki.¹⁰⁷ Ilyen körülmények között *Green* szerint a termelési költségek főképpen bizonyos felhasználási alkalmak feláldozásában állanak. Minthogy ugyanis, ha erőnket és eszközeinket bizonyos célnak, vagyis valamilyen jószág előállításának szenteljük, szükségképpen le kell mondanunk arról, hogy eszközeinket valamilyen más cél elérésére fordítsuk, a termelési költségek lényegét abban az áldozatban kell keresnünk, amely bizonyos más felhasználási alkalmakról való lemondásban áll. Ezt a feláldozott haszonra támaszkodó, költségfogalmat az amerikai irodalomban „opportunity cost”-nak nevezik. *Green*nel egyidejűleg *H. J. Davenport* is a termelési költségek hasonló fogalmát fejtette ki,¹⁰⁸ mely azóta széles körben terjedt el.

Az amerikai közgazdák legnagyobb része azonban a termelési költségeknek ezt az új értelmezését olymódon tette magáévá, hogy mégsem tekintette a termelési költségeket tán használdozatnak, hanem a fáradságáldozatot, amely a termeléssel jár, továbbra is a költségek egyik elemeként fogta fel. Ezen az alapon a termelési költségeknek egy oly fogalma fejlődött ki, amelyet az angol irodalomban „disutility”-nek neveznek, amivel a haszonnak az elletétét akarják kifejezni. A költség tehát e felfogás szerint is ellentéte a haszonnak, de oly értelemben, hogy más haszonról való lemondást

des Verzichtes.” (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. Folge II. köt. 504. old.)

¹⁰⁶ „... the idea of sacrifice (is) the giving up of something in return for the object to be attained” (Quarterly Journ. of Ec. XV. köt. 329. old.)

¹⁰⁷ „The complicated processes of modern production make it difficult to compare the pain involved in making different commodities” (Pain Cost and Opportunity Cost. Quart. Journ. of Ec. VIII. köt. (1894.) I. 220. old.) — *Green* tehát ugyanazzal érvelt a reálköltségekre való hivatkozással szemben, mint *Böhm-Bawerk*.

¹⁰⁸ The Formula of Sacrifice. (Journal of Political Economy. 1894.)

és munkaáldozatot jelent.¹⁰⁹ A költségek ilyen értelmezése nem volt ugyan összhangban *Wieser* felfogásával, kinél a munkaáldozat is lényegileg használdozatot jelent, de mégis szakítás volt azzal a felfogással, amely egyszerűen munka- és önmegtartóztatási áldozatra vezette vissza a termelési költségeket. Az új felfogás tisztában volt már azzal, hogy miként ezt *Davenport* is kifejezte, a termeléssel járó emberi erőki-fejtés csak egyik eszköze azon ellenállások legyőzésének, amelyek a javak előállításánál felmerülnek. A termelési költségek ily módon való értelmezésének előnye az volt, hogy megkönnyítette a termelési költségek fogalmának a határtörvénnyel való kapcsolatba hozatalát, mert ez mintegy magától adódott a termelési költségeknek a disutility fogalma alá foglalásával. Azt pedig még *MacVane* is elismerte, hogy a határhaszonelmélet a határhaszon fogalmának kifejtésével oly fontos tényt világított meg, amely a klasszikusok figyelmét elkerülte.¹¹⁰

Miként említettük, az amerikai írók legnagyobb része, a határhaszoniskola matematikai ágához hasonlóan, a termelési költségeknek a használdozattal való kapcsolatba hozatala mellett sem ejtette el azt az elgondolást, hogy a fáradságáldozatnak a termelési költségek között szerepe van a használdozatot és a fáradságáldozatot, közös fogalomban — a disutility fogalmában — összeegyeztethető elemként állították egymás mellé. Behatóbb vizsgálat alá véve ezt az álláspontot, *Schumpeter* igyekezett bebizonyítani, hogy a költségek helyes értelmezésénél annak az említett két elemre való felbontására nincs szükség és hogy a fáradságnak, mint olyannak a termelési költségek helyes értelmezésében nincsen közvetlenül szerepe. Ezt lényegileg ugyanazzal indokolta, mint *Wieser*, rámutatva arra, hogy a munka is mint hasznok forrása, tényezője az értékelésnek. Hasonlóképpen feleslegesnek jelezte *Schumpeter* a várakozási áldozatnak a termelési költségek közé való számítását, mert szerinte ez az áldozat is végső eredményben használdozatot jelent.¹¹¹ Szerinte egyébként az e körüli vitának egyáltalában nem sok az értelme, mert a kínálati görbe alakját tekintve egy megfordított értékgörbe, amely nem fejezhet ki mást, mint

¹⁰⁹ E kifejezést eredetileg *Jevons* használta, bár nála ennek nem volt ugyanaz az értelme, mint amilyenben a termelési költségekben lefolyt vita eredményeként e megjelölést ma használják. (Theory of Political Economy, 3. kiad. 58. old.)

¹¹⁰ Marginal Utility and Value. (Quart. Journ. of Ec. VII. köt. 270. old.)

¹¹¹ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig 1908. 224. old.

azoknak a javaknak a használatát, amelyeket a szóbanforgó jószág termelése céljából fel kell áldoznunk.¹¹²

Bár *Schumpeter* a maga szemléletében a „disutility” fogalmát nem használta, mégis teljes mértékben elismerte azt a szolgáltatást, amelyet e fogalom kifejtése a tudomány fejlődésének tett.¹¹³ Valóban a disutility fogalmának segítségével a gazdaság lényegéről való eredeti elgondolás, mely az elérni kívánt élvezet és az érte hozandó áldozat egymással szembeállításán alapszik, a termelési költségek fogalmának új kifejtésére kitűnő alapot talált. Nevezetesen az új költségfogalom nagyon megkönnyítette az értéklésnek arra a síkra hozatalát, amely már *Grossen* és *Jevons* rendszereiben előtérben áll. Ezen az alapon építették ki azután a legtöbben az angol és amerikai irodalomban rendszerüket. Az osztrák iskola felfogásától eltérően ezen értelmezés mellett az értéket lényegileg úgy a haszonnal, mint pedig a hozott munka-áldozattal lehet mérni, mert miként *Marshall* mondotta, épp oly joggal lehetne azon vitatkozni, hogy a haszon vagy a költség mértéke-e az értéknek, mint azon, hogy valamit az olló felső, vagy alsó szárával vágunk-e el,¹¹⁴ vagy mint *Seligman* mondta, hogy a hangot a kalapácsra, vagy arra a lemezre kívánjuk-e visszavezetni, amelyet vele megütünk.¹¹⁵ Bár *Pantaleoni* a „disutility” kifejezést nem használta, mégis az ő felfogása szerint is az értéket egyenlőképpen lehet haszonáldozattal, vagy fáradságáldozattal mérni.¹¹⁶

Ezen felfogás szerint tehát hiábavaló az azon való vitatkozás, hogy a termelési költség, vagy az elérhető haszon szabályozza-e az értéket. A gazdaság lényege ugyanis abban áll, hogy a kettőt egyenlővé igyekezzünk tenni, vagyis csak addig hozunk áldozatot a javakért, amíg a haszon megéri ezt az áldozatot. *Birck* ezt egy hányados útján igyekezett kifejezni, melyet a *haszonhányadosnak* nevezett és melynek alakja $\frac{u_d}{u_s}$. Ha ugyanis az elérni kívánt hasznót u_d -vel, az érte hozandó áldozatot u_s -vel jelöljük, akkor csak addig fogunk a jószág megszerzéséért erőlködni, amíg a jelzett hányados pozitív.¹¹⁷ Éppen ezért, úgy mondja *Birck*, végeredményben mégis csak a haszon, mint az emberi szükséglet ki-

¹¹² U. o. 221. old.

¹¹³ U. o. 226. old.

¹¹⁴ *Principles of Economics*. 8. kiad. 548. old.

¹¹⁵ *Principles of Economics*. New York 1905. 199. old.

¹¹⁶ Lásd *Pure Economics*. London 1898. 170—173. old., ahol *Pantaleoni* ezt az álláspontot igen szépen fejti ki.

¹¹⁷ *The Theory of Marginal Value*. London, New York 1922. l. 38—39. old.

fejezése mértéke az értéknek, mert ez határozza meg a hozandó áldozatot és nem megfordítva. Helyesen mondja ezért *Birck*, hogy a költség csak mint a javak biztosítását korlátozó tényező jöhet számba és végeredményben ily módon csak közvetve játszik szerepet az értékelésnél.

A termelési költségek értelmezése körüli vitának Németországban nem igen volt visszhangja. A határhaszonelmélet hívei természetesen a költségek használdozat mivoltát fogadták el, míg azok, akik nem csatlakoztak az új értékelmélethez, a régi költségfogalomhoz ragaszkodtak. A disutilitynek mint az érték mértékének visszautasításával az osztrák iskola a munkának mint termelési tényezőnek az értékét szintén az általános értékelv alapján magyarázta, mely szerint a munka haszna (termelő ereje) és mennyiségének korlátolt volta teszi azt értékessé és ezek mérik is egyúttal értékét. E szerint a fáradság és kellemetlenség, mely vele jár, csak egyik tényezője a munka értékének, amennyiben korlátozza a belőle rendelkezésre álló mennyiséget. *Böhm-Bawerk* szerint nem lehet arról szó, hogy az elért haszon és a hozott áldozat pontos mértékét fejezze ki az érték.¹¹⁸ *Wieser* pedig határozottan kijelentette, hogy szó sem lehet arról, hogy a haszon és a fáradságáldozat egyszerre lehetnének az érték mértéke.

6. A termelési javak értékelése. Midőn a szubjektív értékelmélet az érték magyarázatánál a haszonból indul ki, oly kérdés merült fel, amelyet a régi értékelmélet nem ismert. A klasszikus értékelmélet számára ugyanis csak egy kérdésnek a megoldásáról volt szó, nevezetesen arról, hogy mitől függ a fogyasztási javak értéke. Erre a kérdésre a régi elmélet a termelési költségekre utalva válaszolt és a termelésnél hozott áldozatra való utalással a régi értékelmélet feladatát megoldotta, mert véleménye szerint rámutatott azon végső tényezőkre, amelyek a javak értékét meghatározzák.

A határhaszonelmélet nem helyezkedhetett erre a kényelmes álláspontra, mert hiszen szerinte a használati javaknak az ember szükségletei szempontjából való jelentősége az értéknek a végső tényezője és így a termelési költségekre való utalással a kérdés el nem intézhető. Ezzel egy új kérdés merült fel, t. i. a termelési javak értékelésének a kérdése.

Az az álláspont, amelyet a határhaszonelméletnek ebben a kérdésben el kellett foglalnia, már kiindulási pontjában adva volt. Nevezetesen a termelési javak értéke sem volt más forrásból levezethető, mint a fogyasztási javaké, mert a termelési javak értékes volta is csak abból származhatik, hogy szükségletkielégítésünknek szolgálnak. Csupán a mód, amelyen e szolgálatot teljesítik, különbözik a fogyasztási javak szerepétől. A termelési javak ugyanis nem közvetlenül, ha-

nem csak közvetve szolgálják a szükségletkielégítést azáltal, hogy fogyasztási javak előállítását biztosítják. Ezért az értékelés folyamata itt bonyolultabb, mint a fogyasztási javak esetében, mert a termelési javak értékelése közvetett, amennyiben a fogyasztási javakra támaszkodik. Elvi nehézséget azonban ez nem jelent, mert a határhaszon elve nyilvánvalóan itt is érvényesül és így a termelési javak értékének mértékéül a *határtermék*, vagyis az illető termelési jószágból gazdaságosan még előállítható fogyasztási jószág jelentősége szolgál.

Evvel azonban a kérdés nincs megoldva. A termelésnél ugyanis nemcsak egy tényező működik közre, hanem mindig csak több termelő tényezőnek együttes eredménye az, amely közvetlenül megfigyelhető; ahhoz pedig, hogy a termelésnél közreműködő föld, tőke és munka értékét megállapíthassuk, azt is tudnunk kell, hogy az egyes termelési tényezőknek az eredmény mily részét tulajdonítsuk. E kérdés megoldását *Menger* annak vizsgálatában kereste, hogy a termelésnél felhasznált egyes termelési tényezők egységének az elvesztése mit jelentene a termelés eredménye szempontjából. Ő rámutatott arra, hogy a termelési tényezők adagainak változtatásával, esetleg az egyik tényező elhagyásával, kikísérletezhető az, hogy e változtatásnak milyen hatása van a termelés eredményére. Ezzel, úgy gondolta, megállapítható, hogy az egyes termelési tényezőknek mily részük van a termék létrehozásában és ezeket azután e szerint értékeljük.¹¹⁹

Menger a termelési tényezők sajátosságát abban látta, hogy ezek nemcsak közvetett jószágok, hanem egyúttal egymást *kiegészítő javak* (komplementáris javak) is, mert csak együttesen hoznak létre élvezeti (közvetlen) javakat. *Böhm-Bawerk* is a termelési javak ezen tulajdonsága alapján kereste értékük megállapításának a módját. Mindenekelőtti különbséget tett az egymást kiegészítő javaknál az olyanok között, amelyek valamely termelési csoportban *helyettesíthetők* és az olyanok között, melyeknél e körülmény nem forog fenn. Az előbbieknél *Böhm-Bawerk* szerint az érték nem emelkedhetik azon termelési javak értéke fölé, amelyekkel az illető jószág a termelésben helyettesíthető, mert ha értékük ennél magasabb volna, akkor egyszerűen a másik jószággal helyettesítenők a kérdéses jószágot a termelési folyamatban. Viszont, ha valamely tényező feltétlenül nélkülözhetetlen és sehogy sem helyettesíthető más által, (*Böhm-Bawerk* ezt „*Schlussstück*“-nek nevezte), akkor ennek azt a

¹¹⁹ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien 1871. V. ö. a 139—142. old.

teljes értéket kell tulajdonítanunk, amely a termék értékéből a helyettesíthető tényezők értékének levonása után fennmarad.¹²⁰

Wieser másképp látta a dolgot. Szerinte az értékelésnél nem az a veszteség irányadó, amelyet valamely egység elvesztése okoz, hanem az a jelentőség, amellyel egy egység bírása befolyásolja szükségletkielégítésünket. *Wieser* szerint a termelés egész eredményét fel kell osztani a termelésnél közreműködő tényezők között és ezek értékének megállapítása végett meg kell határozni azt, hogy a hozadék mily része tulajdonítandó az egyes, a termelésben közreműködött termelési javaknak. A hozadéknak az egyes termelési tényezők között való felosztása *Wieser* szerint beszámítási folyamat (gazdasági beszámítás), mely lényegében hasonlít a büntetőjogi beszámításhoz, amidőn megállapítjuk azt, hogy valamely tett elkövetésében az érte felelős egyének mindegyikének milyen szerep jutott. Miképpen a büntetőjogi beszámításnál csak az a kérdés, hogy milyen szerepe volt a szereplő egyéneknek az eredményben, éppen úgy, okoskodott *Wieser*, a gazdasági beszámításnál is csak annak meghatározásáról van szó, hogy gazdaságilag mit jelent az egyik és a másik termelési tényező az eredmény szempontjából és nem arról, hogy fizikailag milyen eredményt hozott létre. *Wieser* szerint a gazdasági beszámításnak meg is van a lehetősége, mert csak azt kell vizsgálnunk, hogy a különböző termelési tényezők különböző csoportosításokban milyen gazdasági eredményt hoznak létre. Hiszen a termelési tényezők legnagyobb része, mint a föld, a munka és a tőke, számtalan csoportosításban használhatók a termelésben és így nagyszámú összehasonlítási lehetőségünk van. Voltaképpen tehát a szimultán egyenletek egész rendszerével állunk szemben, amely lehetővé teszi az egyes termelési tényezők értékének, vagyis az ismeretleneknek a kiszámítását.¹²²

Később *Wieser* némileg módosította beszámítási elméletét, amennyiben igyekezett azt közelebb hozni *Menger* és

¹²⁰ Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerts. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge. XIII. köt. 56–61. old.) L. továbbá: Kapital und Kapitalzins 3. kiad. Innsbruck 1912. II. Abt. I. Halbland, 276–286. old. és Exkurs VII. — *Böhm-Bawerk* álláspontját *Marshall* is elfogadta. (Principles a 386. old. 2. jegyzetében.)

¹²¹ Der natürliche Werth. Wien, 1889. I. 87. old. és Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. kiad. Wien 1914. (Grundriss der Sozialökonomik. I. Abt. 212. old.)

¹²² *Wieser* a gazdasági beszámítás kérdését már „Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes. Wien, 1884.” c. munkájában érintette és a „Der natürliche Werth. Wien, 1889.” c. könyvében dolgozta ki.

Böhm-Bawerk álláspontjához. Elfogadva a helyettesíthető és nem helyettesíthető javak közötti megkülönböztetést, az első csoportra nézve fenntartotta eredeti álláspontját, mert szerinte a helyettesíthető termelési eszközök költségjelleggel bírnak (Kostenproduktivmittel) és ezért értékük a különböző felhasználási módokban elért eredmények összehasonlításával meghatározható. *Wieser* ezt *közönséges beszámításnak* (gemeine Zurechnung) nevezte. Ezzel szemben áll a *különleges beszámítás* (besondere Zurechnung), mely a nem helyettesíthető termelési javakra vonatkozik és abban áll, hogy, Böhm-Bawerk álláspontjának megfelelően, azt az értéket tulajdonítjuk e javaknak, amely a helyettesíthető termelési javak értékének levonása után az összeredményből megmarad.¹²³

A termelési javak értékelésére vonatkozólag a *Menger*-től kezdeményezett és *Böhm-Bawerk*kel folytatódó magyarázat *Wieser* kezében azzá lett, amit a *gazdasági beszámítás elmélete* néven tárgyal az irodalom.¹²⁴ Az ellenvetések is, melyek e magyarázat ellen felmerültek, első sorban a *Wieser*-féle fogalmazás ellen irányulnak, bár lényegileg magát az alapgondolatot is elvetik, hogy t. i. lehetséges volna az együttműködés termelési tényezők összeredményéből az egyes termelési tényezőknek tulajdonítandó eredményt megállapítani.

A gazdasági beszámítás elméletének ellenzői *J. St. Mill*-nek arra a megjegyzésére szeretnek hivatkozni,¹²⁵ hogy ha valamely eredmény létrehozásában két tényezőre feltétlen szükség van, akkor nincs értelme annak, hogy egyik, vagy másik tényező részesedését kutassuk, mert az erre való kísérlet annak meghatározásával volna egyértelmű, hogy az olló két karja közül melyik vágja el a papírt. *Wieser*¹²⁶ és

¹²³ Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. V. ö. 2. kiad. 82—91. old. — *Böhm-Bawerk* és *Wieser* nézeteinek beható vizsgálatára nézve l. *Schumpeter*: Bemerkungen über das Zurechnungsproblem. (Zeitschrift f. Volkswirtschaft. Sozialpol. und Verwaltung. XVIII. köt. 1909. a 79—132. old.) Továbbá *W. Vluegls*: Die Lösungen des wirtschaftlichen Zurechnungsproblems bei Böhm-Bawerk und Wieser. Halle, 1930.

¹²⁴ Az elmélet fejlődésének összefoglalására nézve l. *Hans Hefendehl*: Das Problem der ökonomischen Zurechnung. Essen, 1922. — *Eugen Haydt*: Die ökonomische Zurechnung. Leipzig—Wien 1931, valamint *Willem L. Valk*: The Principles of Wages. London, 1928.

¹²⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. I. köt. 38—39. old.

¹²⁶ V. ö. Der natürliche Wert. 72. old. és „Das Problem der Ertragsaufteilung ist praktisch nicht auf Ergründung der physikalischen Kausalität, sondern es ist auf wirtschaftliche Zurechnung gestellt“ (Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. Aufl. Grundriss der Sozialök. Tübingen 1924. 83. old.)

*Böhm-Barwerk*¹²⁷ ezzel szemben azt hangoztatták, hogy ők nem gondolnak fizikai, hanem csak értékbeszámításra. Erre *W. Mohrmann* azt felelte, hogy ha a fizikai beszámítás lehetetlen, akkor értékbeszámításról sem lehet szó, mert ha fizikailag nem tudjuk megkülönböztetni azt, hogy a termelés összeredményből mi tulajdonítandó az egyik és mi a másik termelési tényezőnek, akkor az értékre nézve sem tehetjük ezt. Éppen ezért az eredménynek különböző termelési összetételében való összehasonlításai és a *Wieser*-féle szimultán egyenletek sem tartalmazznak megoldást, meri meg nem állapítható értékekre vonatkoznak.¹²⁸ *R. Liefmann*¹²⁹ is osztotta ezt a nézetet.¹³⁰

Wieser és *Böhm-Barwerk* védekezése kétségtelenül nem volt szerencsés,¹³¹ mert ha a fizikai beszámítás lehetetlen, akkor az értékbeszámítás sem oldható meg. Ezt belátva, *Hans Mayer* ennek elismerésével törekedett annak bebizonyítására, hogy a gazdasági beszámítás lehetséges. Már *Hayek*¹³² rámutatott arra, hogy *Wieser*nek idevágó alapgondolata a vitában kissé háttérbe szorult, nevezetesen sokan — *Hayek* szerint *Böhm-Barwerk* is — szem elől veszítették azt, hogy az értékelésnek, és ennek megfelelően a beszámításnak is, a tulajdonképpeni célja annak meghatározása, hogy milyen felhasználási lehetőségeket szabad valamely jószág számára választani, ha gazdaságosan akarunk eljárni. *H. Mayer*¹³³ is ezen a ponton ragadta meg a kérdést, kidomborítva azt, hogy a termelési javak értékelésénél voltaképpen annak a határnak a megállapításáról van szó, amelyik az egyes termelési tényezőket különböző csoportosításokban a belőlük ren-

¹²⁷ Kapital und Kapitalzins. 3. kiad. I. Halbband a 285. old. jegyzetében.

¹²⁸ Dogmengeschichte der Zurechnungslehre. Jena, 1914. a 68. és köv. old.

¹²⁹ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart—Berlin 1917. (3. kiad. 1923. Az első kiadásban az 521. old.)

¹³⁰ Erösen ellenezték a beszámítási elméletet *Otto Conrad* (Die Lehre vom subjektiven Wert als Grundlage der Preistheorie. Wien, 1912. és Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena, 1931. a 37. old.), valamint *Friedrich v. Kleinwächter* (Die Lehre vom Grenznutzen und das sogenannte Zurechnungsproblem der Wiener nationalökonomischen Schule, a Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. F. 59. köt. 1920. a 97—133. old.)

¹³¹ Mint *H. Mayer* kimutatta, maga *Wieser* is kénytelen volt a fizikai beszámítás lehetőségét elismerni. (L. Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 4. kiad. VIII. köt. 1216. old.)

¹³² Bemerkungen zum Zurechnungsproblem. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 1924. köt. (1926.) old.)

¹³³ *H. Mayer* elméletét a Handwörterbuch d. Staatsw. 4. kiad. VIII. köt.-ben a „Zurechnung“ cikkben fejtette ki. (1206—1228. old.)

delkezésre álló mennyiségekre való tekintettel felhasználhatjuk. Mayer szerint a beszámítás tapasztalati kérdés. Ki kell kísérleteznünk azt, hogy különböző csoportosításokban milyen eredményt adnak a termelési tényezők, mert a feladat az, hogy a rendelkezésünkre álló termelési tényezőket a legeredményesebben használjuk fel. Meg kell találnunk tehát annak a módját, hogy a különböző termelési tényezők különböző felhasználási lehetőségei között választva, miképp érhetjük el velük a legjobb eredményt. Ilymódon kísérletezés útján mindenekelőtt meg kell találnunk a *termelésnek határát*, vagyis minden termelési tényezőre vonatkozólag azt, hogy melyik az a legutolsó felhasználási mód, amely a legnagyobb haszon elvével összeegyeztethető, vagyis amelyben az illető termelési jószágot még fel szabad használni. Az a *haszon, amelyet az utolsó felhasználási ágban még elérhetünk, határozza meg a szóbanforgó termelési tényezőnek az értékét*. Mínthogy a legtöbb termelési jószág számos felhasználási ágban és számtalan csoportosításban használható fel, a termelési javak legnagyobb részének az értékét Mayer szerint ezen az úton megállapíthatjuk. Abban a ritka esetben, amelyben két termelési jószág csak egyetlen csoportosításban szolgál a termelésnek és így nem eszközölhetünk több felhasználási mód közötti összehasonlítást, Mayer szerint a beszámítás kérdése fel sem merül.

H. Mayer még két fontos irányban fejlesztette tovább a gazdasági beszámítás elméletét. Először is egyszerűsítette, midőn rámutatott arra, hogy számos termelési jószág egyúttal a közvetlen fogyasztásnak is szolgál és így ezekben az esetekben beszámításra nincsen szükség, mert a közvetlen fogyasztásban elért hasznót vehetjük az értékelésnél alapul. Másodszor felhívta a figyelmet arra, hogy a termelési javak felhasználásánál is figyelemmel kell lennünk az időre, vagyis arra, hogy a termelésnek az időben lefolyó gazdasági terv keretében a megfelelő eszközök rendelkezésére álljanak. Ez annyit jelent, hogy a termelési tényezők időben megfelelő mennyiségben való rendelkezésre állását is figyelembe kell vennünk azok értékelésénél.

Ezek kifejtésével H. Mayer a termelési javak értékelésének Menger óta vajdó kérdését hatalmas lépéssel vitte előre. Nézőpontja összes elődei álláspontjánál sokkal szerencsésebb, mert a termelés gazdasági irányítása, a termelési javaknak különböző felhasználási ágai közötti helyes elosztása szempontjából tekinti a kérdést és ezenkívül a fizikai beszámítás lehetőségét is elismeri.

A termelési javak értékelése oly kérdés, melyet a gya-

korlati élet napról-napra megold, midőn azt keresi, hogy milyen termelési ágakban szabad a földet, a munkát és a tőkét és ezek konkrét mennyiségeit gazdaságosan felhasználni. Minden vállalkozó és minden üzemmérnök szembe kerül e kérdéssel és azt tapasztalati úton, a termelési javak által nyújtott eredmények alapján oldja meg. Hogy a kísérletezés, annak vizsgálása, hogy egy tényező hozzáadása mit jelent a termelés eredményében, ennek az eszköze, ezt a gyakorlat is beigazolja, midőn p. o. a gazda azt nézi, hogy a műtrágya alkalmazása kifizetődik-e a termelés növelésével, stb. Erre már *Carver* rámutatott.¹³⁴ Ha nem volna lehetséges a termelési tényezőknek a termelés eredményére való kihatását megállapítani, akkor a termelési tényezők helyes felosztása a különböző termelési folyamatok között lehetetlen volna. Ha valaki kétségbe vonja azt, hogy a termelés különböző módjaiból következtetést lehet vonni az egyes termelési tényezők közreműködésétől függő eredményre, nem tudja megmagyarázni, miképpen lehetséges az észszerű termelés. A termék értékének, a termelési tényezők technológiai tulajdonságainak és a termelési technikának ismerete azonban kezünkbe adják az adatokat, melyek képesítenek arra, hogy e feladatot megoldjuk.

A Wieser-féle elmélethez lényegében hasonló megoldáshoz jutott az Egyesült Államokban *J. B. Clark* is. *Thünen* módszeréhez való vonzódásában az ú. n. *adagolás* módszeréhez folyamodott. E szerint valamely termelési tényező értékét úgy határozzuk meg, hogy valamely termelési csoportosítás összes tényezőit egy kivételével változatlanul hagyjuk és azt vizsgáljuk, hogy a változott tényező egy növekedésének milyen hatása van a termelés eredményére. A valamely termelési tényezőtől használt utolsó növedék értéke azután a határtörvény értelmében az egyes egységek helyettesíthetőségének a termelési javaknál is való fennforgása folytán az egész készletre nézve irányadónak tekintendő. Ily módon érkezett el azután *Clark* a *határtermelékenység* elméletéhez,¹³⁵ amely azonban lényegileg a gazdasági beszámítás elméletétől nem különbözik,¹³⁶ csak az összefüggés,

¹³⁴ *Principles of Political Economy*. New York 1919. I. 376—377 old. — Találón mondja *Marshall*: „Every business man indeed, according to his energy and ability, is constantly endeavouring to obtain a notion of the relative efficiency of every agent of production that he employs; as well as of others that might possibly be substituted for some of them.” (Principles 406. old.)

¹³⁵ V. ö. *Distribution of Wealth*. New York 1902., különösen a XII. fejezetet.

¹³⁶ *Clark* elméletével bőven foglalkozik: *C. Landauer*: Grundprobleme der funktionellen Verteilung des wirtschaftlichen Wertes. Jena, 1923.

melyben Clark elméletét kifejtette, más, amennyiben ő nem közvetlenül a termelési javak értékelését vizsgálva, hanem a jövedelemeloszlás kérdései kapcsán jutott határtermelékenységi elméletéhez. *Aftalion*¹³⁷ is a Clark-féle gondolatmenet-höz csatlakozott.

A Clark-féle határtermelékenységi elmélettel szemben különösen azt szerették hangoztatni, hogy az ő ú. n. adagolási módszere, tehát az infinitezimális mennyiségekkel való kísérletezés a gyakorlatban nem vihető keresztül. Maga *Hans Mayer* is szemére vetette ezt *Clark*nak és *J. A. Hobson* azt is hangoztatta, hogy a beszámítás ilymódon való megoldása a termelési tényezők végtelen oszthatóságát tételezi fel, ami pedig a gyakorlatban nem forog fenn.¹³⁸ *Hobson* szerint a határtermelékenység elmélete lényegileg egy átlagos termelékenység gondolatává zsugorodik össze.¹³⁹ Ezzel szemben *P. H. Douglas* arra hivatkozott, hogy az infinitezimális mennyiséget egy nagy közgazdaságban nem kell úgy értelmezni, hogy a szó szoros értelmében végtelen kis mennyiségről van szó, mert még ha nem is egyes munkások, hanem bizonyos munkáscsoportok együttes munkáját vesszük figyelembe, a közgazdaság egészét tekintve, ezek mégis végtelen kis mennyiségeknek tekinthetők.¹⁴⁰

Beszámítási elméletének (theory of specific productivity) védelmezésére *J. B. Clark* egy közömbösségi körzet (zone of indifference) gondolatát vetette fel.¹⁴¹ Ez alatt azt értette, hogy a közömbösségi körzetbe esik minden munka, melyet az oly munkás végez, ki éppen csak annyit állít elő, hogy a munkaadó őt a munkában megtartsa, akin tehát a munkaadó már nem keres; hasonló minden gép, vagy föld esete, melyet üzemben tartani még éppen érdemes. Ebben a közömbösségi körzetben dől el *Clark* szerint a munkának, a gépeknek és a földnek beszámítandó hányada, mert itt mindegyik tényező mintegy magában érvényesül, mint az az utolsó egység, mely gazdaságilag még számbajön. Egészen hasonló gondolatot fejezett ki *H. Mayer*, midőn arra utalt, hogy a munka értékét gyakran abból ismerhetjük fel, hogy milyen eredményt tud létrehozni szabad javakkal való termelésnél.¹⁴²

¹³⁷ Les trois notions de la productivité et les revenus. (Revue d'économie politique. 25. köt. (1911.)

¹³⁸ The Industrial System. London 2. kiad. 1909. 110. old.

¹³⁹ U. o. a 109. old.

¹⁴⁰ The Theory of Wages, New York, 1934. a 61. old.

¹⁴¹ The Distribution of Wealth. New York, 1902. a 102. és 105. old.

¹⁴² Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 4. kiad. VIII. köt. 1928. a 1221. old.

A bécsi iskola beszámítási elmélete és a vele lényegében egyező határtermelékenységi elmélet a termelésnek a közgazdaságban játszott nagy szerepe folytán kihatással van az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseire. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy lényegében mindakettő az érték alakulását magyarázza, tehát szorosan az értékelméletbe tartozik. Ezt sokszor figyelmen kívül hagyták és szem elől tévesztették, hogy az áralakulás és a jövedelemeloszlás formai folyamatok és mint ilyeneknek az egyéni értékelés csak egyik tényezőjük. A jövedelemeloszlásról szóló fejezetben erre majd visszatérünk.

Itt kell azonban rámutatnunk arra, hogy a gazdasági beszámítás, illetőleg a határtermelékenység megállapítása éppenúgy, mint a fogyasztási javak értékelése egyéni folyamat és a közgazdaságban ehhez képest csak közvetve a piacon keresztül fejt ki hatásait. Az a körülmény, hogy a fogyasztási javak hasznát a fogyasztók értékelése határozza meg, míg a határtermelékenység megállapítását a termelő, azaz a vállalkozó végzi, nem okoz nehézséget a beszámításban. A vállalkozó ugyanis minthogy piacra dolgozik, mindkettőt piaci vonatkozásában, tehát mint árat veszi figyelembe. A termék értéke tehát a vállalkozó számításában mint az eladási ár szerepel, a termelési tényező eredményességét pedig abból a szempontból figyeli, hogy mennyire emeli vállalata jövedelmezőségét.

A zárt egyéni gazdaságban, melyből az elmélet kiindult és melynek nincsenek piaci összefüggései, a beszámítás természetesen közvetlen folyamat, melynél a termelő közvetlenül ítéli meg az egyes tényezők, vagy azok bizonyos mennyiségének hozzáadásával elért eredményt, melynek alapján a beszámítást végzi. A különbséget azonban, mely az egyéni és a közgazdaság között a gazdasági beszámítás szempontjából fennáll, a gazdasági beszámítás, illetőleg a határtermelékenység elméletének megalapítói nem mindig domborították ki kellő világossággal.

A termelési javak értékelésének egy fontos tényezőjét a beszámítási elmélet elhanyagolta. Nevezetesen nem fordított figyelmet arra, hogy a termelési tényezők minősége is befolyásolja értéküket. Pedig ez kétségtelenül lényeges tényezője értéküknek, mert a többet termő föld kétségtelenül értékesebb, mint a gyengébb minőségű föld és a jobb hatásokkal dolgozó gép többet ér, ha ugyanazt a terméket hozza is létre, mint az a gép, melynek határfoka gyengébb.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Erre már Közgazdaságtan I. köt. 2. kiad. Budapest 1921. c. munkámban 57. old. rámutattam.

A beszámítás alapelvét ez természetesen nem érinti, de a termelési javak értékelésének fontos mozzanata.

A termelési javak értékelésének kérdése az angol közgazdát is foglalkoztatta. *Marshall* híve volt a határtermelőkenységi elméletnek, de felfogása több tekintetben eltért az osztrák iskolától, bár evvel való bizonyos rokonságát ő maga is elismerte. *Marshall* az egész kérdést az áralakulás szempontjából nézte. A termelési tényezők iránti keresletet *származtatott keresletnek* (derived demand) fogta fel, jelezve, hogy a termelési javak értéke a belőlük előállítható termékek értékétől függ.¹⁴⁴ Minthogy az egy jószág előállításához szükséges javak egymást kiegészítő (komplementáris) javak, a rájuk irányuló keresletet *összetett keresletnek* nevezte (composite or aggregate demand), mert a termék értékéből a termeléshez szükséges egyéb tényezőkkel együtt kell kikerülnie annak az értéknek, melyet a szóban forgó termelési tényezőnek tulajdonítunk.¹⁴⁵ A származtatott kereslet fogalma lényegében azt fejezi ki, hogy a termék értékétől függ a termelési javak értéke, tehát egyezik a beszámítás alapgondolatával, az összetett kereslet fogalma pedig azt a tényállást foglalja magában, mely a beszámításnál abból adódik, hogy az eredmény együttesen jelentkezik és abból kell valahogyan következtetni az egyes tényezők értékére. A *Wieser*-féle megoldással azonban *Edgeworth*¹⁴⁶ és *Marshall*¹⁴⁷ egyaránt kétkedően álltak szemben. A határtermelőkenységi elmélet lelkes képviselőt talált *P. H. Wicksteed*-ben, aki azonban *Clark*-hoz hasonlóan a jövedelemelosztás kapcsán foglalkozott vele.¹⁴⁸ A lausannei iskola a maga részéről a beszámítás elméletével egyáltalában nem foglalkozott és a gazdasági egyensúlyra vonatkozó elgondolásában a kérdés más világításban jelentkezett, mint az osztrák iskolánál. Abban azonban nincsen különbség közöttük, hogy a termelési tényezők értéke termelőkenységüktől függ, amint már *Say* is ezt az álláspontot képviselte.

7. A határhaszonelmélet ellenzői. A határhaszonelmélet elleni támadások nem szorítkoztak a gazdasági beszámítás

¹⁴⁴ Alkalomadtán „származtatott kereslet” helyett „származtatott értékről” (derived value) is szólt. Így a „Principles” 393. old.-án levő jegyzetben, ahol a következőket is olvashatjuk: „The Austrian doctrine of „imputed value” has something in common with that of derived value given in this chapter.”

¹⁴⁵ U. o. 455. old.

¹⁴⁶ *Wieser*: Der natürliche Wert című munkájának ismertetésében *Edgeworth* hibáztatta *Wieser* megoldását és a határtermelőkenység elmélete mellett foglalt állást. (Papers Relating to Political Economy. III. köt. London, 1925. az 52–58. old.)

¹⁴⁷ L. Principles a 393. old. levő jegyzetet. *Marshall* megoldása azonban kissé elnagyolt. (V. ö. az előbb idézett 455. old.) Midőn munkáját megírta, már ismerte *Böhm-Bawerk* értékelméletét (V. ö. az 1. kiadás 494. old. levő 3. jegyzetet.)

¹⁴⁸ V. ö. The Co-ordination of the Laws of Distribution. 1894. (Üjből kiadva: Scarce Tracts of Economic and Political Science. Np. 12. London). és The Common Sense of Political Economy. London 1910.

tanára és az osztrák iskola költségmagyarázatára. Voltak, akik az elmélet alap gondolatával nem tudtak megbarátkozni és visszautasították módszerét és kiindulási pontjait egyaránt.

Mindenekelőtt azok fordultak a határhaszonelmélet ellen, akik visszautasították a közgazdasági elméletnek a hedonista elvre alapítását, mert szerintük ez a nézőpont túlságosan szűkkörű és elhanyagolja azt, hogy az emberek gazdasági cselekedeteikben is nem csupán a haszon és az áldozat indítékai alapján cselekszenek, hanem egyéb tényezők befolyása alatt is állanak. Számos kifogás merült fel a határhaszonelmélet matematikai irányának egyensúlyi elgondolása ellen is, melyet azzal vádoltak, hogy mechanisztikus és a természettudományokból merített olyan képzetekre épít, amelyek a társadalmi élet szerves mivoltának nem felelnek meg. Így a határhaszonelmélet ellenzői táborába sorakoztak mindazok, akik a tiszta ökonomiának ellenesei. Különösen a német történeti iskola hívei vádolták egyoldalúsággal a határhaszonelméletet és tisztán a haszon és áldozat szembeállítására felépített érvelését: az ú. n. *motivációs tan* (Motivationslehre) ama nézőpontját hangsúlyozták, mely szerint a gazdasági viselkedés az emberi cselekvés általános összefüggésébe tartozik és így nem magyarázható meg másként, mint az emberi cselekvést vezérlő, szétágazó lelki indítékok figyelembevételével. Ha ezeket elhanyagoljuk, így okoskodtak, akkor meg nem engedett módon leegyszerűsítjük és eltorzítjuk elképzelésünkben a való életfolyamatot. Ezt a nézetet tette magáévá az institucionalizmus is.

A határhaszonelmélet módszertani eljárásával szemben felmerült kifogásokon kívül tárgyi szempontból is több támadás érte a határhaszonelméletet. Mindenekelőtt azzal vádolták, hogy a közgazdaságtant lélektanná alakítja át. Némelyek szerint még ennél is sokkal rosszabb az, hogy ebben nem a lélektan tudományára, hanem különleges elgondolásokra támaszkodik.¹⁴⁹ Diehl p. o. egyenesen lélektani dilettantizmussal vádolta az elméletet.¹⁵⁰ W. C. Mitchell, ki egyébként nem híve a határhaszonelméletnek, erre teljes tárgyilagossággal azzal válaszolt, hogy egészen naiv elgondolás az, hogy a közgazda egyszerűen a psychologustól merít-

¹⁴⁹ Így p. o. Amonn szerint: „Die Grenznutzentheoretiker treiben zwar Psychologie, aber nicht „wissenschaftliche d. h. auf fachwissenschaftlicher Grundlage beruhende Psychologie.“ (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe für Lujo Brentano. II. köt. München u. Leipzig 1935. 280. old.)

¹⁵⁰ Theoretische Nationalökonomie. I. köt. Jena 1916. 287. old.

hetné azt a lélektani elgondolást, amelyre közgazdasági elméletét építheti.¹⁵¹

Az említetteken kívül különösen azt szokták a határhaszonelmélet szemére vetni, hogy az értékelés tárgyi tényezőinek elhanyagolásával túlságosan szubjektív alapra helyezkedik és az értékelést csupán egyéni vonatkozásában öleli fel. Azt mondták, hogy a határhaszonelmélet alkalmas lehet arra, hogy megmagyarázza Robinsonnak teljesen kivételes körülmények között való értékelését, de nem alkalmazható a mai körülményekre, amidőn nem elszigetelt egyénekről, hanem a társadalomban élő gazdasági alanyokról van szó. E szemrehányást különösen az osztrák iskolával szemben lehetett hangsúlyozni, melynek hívei mindig vissza és visszatértek Robinson esetére és példáikat előszeretettel innen vették. Midőn állandóan azzal vádolták az elméletet, hogy csupán alanyi szempontból tekinti az értékelést, *Böhm-Bawerk* erre azt felelte, hogy a határhaszon alapján való értékelés távolról sem jelenti a tárgyi tényezők elhanyagolását, mert az egyének szükségletei mellett a szükségletkielégítés tárgyi feltételei irányítják az értékelést; minthogy azonban az egyén értékeli a helyzetnek az egyén által való megítélése alapján hatnak a tárgyi adottságok. A tárgyi tényezőket tehát a határhaszonelmélet távolról sem zárja ki, mert ezek az egyén megítélésén keresztül érvényesülnek az értékelésében, midőn az egyénnek kell szükségletkielégítése szempontjából elhatározásra jutnia.

A határhaszonelmélet amerikai képviselőit e szemrehányások kevésbé érték. Szemük előtt az értékelméletben is inkább az árak magyarázata lebegett és fejtegetéseik kezdettől fogva kevésbé voltak individualisztikusak. Gyakran emlegették a *társadalmi határhaszon* fogalmát és *Seligman*¹⁵² határozottan amellett foglalt állást, hogy a határhasznot nem szabad túlságosan individualisztikusan értelmezni, meri a határhaszon mértéke ugyan az értéknek, de az, amit mér, nem az egyéni haszon, mint ahogy *Jevons* gondolta. Hasonló álláspontot foglaltak el *Clark*¹⁵³ és *Ch. Cornélissen*¹⁵⁴ is és az utóbbi egyenesen „*valeur d'usage sociale*”-ról beszélt.

¹⁵¹ „... It is... naive to talk as if the economist borrowed or could borrow all his psychological notions from the psychologists...” (The Trend of Economics. New York. 1924. 17. old.)

¹⁵² Social Elements in the Theory of Value. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 1904. n. 321–347. old. V. ö. különösen a 336. old.)

¹⁵³ The Theory of Distribution. New York 1902. 243. old.

¹⁵⁴ „Mais cette valeur subjective est considérée dans un sens général, parce que les consommateurs sont pris ici en tant que membres de la société.” (Théorie de la Valeur. 2. kiad. Paris 1913. 88. old.)

A társadalmi haszon elgondolása az amerikaiaknál az ár magyarázatával kapcsolatban merült fel.¹⁵⁵ A határhaszon gondolatának eredeti fogalmazása szerint azonban csak átvitt értelemben lehet társadalmi határhaszonnól beszélni. Hiszen a határhaszon fogalma önmagában egységesen értékelő egyént tételez fel, a társadalom pedig csak igen nagy elhanyagolásokkal tekinthető ilyennek. Ezért, ha társadalmi határhaszonnól beszélünk, legalább is tisztáznunk kell a társadalom és az egyén határhasznának egymáshoz való viszonyát. Az amerikai közgazdák, amidőn társadalmi határhaszonnól szóltak, azt is figyelmen kívül hagyták, hogy az új értékelméletben a határhaszon fogalmának éppen az a rendeltetése, hogy az egyéneknek a társadalomban való viselkedését megmagyarázza. Érthető tehát, hogy *Oskar Morgenstern*¹⁵⁶ a bécsi iskolának híve, nagy kétkedéssel fogadta a határhaszon fogalmának amerikai értelmezését.

A határhaszonelmélet ellen való érvelésben gyakran hivatkoztak arra, hogy nem minden jószágnak van meg az oszthatóság olyan foka, amilyent a határhaszonelmélet feltételez. Ezzel szemben *J. B. Clark* igyekezett kimutatni, hogy a nem osztható javaknál is érvényesül a határtörvény. A nem osztható javak ugyanis *Clark* szerint különböző hasznok halmazának tekinthetők oly értelemben, hogy ugyanazt a szükségletet minőségük szerint különböző fokban képesek kielégíteni. E hasznok közül az értékelésre az a haszon irányadó, amelyet az illető jószág utolsó egysége biztosít, mely tehát az utolsó, még elérhető kielégülést nyújtja.

A határhaszonelmélet ellenesei közül kétségtelenül azok mentek a legtovább, akik közvetlenül a szükséglettelítés törvényét vonták kétségbe. Elsősorban *Spann* és *Graziadei* támadták ezen az alapon a határhaszonelméletet, arra hivatkozva, hogy valamely jószág mennyiségének növelése nem mindig csökkenti annak a hasznát. *Spann* szerint a csökkenő haszon törvénye inkább csak kivételes és csak egy fejlett közgazdaságban alig előforduló feltételek között csökkenti a hasznat, t. i. csak akkor, ha nem nyitják meg újabb használatok lehetőségét.¹⁵⁷ *Gossen* első törvénye szerint csak valamely jószág folyamatos és elszigetelt élvezete esetében érvényes, tehát tulajdonképpen csak oly javakra, amelyek

¹⁵⁵ Nyilvánvaló ez *p. o. Clark*nál: „Things sell, indeed, according at their final utilities but it is their final utilities to society.” (E i. m. 243. old.)

¹⁵⁶ *L. Probleme der Wertlehre*. I. köt. München 1931. a 33. oldalon.

¹⁵⁷ *Essentials of Economic Theory*. New York, 1907. a 108—111. old.

¹⁵⁸ *Gleichwichtigkeit gegen Grenznutzen*. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge 68. köt. (1925.) 289—330. old.)

csupán egyfajta célra szolgálnak. Minthogy pedig kevés ilyen jószág van, elhibázott az értékelméletet a csökkenő haszon törvényére felépíteni. *Spann* e megjegyzésében majdnem értéketlenül módon elhanyagolta *Gossen* második törvényét, amely éppen arról szól, hogy miképpen befolyásolja a csökkenő haszon törvénye oly javaknak a felhasználását, amelyek nem egy, hanem több szükséglet kielégítésére alkalmasak.

Spann nem maradt meg a határhaszonelmélet bírálatánál, hanem új értékelmélettel kísérelte meg azt helyettesíteni. Abból indult ki, hogy a valamely eredmény elérésére szükséges összes szolgálatok és hasznok egymással összefüggnek, mert csak együttesen hozzák létre a kívánt eredményt. Ezért szerinte lehetetlenség azokat külön értékelni. Valamiben, ami magában egy egészet képez, az összes részeknek kellő összhangban kell lenniök és ezért mind egyformán lényegesek. Ennek megfelelően a határhaszon fogalmát az *egyenértékűség* (*Gleichwichtigkeit*) fogalmának kell felváltania. Ez a kissé nehezen megérthető magyarázat az *egyenértékűség elmélete*, mely azonban visszhangra nem talált, mert valóban nehezen lehet belátni, hogyan tudná ez az értékelés tényeit megmagyarázni.¹⁵⁹ Tényleg alig mondható értékelméletnek, mert tisztán csak annak a kifejezése, hogy valamely dolog mint egységes egész, egymást kiegészítő részekből áll. Ezt *Spann* is érezte, amidőn elismerte azt, hogy egyenértékűség elvének közvetlen az értékeléshez, illetőleg az érték méréséhez nincs köze és az alig alkalmazható arra az esetre, amidőn a szükségletekben, vagy a termelésben lényeges változás megy végbe. Világos azonban, hogy az értékelésnek éppen az a feladata, hogy a felmerülő tényállásokkal szemben való gazdasági viselkedésünket szabályozza.

Az érték fogalma körül lefolyt végnélküli viták egyes közgazdákat annyira elkedvetlenítettek, hogy megkísérelték az érték fogalmát egyáltalában kiküszöbölni a közgazdaságtanból. *Liefmann* szerencsétlen fogalomnak nevezte az értéket,¹⁶⁰ melyet szerinte egyáltalában mellőzni kellene. En-

¹⁵⁹ *Spann* egyenértékűségi elméletében tagadhatatlanul egy fontos gondolatot érintett, t. i. azt, hogy a javak szükségletkielégítésünkre való felhasználása mindig egy bizonyos összefüggésben történik, úgy, hogy az egyes javak értékelése nem teljesen független egymástól. Ez azonban nem a javak egyenértékűségéhez vezet, mint ahogy ő gondolta, hanem csak a javaknak szükségletkielégítésünkben való csoportosítását befolyásolja, mint ezt *Pareto* már előtte kifejtette. Erre mindjárt rátérünk.

¹⁶⁰ *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. I. köt. Stuttgart és Berlin 1917. 74. old.

nek ellenére ő maga is szubjektív egyéni ítéletek segítségével igyekezett árelméletét alátámasztani. Cassel, ki kezdetől fogva szembe fordult a határhaszonelmélettel, arra tett kísérletet, hogy az értékelméletet teljesen mellőzve, elméletét tisztán a piacra és az áralakulásra alapítsa.¹⁶¹ Némileg hasonló utat követett Amonn, ki bár az osztrák iskola kebeléből került ki, mégis kétkedő maradt a határhaszonelmélettel szemben és azzal kívánta áthidalni a nehézséget, hogy az értékelést az egyéni lélektan keretébe utalta. Elismerve azt, hogy valamilyen egyéni becslési folyamat megy végbe az áralakulással kapcsolatban, mégis azt javasolta, hogy a közgazdaságtan elmélete igyekezzék beérni ennek megállapításával és szorítkozzék az árelméletre, amelynek keretébe tartoznak azok a becslési folyamatok, amelyek a forgalmi gazdaságban végbemennek.¹⁶²

Az értékelmélet kiküszöbölésére irányuló követelésekben legmesszebbre *Gottl-Ottlilienfeld* ment. Szerinte az értékelés ködös képzet, és az értékelés problémája látszatprobléma, amely létét tisztán szóharcnak köszöni. El kell ejteni tehát az egész kérdést, mert a közgazdaságtannak semmi szüksége nincsen rája. Meglepő módon azonban *Gottl* ennek ellenére egy, az értékhez veszedelmesen hasonlító képzetet vezetett be elméletébe, melyet gazdasági dimenzióknak nevezett el. Ez alatt valami az egyének fölött álló, egyénközi képzetet értett, amely szerinte áthidalja a jelenlegi és a jövőbeli árakat.¹⁶³ A gazdasági dimenzió, így folytatta, egy jellegzetes szám, az emberek között érvénnyel bíró nagyság, (geltende Grösse), amely megmagyarázza, hogy az árak miért változnak és miért állapodnak meg bizonyos magasságban. Ezek után kevéssé meggyőzően hangzik az, hogy *Gottl* az elhaló érték-elmületről beszél. Aligha szerencsésebb *Ulissee Gobbi* „convenienza economica“-nak nevezett képzete, amelyet ugyan-

¹⁶¹ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig 1932. I. 42. old. A határhaszonelmélet ellenzése dacára az árelméletről írt első tanulmányában Cassel mégis elismerte, hogy az áralakulással kapcsolatban valamely formában történnek becslések. (Grundriss einer elementaren Preislehre. Zeitschrift für die ges. Staatswissenschaft. 55. köt. (1889.) 433—438. old.)

¹⁶² Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie. Wien és Leipzig 1911. 215—218. és 260—267. old. Amidőn azonban a Verein für Sozialpolitik 1932.-i gyűlésén többen támadták a határhaszonelméletet, Amonn azt védelmébe vette. (Probleme der Wertlehre. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. 183. II. köt. 121—126. old.)

¹⁶³ Die wirtschaftliche Dimension. Abrechnung mit der sterbenden Wertlehre. Jena 1923. 23. old. — *Gottl* már „Der Wertgedanke eine verhülltes Dogma der Nationalökonomik“ és „Die Herrschaft des Wortes“ című munkáiban is szembe fordult az értékelmélettel.

csak az értékkepzet helyettesítésére kíván alkalmazni.¹⁶⁴ Ez is sokban hasonlít az értékhez, sőt erősen a matematikai iskola elgondolásának közelségébe kerül, amidőn az elérhető haszonnak és a hozandó áldozatnak egyéni összehasonlításáról szól. Dietzel, aki hosszú időn keresztül a klasszikus értékelméletnek egyik legelszántabb védelmezője volt, később az értékelmélet ellenzőinek táborához csatlakozott, feleslegesnek jelezve az egész értékelméletet.¹⁶⁵

Az értékelmélet ellen elhangzott támadások nem maradtak válasz nélkül. A. Voigt meggyőzően fejtette ki, hogy ha elméletünkben el is kerüljük azt, hogy értékelésről beszéljünk, ez még távolról sem jelenti azt, hogy az érték fogalmát valóban kiküszöböltük volna az elméletből. Ez az értékelmélet egyik ellenzőjének sem sikerült, mert mindegyikük, amint az előbbiekből kitűnik, valamilyen módon és új elnevezéssel lényegileg mégis csak felvette elméletébe az értékelést. Amíg Voigt ezt Cassellel szemben bizonyította be,¹⁶⁶ addig Diehl kimutatta azt, hogy ez így van Göttnál is.¹⁶⁷ Kétségtelenül csak egy mód van arra, hogy az értékelméletet kiküszöböljük a közgazdaságtanból, t. i. az, hogy miként Amonn tette, az értékelést önkényesen a lélektan körébe utaljuk és ezen a címen mellőzzük. Ennek kevésbé kielégítő voltát Amonn maga is elismerte, midőn Casselnek azt vetette szemére, hogy a kereslet természetét nem tudja kellően megmagyarázni és árelmélete ezért hiányos.¹⁶⁸ Amidőn Amonn rendszeres munkában foglalta össze a közgazdaságtan alapelveit, ő maga sem kerülhette el az értékelméleti fejtegetéseket.¹⁶⁹

8. Pareto értékelmélete. A határhaszonelmélet körül lefolyt hosszas viták eredménye végre mégis az lett, hogy a legtöbben kifejezetten, vagy hallgatólagosan kisebb, vagy nagyobb mértékben, de mégis valahogyan megbarátkoztak legalább is az elmélet alap gondolatával és azt valamilyen formában beillesztették magyarázatukba. Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy a közgazdák kivétel nélkül a határhaszonelméletet a maga egészében elfogadták, csupán azt, hogy magát a határhaszon gondolatát az elmélet

¹⁶⁴ Memoria sul Principio della Convenienza Economica. Atti del Instituto Lombardo di Science e Lettere. Milano 1900.

¹⁶⁵ Vom Lehrwert der Wertlehre Leipzig 1921.

¹⁶⁶ Zeitschrift für Sozialwissenschaft (N. F. X. köt. (1919.) 597—598. old.)

¹⁶⁷ Von der sterbenden Wertlehre. (Schmollers Jahrbuch 49. köt. (1925.) 1269—1295. old.)

¹⁶⁸ Cassel's System der theoretischen Nationalökonomie. (Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 51. köt. (1924.) a 42. old.)

¹⁶⁹ Grundzüge der Volkswohlfandeslehre. Jena 1926. a 173—177 old.

fontos eszközének ismerték el. Annak, aki ezt teszi, még távolról sem kell abba a túlzásba esnie, melyet különösen az osztrák iskola követett el, amidőn úgyszólván az egész közgazdasági elméletet a határhaszon fogalmából kívánta levezetni. A határhaszonelmélet az értékelés alanyi vonatkozásainak felderítésével nagy hiányt pótol, mert lehetővé tette annak az alapvető összefüggésnek a megértését, melyben a gazdasági cselekvés a szükségletkielégítéssel van. Megvilágította továbbá azt, hogy az értékelés egyéni tevékenység, vagyis egyéni elhatározás és hogy az értékelés mindig az adott körülmények alapján keletkező ítélet, mely mindenkor az adott helyzetre alapítva irányítja az egyén gazdasági viselkedését.¹⁷⁰

Azok közé, akik mindezt teljesen átértették és messzeemenően méltányolták az új értékelmélet előnyeit, tartozott *Vilfredo Pareto* is, aki azonban két irányban mégsem tudott egyetérteni a határhaszonelmélettel. Mindenekelőtt osztotta a *Neumann*,¹⁷¹ *Čuhel*¹⁷² és *Lexis*¹⁷³ által hangoztatott azt az ellenvetést, hogy haszonintenzitásokat nem lehet mérni. Bár a határhaszonelmélet megalapítói kifejezetten nem állították a határhaszon mérhető voltát, mégis különböző példáikban úgy tüntették fel a dolgot, minthogyha e mérhetőség fennforogna. Az elhangzott ellenvetésekre *Böhm-Bawerk* azzal felelt, hogy sohasem tételezte fel azt, hogy a haszonintenzitásokat pontosan mérhetjük,¹⁷⁴ de ez *Böhm-Bawerk* szerint a határhaszonelv érvényességéhez nem is szükséges, mert az élet nem folyik le matematikai pontossággal és cselekvéseinkben a helyzetek bizonyos pontatlansággal való megfigyelése és megítélése is kellően eligazíthat bennünket. *Pareto* e válasz nem elégítette ki. Visszariadt attól, hogy elmé-

¹⁷⁰ Maga *Cassel* is elismerte azt, hogy a határhaszonelmélet nagy tantörténeti jelentősége annak kidomborításában áll, hogy az értékelésnek mindig egy adott helyzetből kell kiindulnia, hogy levonja ebből az egyén viselkedésére a következtetést. (Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss. köt. 1899. 434. old.)

¹⁷¹ Schönberg's Handbuch der Politischen Ökonomie. 2. kiad. I. köt. 1885. I. 159. old.

¹⁷² Die Lehre von den Bedürfnissen. Innsbruck 1907.

¹⁷³ Handwörterbuch d. Staatswiss. „Grenznutzen“ cikkében I. I. Supplementband. Jena 1895., ahol *Lexis* ezt írja: „Aber das Bestehen von Gradeunterschieden der Bedürfnisempfindungen und die unter Umständen mögliche Gleichsetzung der Intensität derselben macht sie noch nicht zu quantitativ darstellbaren Grössen und berechtigt daher auch nicht, mit ihnen zu rechnen.“ (a 423. old.)

¹⁷⁴ Kapital und Kapitalzins. 3. kiad. II. köt. Innsbruck, 1909. Exkurse 307. old. — V. ö. *Eugen Slutsky*: Zur Kritik der Böhm-Bawerkschen Werttheorie und seiner Lehre von der Messbarkeit des Wertes. Schmoller's Jahrbuch. 51. köt. (1927.) 545—560. old.

letét ily, szerinte ingatag talajra építse, mert miként magát kifejezte, arra törekedett, hogy az elméletet minden metafizikai képzettől megtisztítsa.

Paretonak azonban még egy másik irányban is voltak kételyei. Nevezetesen kétségbe vonta a határhaszonelméletnek azt a kiindulási pontját, mely szerint a javak határhaszna csupán az *illető jószágból* rendelkezésre álló mennyiség függvénye. Ez a tétel *Pareto szerint* csak abban a kivételes esetben érvényesül, ha az illető jószág élvezete egyéb jószágok élvezetétől teljesen független. A szabály ezzel szemben az, hogy az egyes *javak élvezete egymással szoros kapcsolatban áll* és így az az élvezet, melyet egy bizonyos jószág számunkra biztosít, nemcsak az e jószágból rendelkezésünkre álló mennyiségtől, hanem a bizonyos egyéb jószágokból rendelkezésünkre álló mennyiségektől is függ.¹⁷⁵ Ezért *Pareto* szerint nem elegendő valamely jószág saját mennyiségének figyelembevétele, hanem az élvezetet kiegészítő javak mennyiségére is tekintettel kell lennünk. Ennélfogva *Pareto* szerint a határhaszonelmélet szokásos kiindulási pontja helyesbítésre szorul.¹⁷⁶

Álláspontjának alátámasztására talált is előmunkálókat. *Edgeworth* már 1881-ben, amidőn a határhaszonelmélet még kialakulófélben volt, hangoztatta, hogy az egyes javaknak tulajdonított haszon nem csupán attól függ, hogy az illető jószág milyen mennyiségben áll rendelkezésünkre, hanem attól is, hogy egyéb jószágokból milyen mennyiségekkel rendelkezünk. Ezen az alapon vizsgálva a csere lefolyását, vetette fel *Edgeworth* azt a gondolatot, hogy szükséglet-kielégítésének irányításánál az egyén szeméi előtt mindig *egész jószágcsoporthok* állanak, melyek együttesen élvezve nyújtanak bizonyos kielégülést. E csoportokon belül az egyes javak mennyisége különbözőképpen csoportosítható a nélkül, hogy az összkielégülés változnék. Azt a vonalat, amely az ily összességükben ugyanazt a kielégülést nyújtó csoportosításokat jelző pontokat összeköti, *Edgeworth* *közömbösségi vonalnak* (line of indifference) nevezte.¹⁷⁷ Ennek az elkép-

¹⁷⁵ Manuel d'économie politique. 2. kiad. Paris 1927. 159. old. és Appendix az 545. és követk. old.

¹⁷⁶ E. i. m. Appendix 540—42. old., ahol *Pareto* álláspontját megindokolja. Nem érdektelen az a tény, hogy, bár egészen más gondolatmenet alapján, *Pareto* álláspontja lényegében egyezik *Spann* ama tételével, mely szerint a szükséglettelítés törvénye csupán oly javakra nézve áll, amelyek csak egyféle használatot engednek. (Tote und lebendige Wissenschaft. 3. kiad. Jena 1929. I. 160 old.) — *Pareto* okoskodása helyes világításba helyezi *Spann*-nak azt a gondolatmenetét is, mely az utóbbit tévesen egyenértékűségi elméletéhez vezette.

¹⁷⁷ Mathematical Psychics. London 1881. 21—22. old.

zelésnek alapja tehát az, hogy szükségletkielégítésünk egy-
séges és mindig a jószágok bizonyos csoportosításából adó-
dik olymódon, hogy valamely fajta jószág mennyiségének
csökkenését egy másiknak a megszerzése, vagy mennyiségé-
nek növelése közömbösítheti és így végeredményben a jószá-
gok többféle csoportosítása vezethet egyforma szükségletki-
elégítéshez. E gondolatmenetét továbbfejlesztve *Edgeworth*
azután *preferencia vonalokról* is beszélt, amelyek a nem
közömbös jószágcsoporthatásokat kötik össze, tehát azt mu-
tatják, hogy mily módon változtathatja az egyén a javak
csoportosítását a maga előnyére. Egy évtizeddel később *Ir-
ving Fisher* karolta fel ezt a gondolatmenetet¹⁷⁸ a kenyér és
a vaj példáján mutatva be azt, hogy e jószágok valamelyi-
kének csökkenése változtatni fogja a másiknak élvezetünk
szempontjából való jelentőségét, vagyis hasznát.¹⁷⁹ Ezen az
alapon *Irving Fisher* ugyancsak a közömbösségi görbék fo-
galmához jutott el.¹⁸⁰

Ezen előzmények után látott hozzá *Pareto* ama törekvé-
sének megvalósításához, hogy az értékelméletből a haszonin-
tenzitások mérhetőségének gondolatát kikapcsolja. Különö-
sen *Edgeworth* ama gondolata ragadta meg *Pareto* figyelmét,
hogy vannak olyan jószágcsoporthatások, amelyek szükségletki-
elégítésünk szempontjából közömbösek. Amikor az egyén a
szóbanforgó javak különböző csoportosítása között választ,
akkor tehát *Pareto* szerint nem a számbeli kifejezésnek hoz-
záférhetetlen haszonintenzitások között kell választania, ha-
nem könnyen számbavehető józágmennyiségek között, me-
lyekkel — az egyiknek és a másiknak mennyiségét változ-
tatva — ugyanazt a kielégülést érheti el.¹⁸¹ Ezzel — úgy
vélte *Pareto* — rendszeréből kiküszöbölheti a haszon fogal-
mát és feleslegessé teheti nemcsak az egyes haszongörbék,
de az összhaszongörbe ismeretesként való feltételezését is.¹⁸²
Egész okoskodásának alapja a javak helyettesíthetőségének
a gondolata, mert ez rejlik a közömbös jószágcsoporthatások mö-
gött, amelyek a nyújtott élvezet szempontjából azáltal vál-
nak közömbössé, hogy az egyes javak különböző mennyisé-
geit foglaljuk össze közös csoportba.

¹⁷⁸ *Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices.*
Transactions of the Connecticut Academy. IX. köt. 1892. júl.

¹⁷⁹ *E. i. m.* 64. old.

¹⁸⁰ *U. o.* 70. old.

¹⁸¹ *Manuel d'économie politique.* 2. ed. Paris 1927. I. 168—169 old.
Pareto példája nem éppen szerencsés, mert a kenyér és a bor különböző
mennyiségben bírásán akarja a közömbösséget bemutatni. Jobban helyet-
tesíthető javakat kellett volna példája számára kiválasztania.

¹⁸² *U. o.* 169. old.

Nyilvánvaló, hogy a felek gazdasági törekvése nem merül ki javaik oly csoportosításában, amelyek egyenlő hasznót nyújtanak, hanem inkább afelé irányul, hogy helyzetüket úgy változtassák, hogy szükségleteik magasabbfokú kielégítéséig jussanak el. A közömbösségi vonalak gondolatának felhasználásával *Pareto* e törekvést úgy jellemezte, hogy a közömbösségi vonalakat a térkép magassági szintvonalai mintájára képzelhetjük el — *Pareto* colline du plaisir-ről szövezt¹⁸³, — melyen felfelé jutni törekszik az egyén. A preferencia vonal eszerint tehát — mint már *Edgeworth*-nál is — azt az irányt jelzi, amelyben az egyén, ha eszközei megengedik, a szükségletkielégítést javítani törekszik. Ezt eszközeinek oly módon való felhasználásával igyekszik elérni, hogy egy alacsonyabb közömbösségi vonalról egy magasabb, nagyobb kielégülést nyújtó vonalra kúszik fel. *Pareto*-nak ezt az elméletét nevezték a választás elméletének.

Lényegét tekintve a *Pareto* elmélete alapjául szolgáló gondolat *Gossen* második törvényére és *Jevons*-nek a határhaszonkiegyenlítődésszóló törvényére támaszkodik. *Pareto* elgondolásában azonban a szükségletkielégítés egységes volta nemcsak a szükségletek különböző fajaira, hanem a szükségletkielégítés eszközeire is alkalmazást nyer, erősen kidomborítva a javak helyettesíthetőségét.

Pareto elgondolásában az értékelés folyamata egyszerű választásnak a jellegét nyerte, oly értelemben, hogy az egyén a javak különböző csoportosításai közül a számára legelőnyösebbet választja ki. Ezzel *Pareto* okoskodásából — legalább is eredeti fogalmazásában — a határhaszon fogalma kiküszöbölődött.¹⁸⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy *Pareto* a határhaszonelméletet elvetette volna. *Pareto* maga készségesen elismerte azt, hogy a használati érték és a haszon fogalmai nagy szolgálatot tettek a közgazdaságtannak és nyíltan kimondotta, hogy ő tisztán módszertani aggályainak hatása alatt küszöbölte ki elméletéből ezeket a fogalmakat, mert az általa talált megoldásban ezek már nem szükségessé-¹⁸⁵

¹⁸³ U. o. 170—171.

¹⁸⁴ Büszkén mondotta *Pareto* „Grace à l'usage des mathématiques, toute cette théorie... ne repose plus que sur un fait d'expérience, c'est-à-dire sur la détermination des quantités de biens qui constituent des combinaisons indifférentes pour l'individu... La théorie de la science économique acquiert ainsi la rigueur de la mécanique rationnelle: elle déduit ces résultats de l'expérience, sans faire intervenir aucune entité métaphysique.” (Manuel 2. kiad. 160. old.)

¹⁸⁵ „Les notions de valeur d'usage; d'utilité, d'ophélimité d'indices, d'ophélimité, etc. facilitent beaucoup l'exposé de la théorie de l'équilibre

Tényleg azonban *Paretonak* csak formálisan sikerült a haszonintenzitások kiküszöbölése. Bár az egész folyamat tisztán tárgyi alapon való elgondolásra törekedve *Pareto* jószágmenntiségekben okoskodott, ezzel nem küszöbölődött ki az egyéni elhatározásoknak az elérhető haszonnal kapcsolatos volta, mert a jószágmenntiségek különböző csoportosítása mégis csak oly elhatározásoknak az eredménye, melyekben — ha csoportosan is — a haszonintenzitások figyelembevétele nem hiányozhatik. A közömbösségi vonalakat *Pareto* is indexekkel látta el, melyek közül a magasabb számú a nagyobb élvezetet, az alacsonyabb számú a kisebb élvezetet nyújtó jószágcsoporthat jelzi. Gazdasági cselekvésünkben a várt hasznót mérlegelő elhatározásokra feltétlenül szükség van és ezeket semmiféle tisztán tárgyi folyamat nem helyettesítheti. Ennek hangsúlyozása természetesen nem csökkenti *Pareto* azon gondolatának jelentőségét, hogy a javak helyettesíthetősége erősen befolyásolja gazdasági elhatározásainkat.

Szemére vetették *Paretonak* azt, hogy túlságosan megszűre ment a javak helyettesíthetősége gondolatának alkalmazásában, elhanyagolva a javak komplementaritását,¹⁸⁶ amelyet különösen *Pantaleoni* domborított ki erősen.¹⁸⁷ Úgy a javak helyettesíthetősége, mint pedig a használatban összekapcsolt voltuk (komplementaritás) egyaránt nagy szerephez jutnak a gazdálkodásban. Ha a komplementaritást *Pantaleoni*-val tág értelemben vesszük, akkor elfogadhatjuk nézetét, mely szerint a termelésnek és a fogyasztásnak minden kérdése végeredményben a javak, illetőleg a termelési tényezők egymást kiegészítő voltának a kérdésévé alakul át.¹⁸⁸ Valóban, minthogy a javak mindegyikének szükségletkielégítésünkben megvan a maga helye, azok többé-kevésbbé az egyének életmódja szempontjából egymást kiegészítő javaknak tekinthetők. Az ily értelemben vett komplementaritás azonban e fogalom oly kitágítása, mely aligha vezet célhoz. Hátránya az, hogy a javak helyettesíthetőségére nincsen tekintettel. Tágabb értelemben véve a komplementaritás fogalma túlságosan elmosódik és csak azt fejezi ki, hogy a javak élvezete között mindig van valami összefüggés, úgy hogy az egyes javak által nyújtott élvezet a többiek által

économique, mais elles ne sont pas nécessaires pour construire cette théorie." (Manuel 160. old.)

¹⁸⁶ *Julius Neubauer*: Grenznutzen, Indifferenz, Elastizität, Durchschnittsnutzen. Jahrbücher für Nationalök. u. Stat. 133. köt. (1930.) 667—671. old.

¹⁸⁷ *Pure Economics*. Ford. Boston Bruce. London 1898. 82—85. old.

¹⁸⁸ *L. Pantaleoni* e. i. m. a 82. old. A komplementaritást *Pantaleoni* law of definite proportions-nak nevezte u. o. a 83. old.

nyújtottal többé- vagy kevésbbé szoros kapcsolatban van. *Pareto* viszont túlságosan a javak helyettesíthetőségére összpontosította magyarázatát és ezzel a szűkebb értelemben vett komplementaritást háttérbe szorította. Ez tagadhatatlanul bizonyos egyoldalúságot jelent és miként az árelméletnél látni fogjuk, a *Pareto* nyomán elinduló közgazdák igyekeztek is arra, hogy a javak komplementaritását és helyettesíthetőségét egyaránt figyelembevegyék.

II. Fejezet.

Az ár.

1. A klasszikus árelmélet. A klasszikusok előtti korban, valamint a klasszikusoknál is az értékelmélet egyuttal ár-elmélet is volt. Minthogy az érték tisztán, mint csereérték állott ekkor előtérben, ez oda vezetett, hogy az érték és az ár fogalmát nem különböztették meg élesen egymástól. Még *Ricardo* is gyakran összekeverte a kettőt, miként ezt *J. St. Mill* szemére is vetette. Maga *Mill* is azonban csak úgy tudta a két fogalmat megkülönböztetni, hogy árnak a javak pénzbeli értékét nevezte.¹ Mindamellett még ő is gyakran értékről szólt, amidőn árra gondolt.

Ez nem is csoda, mert a klasszikus elmélet ugyanazon elv alapján vélte megmagyarázhatni az árat, mint amellyel az értéket magyarázta. Az értéket és az árat a klasszikusok szerint egyaránt a *költségtörvény* szabályozza, legalább is az árúk nagy tömegére vonatkozólag, t. i. azokra nézve, amelyek az ú. n. *tetszés szerint szaporítható javak* csoportjába tartoznak, vagyis azokra a javakra, melyek *Ricardo* szavaival élve, „emberi szorgalom segítségével mennyiségileg szaporíthatók és amelyeknek termelésében korlátlanul érvényesül a verseny”.² Nehézség csak abból származott, hogy az árak folytonos ingadozásától nem lehetett eltekinteni, és ezzel a kereslet és kínálat viszonyának folytonos változására is tekintettel kellett lenni. Így azután felvetődött az a kérdés, hogy az árakat szabályozó két elv, nevezetesen a költségtörvény és kínálat és a kereslet törvénye milyen viszonyban állanak egymáshoz.

A megoldás látszólag nem volt nehéz. Csak abból az elgondolásból kellett kiindulni, hogy minden jószágnak van *természetes ára*, mely termelési feltételeiből adódik és mintegy annak az áldozatnak felel meg, amelyet az illető jószág megszerzéséért az adott körülmények között a társa-

¹ A nemzetgazdaság alapelvei. V. ö. 6—7. old.

² A közgazdaság és adózás alapelvei a 6. old.

dalomnak hoznia kell. Már *Cantillon* ehhez a megoldáshoz folyamodott, midőn azt mondotta, hogy az egyes árúk árának alapjául az a mennyiség szolgál, amelyet belőle eladásra kínálnak viszonyítva az iránta megnyilvánuló kereslethez és ettől az ártól a *piaci ár* messze el nem térhet.³ Ez azt jelentette, hogy minden árúnak meg van a maga természetes ára, amelyet az szab meg, hogy a fennforgó kereslet mellett milyen mennyiségben látszik indokoltnak annak előállítására és e körül az ár körül ingadozik a piaci ár, amely a kereslet és kínálat változásait tükrözi vissza.

Már *Adam Smith* is ezt az álláspontot fogadta el és *Ricardo* azt tovább kifejtette. Bár *Cantillon* felfogásában a kínálat és kereslet egymáshoz való viszonya volt hangsúlyozva, *Ricardo* a dolgok egyszerűsítésére irányuló hajlamában és figyelmének a hosszabb időközökben előálló eredményre való összpontosításában⁴ a természetes árat hangsúlyozta, melynek alaptörvényét a költségtörvény fejezte ki. *Say* és *Lord Lauderdale* a kereslet és kínálat törvénye felé hajló nézeteit bírálva, *Ricardo* megjegyzi, hogy ezek helyesek lehetnek a ritkasági javakra vonatkozólag, de olyan a jószágok ára, melyek verseny tárgyai és amelyeknek a mennyiségét szaporítani tudjuk, végeredményben nem a kereslet és kínálat viszonyától, hanem a termelési költségek emelkedésétől, vagy csökkenésétől függ.⁵ Minthogy pedig a javak legnagyobb része a tetszés szerint szaporítható javak csoportjába tartozik, ezért úgy vélte *Ricardo*, általános ártörvénynek a költségtörvényt kell tartanunk.

Ebben *Malthus* nem értett egyet *Ricardo*val, mert szerinte „a közgazdaságtan összes elvei közül egy sincs, amelynek az alája tartozó jelenségekben oly nagy része volna, mint a kínálat és kereslet elvének.”⁶ E törvény *Malthus* szerint oly általános érvényűnek látszik, hogy „valószínűleg az árváltozásnak egyetlenegy példája sem található, amely nem volna kielégítő módon visszavezethető azoknak az okoknak valamilyen előző változására, melyek a keresletet és kínálatot befolyásolják.”⁷ Akár piaci, akár természetes

³ *Essai sur la nature du commerce en général*. Ed. by H. Higgs. London 1831. 119. old.

⁴ *Ricardo* munkáinak általa rendezett kiadásában írja *Mac Culloch*: „The establishment of general principles being Mr. Ricardo's great object, he has paid comparatively little attention to their practical application, and sometimes, indeed, he had in great measure overlooked the circumstances by which they are occasionally counterbalanced.” (XXV. old.)

⁵ V. ö. e. i. m. a magyar fordításban a 311. old.

⁶ A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. L. 49. old.

⁷ U. o.

árról van szó, a kereslet és kínálat törvénye az, mely alakulására nézve irányadó és „a termelési költség csak annyiban határozza meg a javak árát, amennyiben ennek megfizetése kínálatuknak szükséges feltétele.”⁸ Hasonló álláspontot foglalt el *M. Longfield* is, azt hangoztatva, hogy a termelési költségeknek az árra gyakorolt befolyása csak közvetett.⁹ *Malthus* és *Longfield* tehát azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy nem a költségtörvény, hanem a kereslet, kínálat törvénye az általános ártörvény, amiben kétségtelenül igazuk volt.

J. St. Mill ebben a kérdésben is *Ricard*hoz csatlakozott, helyeselve azt az álláspontot, hogy a tetszés szerint szaporítható javak ára nem függ a kereslet és kínálattól, hanem éppen ellenkezőleg a kereslet és kínálat függ a termelési költségektől.¹⁰ Elismerve azt, hogy a ritkasági javak értéke a kereslet és kínálat viszonyától függ, *Mill* az árra vonatkozó fejtegetéseit avval fejezi be, hogy a tetszés szerint szaporítható javak árát a költségtörvény határozza meg, mert „a kereslet és kínálat az ár-ingadozást csak azon idő alatt szabályozza, mely a készlet megváltozásához szükséges.”¹¹ *Mill* e megjegyzése szépen világítja meg *Ricardonak* és híveinek az álláspontját, melyet világos fogalmazásban úgy foglalhatunk össze, hogy tetszés szerint szaporítható javaknál a kereslet és a kínálat egymásra hatása kényszeríti ki a költségtörvényt, mert a kereslet és kínálat a javak e csoportjánál csak akkor egyensúlyozódhat ki, ha árúk egyenlő a termelési költségekkel. Eszerint tehát a kereslet és kínálat törvénye idézi fel az árak változását, de végeredményben a költségtörvénynek kell érvényesülnie.

A költségtörvény azonban nem volt olyan egyszerű, mint amilyennek első pillanatra látszott. Már *Turgot* rámutatott ugyanis egy jelenségre, amely a termelési költségek alakulására hatással van.¹² Arra figyelmeztetett ugyanis, hogy a földbe fektetett tőke a termelés hozamát csak egy bizonyos pontig növeli a termelésre fordított költségekkel arányosan és ha e határt elértük, akkor nagyobb tőkebefektetéssel elérhetjük ugyan a hozam növelését, de csak csökkenő arányban. Angliában e tény csak később, a gabonavámokról szóló vitával kapcsolatban vonta magára a figyelmet. Midőn

⁸ E. i. m. I. 57. old.

⁹ Lectures on Political Economy. Dublin 1834. (No. 8. Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Sciences. 207. old.)

¹⁰ E. i. m. 33. old.

¹¹ U. i. I. 34. old.

¹² Observations sur le Mémoire de M. de Saint Péravy (1768.) (Oeuvres de Turgot. Kiadta Daire. I. köt. 420—21. old.) V. ö. *Cannan*: A Review of Economic Theory. London 1929. 74—76. old.

ugyanis a napoleoni háborúk hatása alatt rosszabb földeket is művelés alá vettek, sokan azt hangoztatták, hogy ez nem gazdaságos, mert rosszabb földeken csak magasabb termelési költséggel lehet gabonát termelni. *Malthus* e kérdést már egy 1814-ben közzétett dolgozatában érintette¹³ és a következő évben tovább fejtette ki,¹⁴ amidőn *Edward West*¹⁵ is hasonló megállapításra jutott. Ezzel felmerült az a gondolat, hogy a termelési költségek alakulása, legalább is a mezőgazdaságban bizonyos sajátosságot mutat, mellyel az ár-elméletnek számolnia kell. Az a tény ugyanis, hogy a mezőgazdaságban a *csökkenő termelékenység törvénye* érvényesül, okvetlenül hatással kell, hogy legyen a mezőgazdasági termények árának alakulására.

E megállapításból a következtetéseket *Ricardo* vonta le, közelebbről tanulmányozva a csökkenő termelékenységnak az árakra való befolyását. E megállapításra alapította mindenekelőtt a járadékelméletet, amelyre később rátérünk és ezzel egyúttal beolvasztotta a csökkenő termelékenység törvényét az ár-elméletbe is. Általánosítva azt a tételt, hogy az árnak oly magasnak kell lennie, hogy a *határtermelő*, vagyis az a termelő is még megtalálja számítását, akinek árujára a piacnak az adott körülmények között még szüksége van, de aki azt a legkedvezőtlenebb körülmények között állítja elő, *Ricardo* a *legmagasabb költségek törvényéhez* jutott.¹⁶ törvényét azonban az élet is megerősíteni látszott, mert az E tétel, melyet *J. St. Mill* is osztott,¹⁷ annak felismerésére volt alapítva, hogy valamely árunak termelői nem dolgoznak mind egyenlő feltételek mellett és ezért termelési költségeik is egyenlőtlenek. A kedvezőtlenebb körülmények között levő termelők azonban csak addig termelhetnek, amíg ez szá-

¹³ Observations on the Effects of the Corn Laws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country, London, 1814.

¹⁴ An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated. London, 1815. Arra vonatkozólag, hogy helyt áll-e az a nézet, mely szerint *Malthus* már népesedési munkájában kifejtette volna a csökkenő hozadék törvényét v. ö. *Cannan*: e. i. m. a 78—81. oldalon.

¹⁵ An Essay on the Application of Capital to Land. 1815.

¹⁶ „Minden jószág csereértékét, akár az ipari készítményeiről, akár a bányák hozadékáról, akár a föld terméséről van szó, nem az a legkisebb munkamennyiség szabja meg, amely teremléséhez rendkívül kedvező viszonyok között elegendő, amelyeket kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési előnyeik vannak, hanem az a nagyobb munkamennyiség, amelyet kénytelenek termelésére áldozni olyanok, akiknek nincsenek ilyen előnyeik, akik a legkedvezőtlenebb körülmények között termelnek.” (E. i. m. 44. old.)

¹⁷ E. i. m. III. könyv a 69. old. a VII. pont.

mukra is kifizeti magát, úgy, hogy végeredményben az ár-nak a határtermelő költségeihez kell alkalmazkodnia. Ezzel Ricardonál már megtaláljuk a *határköltség* fogalmát, de nem az egyes üzemre vonatkoztatva, amint azt az elmélet további fejlődése folyamán Marshall nyomán kifejtették, hanem egy egész termelési ágra alkalmazva.

A csökkenő termelékenység törvényének most említett fogalmazása statikus jellegű, mert egy adott állapotra vonatkozik. Egy másik, még fontosabbnak látszó alkalmazása is kínálkozott azonban, mely már dinamikai jellegű, mert azokra az árváltozásokra vonatkozik, amelyeket a kereslet növekedése a csökkenő termelékenység törvénye alatt álló termékek árára gyakorol. *Malthus* hatása alatt a klasszikusok korát tudvalevőleg erősen foglalkoztatta az, hogy a népesség növekedésének milyen hatása van a közgazdaságra. A népesség növekedésével, úgy okoskodtak, növekszik az élelmiszerek iránti kereslet, minél fogva a gabonatermelést gyengébb minőségű földekre is ki kell terjeszteni és a már művelés alatt álló területeket belterjesebben kell művelni; minthogy pedig a mezőgazdaság a csökkenő termelékenység törvénye alatt áll, ezzel a *növekvő költségek törvényének* kell a földtermékekre vonatkozólag érvényesülnie. Tudjuk, hogy *Ricardo* a ritkasági javak és a tetszés szerint szaporítható javak közötti megkülönböztetést vezette be a közgazdaságtanba, mert szerinte a javak e két csoportja az áralakulás szempontjából különböző törvények alatt áll. Most *J. St. Mill* szükségesnek látta a növekvő költségek törvényére való tekintettel a javak egy új csoportjának megkülönböztetését, t. i. az olyan javak csoportját vette fel osztályozásba, amelyek csak növekvő költségekkel állíthatók elő nagyobb mennyiségben.¹⁸

Mihelyt azonban a növekvő költségek törvényét felismerték, nem késhetett sokáig annak belátása sem, hogy vannak viszont javak, amelyeknél a mennyiség növekedése a termelési költségek viszonylagos csökkenéséhez vezet. E véleményyt erősítette a klasszikusoknak az az elgondolása, hogy a mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység természeti törvények kifolyása, mely az iparnál, ahol az emberi munkának döntő befolyása van a termelés eredményére, nem érvényesül. Szemlélve azt a haladást, amely a múlt század elején az ipar terén észlelhető volt és amely az emberi találékonyságnak és szorgalomnak a termelékenységre való befolyását éles világításba helyezte, *Senior* párhuzamot vont a mezőgazdasági és ipari termelés lehetőségei között, rá-

¹⁸ E. i. m. III. köt. 18. old.

mutatva arra, hogy míg a mezőgazdaságban az emberi erőfeszítést a természet ellenállásai gátolják, addig az iparban az emberi munka termelékenysége szabadabban érvényesül és lehetővé teszi azt, hogy a találékonyság fokozásával a termelékenység növekedjen és így a termelési költségek viszonylagos csökkenése következzen be.¹⁹ Ezzel *Senior* elérkezett a *növekvő termelékenység*, vagyis a *csökkenő költségek törvényéhez*. *J. St. Mill* csodálatos módon kételkedő volt *Senior* e megállapításával szemben, bár megengedte annak a lehetőségét, hogy az iparnál a csökkenő költségek törvénye a fenti értelemben érvényesülhet.²⁰ A csökkenő költségek törvényét azonban a megfigyelés is beigazolta, mert az iparcikkek árai az ipar terén bekövetkezett haladással csökkenő irányzatot mutatnak. Ilymódon azután mind általánosabban kezdték elfogadni a költségelméletnek azt az értelmezését, mely szerint a mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység, az iparban pedig a növekvő termelékenység érvényesül és így a népesség szaporodásával a mezőgazdasági termények ára emelkedő, az ipari termékeké pedig csökkenő irányzatot követ.

A termelési költségeket a klasszikus árelmélet sohasem magyarázta olyan értelemben, minthogyha az árú árát az előállításuknál fellépő egyéni költségáldozat határozná meg. A termeléssel egybekötött áldozatot kezdettől fogva társadalmi vonatkozásában tekintették, mint olyan áldozatot, mely a termelés technikájának adott fokán tárgyi szükség-szerűség. Midőn tehát később *Marx* a társadalmilag szükséges munkamennyiségről szólt, akkor a maga nyelvezetén ugyanazt a gondolatot fejezte ki, amely már a klasszikus érték- és árelméletben kifejezésre jutott.

2. A határpárok törvénye. A klasszikus árelmélet élesen megvilágította az áralakulás folyamatát a kínálat vonatkozásában, a keresletre vonatkozólag azonban beható elemzést nem tudott nyújtani. A kereslet elemzésének hiányos voltát maga *Smith* is érezte és igyekezett e hiányt azzal pótolni,

¹⁹ „The advantage possessed by land in repaying increased labour, though employed on the same materials, with a constantly increasing produce, is overbalanced by the diminishing proportion which the increase of the produce generally bears to the increase of the labour. And the disadvantage of manufactures in requiring for every increase of produce an equal increase of materials, is overbalanced by the constantly increasing facility with which the increased quantity of materials is worked up.” (Political Economy, 6. kiad. London 1872. 83. old.)

²⁰ „En azonban nem hihetem azt, hogy a termelés növekedését még a műiparnál is valami törvényszerűleg követné a termelés olcsóbbodása, hanem csak azt, hogy ez valószínűleg és rendszerint, de nem szükségképpen szokott bekövetkezni.” (E. i. m. IV. könyv. 13. old.)

hogy *hatályos keresletről* szólt; jelezve ezzel azt, hogy valamely jószág bírásának vágya magában véve még nem jelent keresletet. Mélyebbre hatolni e kérdésbe azonban nem tudott, meri e pusztá kifejezéssel a kereslet természetére és alakulásának mikéntjére vonatkozólag voltaképpen nem mondott semmit. A kereslet közelebbi meghatározására törekedve *Malthus* ennek kölcsönös voltát, t. i. a cserében résztvevők mindegyikénél való jelentkezését érintette²¹ és a *kölcsönös kereslet* gondolatát azután *Cairnes* igyekezett árelméletében értékesíteni. Lényegileg azonban ez sem vezetett a kereslet természetének bővebb elemzéséhez, mert voltaképpen csak azt hangsúlyozta, hogy csere csak akkor jöhet létre, ha erre mindkét oldalon meg van a hajlandóság. *J. St. Mill* is érezte azt, hogy kíváncsi volna a kereslet természetének közelebbi megvilágítása. Behatóbban elemezve a kereslet lényegét, *Mill* már eljutott arra a megállapításra, hogy a kereslet nem egy önmagában meghatározott mennyiség, hanem, mint ő mondotta, az árú értékével változik.²² Evvel mindenestre a kereslet egy fontos tulajdonságát állapította meg. Ennél tovább jutni azonban nem tudott és ezért árelméletét végeredményben mégis csak a költségtörvényre alapította.

A klasszikusok módszere nem is volt alkalmas arra, hogy a kereslet természetére rávilágítson. Értékelképzelésük annyira az ember és a természet küzdelmére és arra volt alapítva, hogy az embernek erőfeszítése árán kell a javakat a természettől elhódítania, hogy a kereslet, bár jelentőségét érezték, megközelíthetetlen vár maradt számukra, amelyet azokkal a fegyverekkel nem lehetett bevenni, melyekkel a klasszikus elmélet rendelkezett.

Az a hadjárat, amely kezdettől fogva a kereslet területére való behatolásra irányult, más fegyvereket kellett, hogy alkalmazzon. Olasz és francia írók voltak azok, akik a fegyvertárat készítették akkor, amidőn, mint *Davanzati* és *Montanari*, valamint *Condillac*, *Turgot* és *Auguste Walras* az értékre és az arra vonatkozó képzeiteket a szükségletekkel és a javak ritkaságával hozták kapcsolatba. Ezen az alapon kísérleteztek *Barbon*, *Senior* és *Say* a kereslet lényegének felderítésében. Elképzelésük azonban általános maradt és *Raunak*, valamint *Hermannnak* sem sikerült a célt igazán elérniök, bár ahhoz már közeledtek, amidőn a vevőnek az

²¹ „Minden cserének tehát nemcsak a képességet és szándékot kell magában foglalnia valamely árucikknek cserébe való adására egy inkább szükségelt helyébe, de egy viszonyos keresletet is a szükségelt árucikk birtokában levő fél részéről annak az árucikknek ellenében, amelyet érte cserébe felajánlottak.” E. i. m. 40. old.

²² E. i. m. III. könyv. II. Fejezet. §. 1. 21. old.

árakra vonatkozó becslését és vásárlóképességét tolták vizsgálatukban előtérbe. Mind e kísérletek sikertelen voltának az értékelmélet hiányossága volt az oka, t. i. az, hogy a haszon és az érték fogalmát nem tudták egymástól szétválasztani.

A helyzet csakis a határhaszonelmélet kialakulásával változott meg. Most már világossá vált az, hogy a kereslet igazi forrása az egyének azon elhatározásában van, hogy valamit egy bizonyos áron hajlandók-e megszerezni, vagy nem. E gondolatot fejezte ki már *S. Bailey* azt mondván, hogy az érték egyéni becslés²³ és ugyancsak *W. F. Lloyd*, midőn a még kielégített és a már éppen ki nem elégített szükségletek határára mutatott rá.²⁴ Ebben a világitásban két tényező domborodott ki a kereslettel kapcsolatban. Az egyik az *egyén szükséglete*, a másik pedig *fizetőképessége*. Nyilvánvaló lett, hogy az egyénnek a piacon való viselkedése e két tényezőtől függ.

Ezen az alapon megnyílt a lehetősége annak, hogy a kereslet természetét közelebbről megvilágítsák. Az egyének szükségletei a rendelkezésükre álló anyagi eszközökkel kapcsolatban irányítják a piacon való cselekvésüket azon elvnek az alapján, hogy szükségletkielégítésüknek a legmagasabb fokát ériék el. Ezen az alapon nyilvánvalóan minden egyén addig lesz hajlandó valamely jószág megszerzésére, amíg az abból megszerzett mennyiség határhaszna megéri az áldozatot, vagyis amíg a rendelkezésére álló anyagi erőt összes szükségletei között felosztva még érdemes neki az illető jószágból bizonyos mennyiségnek a megszerzése. Ezen az alapon világossá vált az, hogy a piaci felek hajlandósága bizonyos ár megfizetésére, vagy egy bizonyos mennyiségnek egy meghatározott áron való átvételére különböző, mert hiszen minden piaci fél a saját szükségletei és a saját magának rendelkezésére álló vásárlóerő alapján dönti el azt, hogy mit és milyen mennyiségben hajlandó megvásárolni. A felek különböző *csereképességéről* szólt ezért *Böhm-Bawerk*, rámutatva arra, hogy a piacon versenyző felek küzdelmükben csereképességüket vetik latba, hogy az áruk oly mennyiségét biztosítsák maguknak, amely az ő egyéni helyzetük

²³ A Critical Dissertation on the Nature, Measurement and Causes of Value. (Anonym) London (1825.) Series of Reprints of Scarc Tracts in Economic and Political Science. No. 7. London 1931. 1. old.

²⁴ A Lecture on the Notion of Value as distinguishable not only from Utility, but also from Value in Exchange. Delivered before the University of Oxford in Michaelmas Term. 1853. Kiadva 1854-ban. Újra kiadta *Harrod*: Economic History. Supplement of the Economic Journal. Máj. 1927. 174. old.

mellett a legmagasabb haszon elvének megfelel. *Böhm-Bawerk* megvilágításában ilymódon a piac hadszíntérhez hasonlít, amelyen a felek azért küzdenek, hogy adott helyzetükben szükségleteik legmesszebbmenő kielégítését biztosítsák maguknak a csere útján.

E küzdelemnek egy fontos törvényszerűségét állapította meg már *Menger*, amidőn rámutatott arra, hogy a piaci felek inkább hajlandók, ha a piac erre rákényszeríti őket, kisebb nyereséggel cserélni, semmint a vételtől általában tartózkodni (*Menger-féle tétel*), mert hiszen a szabad csere csak addig folyik, amíg haszonnyereséget biztosít a félnek és egy kisebb nyereség is még mindig javít a szükségletkielégítés helyzetén. Ugyanezt a gondolatot fejezte ki egyébként *Jevons* is.²⁵

A fentiekben megalapozott új árelmélet igazi vívmánya nem annak hangsúlyozása volt, hogy a felek rendelkezésre álló vásárlóerő befolyásolja az árakat, mert ezt a nyilvánvaló tény, már régóta ismerték. Az új árelmélet igazi haladása abban állt, hogy sikerült neki a kereslet természetét azzal megmagyarázni, hogy rávilágított annak a szükségletekkel való kapcsolatára. Nevezetesen világossá tette azt, hogy mindenki egyéni helyzetének megfelelően és szükségletkielégítésének maximumát keresve, dönt afölött, hogy mit, milyen mennyiségben és milyen áron hajlandó megszerezni. Minthogy pedig a cserélő felek mindegyikének megvan a maga ítélete arról, hogy mit és milyen áldozattal érdemes megszerezni, a cserélő felek között bizonyos határok alakulnak ki, amelyekben belül az alkuvásnak lehetősége nyílik meg. Az árnak, miként ezt *Menger* részletesen kifejtette, e határok között kell valahol megállapodnia, mert mindaddig, amíg e határok között marad, mind a két cserélő félnek nyeresége van az ügyletből. Mindegyik fél nyereséghez jut ugyanis mindaddig, amíg a megszerezni kívánt árut csak valamivel kisebb áldozattal is sikerül megkapnia, mint az, amely az a végső áldozat, melyet az áru megszerzéséért még éppen hozni hajlandó. Természetesen minden fél az alku folyamán igyekezni fog hozandó áldozatát csökkenteni annyira, amennyire csak lehet.

Az így származó alkuvásnak tág tere van az *elszigetelt cserénél*, vagyis akkor, ha csupán két fél áll egymással szemben a cserénél. Nyilvánvaló, hogy e határok jelentékenyen szűkülnek, minél több fél óhajt cserélni. Minél többen van-

²⁵ „Exchange will thus go on until each party has obtained all the benefit that is possible, and loss of utility would result if more were exchanged.” (*The Theory of Political Economy*. 3. kiad. London 1888. 96. old.)

nak ugyanis a piacon, annál inkább érvényre jut a felek csereképeségének különböző volta. A csereképesebb felek ugyanis, mihelyt látják, hogy az először ajánlott áron nem szerezhetik meg maguknak a kívánt jószágmenyiséget, ár-ajánlatukat növelni fogják és ezzel kiszorítják a piacról azokat, akiknek csereképesége kisebb és már nem engedi meg az árunak magasabb áron való megszerzését. Ugyanez történik az eladók oldalán is, csak hogy itt a csereképeség abban áll, hogy minél olcsóbban ajánlják áruikat. Minél inkább süllyed a piaci alku folytán az ár, annál inkább kiszorulnak a piacról azok, akik árujukat csak magasabb áron hajlandók eladni. Ilymódon az árnak a határait a felek értékelése állapítja meg, még pedig úgy, hogy a legcsereképesebb felek jutnak cseréhez.

E gondolatmenet alapján kidomborodott az, hogy a piacon bizonyos *árhatárok* alakulnak ki, amelyek közé kell esnie az árnak. E gondolat már *Rau* és *Hermann* árelméletében is meg volt, de csak lappangó állapotban. *William T. Thorton* azonban már világosan beszélt árhatárokról.²⁶ A határhaszonelmélet hívei e tételre alapították árelméletüket. Miután már *Longfield* említette a határkeresletet,²⁷ az osztrák iskola továbbépítette e gondolatot és *Böhm-Bawerk* világosan megfogalmazta a *határpárok törvényét*. Eszerint úgy a kereslet, mint a kínálat oldalán két-két félnek az értékelése döntő arra nézve, hogy az ár hol fog kialakulni. Az ár felső határát a kereslet szabja meg, még pedig oly módon, hogy az ár nem lehet magasabb, mint az utolsó még vételhez jutó fél — a határvevő — értékelése, de ennél nem is lehet alacsonyabb, mert akkor más vevők is jelentkeznének; az ár alsó határát viszont a kínálat szabja meg úgy, hogy az ár nem lehet alacsonyabb az áruját legdrágábban kínáló oly termelő értékelésénél, kinek árujára a piacon még szükség van, de nem is lehet ennél magasabb, mert különben olyan termelők is bekapcsolódának a piacba, akik az árut csak drágábban tudnák előállítani.

Amidőn *Menger* és *Böhm-Bawerk* a piac elemzésénél az egyéni értékelések szerepére helyezték a súlyt, a piacnak túlságosan individualisztikus képét festették, melyben annak

²⁶ „The upper of these limits is marked by the utility, real or supposed, of the commodity for the customer, the lower of its utility to the dealer.” (On Labour; Its Wrongful Claims and Rightful Dues. London 1869. 58. old.)

²⁷ Lecture on Political Economy. Dublin 1834. No. 8. Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Science. London 1931. 115. old.

tömegjellege kissé elmosódott. A valóságban azonban éppen a tömegszerűség jellemzi a piacot, amelynek mechanizmusa nem működik olyan pontosan, hogy egyes egyéneknek döntő szerepe volna az ár kialakulására mindaddig, amíg a felek között igazi értelemben vett verseny forog fenn. Már *Commons* figyelembe vette ezt,²⁸ és az ár kialakulásánál a kereslet különböző rétegeiről beszélt. *Wieser* azután keresleti, illetőleg kínálati rétegekről (*Grenzreihen*) szólt és a határpárok törvényét a *határrétegek* törvénye alakjába öltöztette. Ez természetesen nem változtat a dolog lényegén, csupán azzal számol, hogy az egyes egyének befolyása az árra eltörpül és a kereslet, valamint a kínálat egész csoportok értékelése alapján hatnak egymásra. Ezen az alapon azután *Wieser* megkülönböztette az áralakulás szempontjából a tömegjavakat és a különleges fényűzési cikkeket, valamint az ezek közé eső javak közbenső csoportját, melyeknek az árára ama rétegek értékelése irányadó, amelyek ezeket vagyoni helyzetükre való tekintettel még éppen fogyasztani képesek.²⁹ Ebben talán némi közeledést láthatunk az amerikai írók társadalmi határhaszon fogalmához, mert itt is az áralakulásnál döntő haszonbecslés társadalmi rétegződésében van elképzelve. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy itt már az áralakulásról van szó, amelynél a határhaszon alapján való becslés valóban társadalmi kihatásában mutatkozik, anélkül azonban, hogy e tény érintené azt, hogy minden egyén a maga részéről saját körülményei alapján határozza el azt, hogy mit és mennyiért vásárol.

A határhaszonelmélet osztrák fogalmazásában elhanyagolta azt a kérdést, hogy az árhatárok pontosan egybeesnek-e és adódik-e ezen az alapon egy határozott ár. Minél tökéletesebb a piac, azaz minél nagyobb tömegek állanak egymással szemben, és minél élesebb a verseny közöttük, annál inkább lehet meg ennek a valószínűsége. Azonban az árhatárok pontos találkozásának szükségszerűsége még itt sem forog fenn. Már *William T. Thornton* is gondolt erre és rámutatott arra, hogy az árnak valahol a két határ között kell megállapodnia.³⁰ E gondolatot azután *Jevons* karolta fel, rámutatva különösen arra, hogy e kérdésben a javak oszthatóságának, illetőleg annak is nagy szerepe van egyes javaknál, hogy az oszthatóság milyen mértékben forog fenn. Arra is felhívta a figyelmet *Jevons*,³¹ hogy az alkuvási

²⁸ *The Distribution of Wealth*. New York, 1895. I. 129. old.

²⁹ *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. 2. kiad. 134–35. old.

³⁰ E. i. m. 58. old.

³¹ *The Theory of Political Economy*. 3. kiad. 124. old.

ügyességnek, az üzleti jártasságnak és a tapasztalatnak mily szerep jut abban, hogy ki milyen áron tudja megszerezni a vásárolni kívánt árut, illetőleg milyen áron tudja a vevőnek árúját felszámítani. Ugyanezt ismételte *Launhardt*³² és behatóan vizsgálta *J. A. Hobson*,³³ különösen rámutatva a piac tökéletlenségeire, melyek az árhatárokat tágabbá és az ár kialakulását bizonytalanabbá teszik. Ilyen esetekben *Hobson* szerint az alkuvási ügyesség és egyes nem tisztán gazdasági tényezők is jelentékeny befolyást gyakorolnak az árra. Egyes feleknek ügyességük, vagy bizonyos helyzeti előnyük folytán sikerülhet cserenyereségüket növelni. Azt a nyereséget, amelyet a határvevő, vagy a határeladó tud magának ilymódon biztosítani, *kikényszerített nyereségnek* (forced gain), azt pedig, amelyet egyes egyének különös ügyességükkel szereznek maguknak, *különleges nyereségnek* (specific gain) nevezte.

A határpárok törvénye sokak előtt oly világításban tűnt fel, mint hogyha azt tartalmazná, hogy a határvevő és a határeladó kezdettől fogva különleges állást foglalna el a piacon. Ez természetesen téves és *Marshall* helyesen mutatott rá arra, hogy a határpárok törvénye nem mond semmi mást, mint azt, hogy az egész piaci készlet oly áron kel el, amely mellett a határvevő még éppen vételhez, és a határeladó még éppen eladáshoz jut.³⁴ Miként *R. T. Bye* helyesen megjegyezte, az utolsó még forgalmazott egységeknek semmiféle misztikus erejük nincsen az ár megállapításában, de az oly piacon, amelyen éles a verseny, az egész készlet csak egy áron kelhet el, még pedig azon az áron, mely az összes vevők és eladók értékelésének figyelembevételével még éppen lehetséges.³⁵ Jól fejezte ki ezt *Davenport*, kiemelve azt, hogy a határon lévő felek értékelésében a piacon cserélő összes felek értékelésének eredője jut kifejezésre.³⁶ Bár még a határpárok törvényének tiszta megfogalmazása nélkül, már *Longfield* is így gondolta a dolgot.³⁷

³² Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre. Leipzig 1885. 42. old.

³³ Economics of Distribution. New York 1907. 21. old., továbbá: The Industrial System. 2. kiad. New York 1909. 152—154. old.

³⁴ Principles. 7. kiad. V. könyv.

³⁵ The Trend of Economics. 282. old.

³⁶ The Economics of Enterprise. New York 1913. 54. old.

³⁷ „Still a demand may affect prices, although it be not sufficiently intense to lead to an actual purchase. Of this an example is, the demand of those who will not purchase at the existing price, but who would come into the market and purchase, if a slight reduction should take place. Such a demand always does exist, and has an effect in keeping up prices, exactly similar to the bidding at an auction of the person whose bidding is next in amount to that of the actual purchaser.” (Lectures, 111—112. old.)

Böhm-Bawerk bizonyos könnyedséggel siklott át azon a kérdésen, hogy a szubjektív értékelés nem tartalmaz számszerű elképzelést és így aligha lehet biztos alapja az ár kialakulásának. Ezért már *Philippovich* figyelmet fordított arra, hogy a vevők értékelésére a fennálló pénzértéknek is kell, hogy legyen befolyása.³⁸ Azt az utat, amely az általános értéképzettől a számszerű árajánlatokhoz vezet, *A. C. Whitaker* igyekezett közelebbről megvilágítani. Azt az összeget, magyarázta *Whitaker*, melyet a vevő pénzben hajlandó valamely áruért megadni, a vevő csak akkor képes meghatározni, ha az árak fennálló rendszerét tartja szem előtt.³⁹ Figyelembevette *Whitaker* azt is, hogy a pénzegységnek az egyén részéről vagyoni helyzete alapján való értékelése is befolyásolja azt az összeget, amelyet a vevő az áruért megadni hajlandó, úgy, hogy az említett tényezők összessége alapján a vevő valóban képes arra, hogy számszerűleg meghatározza azt, hogy mit adhat az áruért.

Mac Vane és *Scharling* azt hiányolták a szubjektív ár-elméletben, hogy az áralakulás tárgyi tényezőit elhanyagolja. Ez azonban határozottan tévedés, mert miként láttuk, az egyéni értékelés a piac tárgyi tényezőin épül fel és azoknak csak az egyéni helyzet alapján való megítélését fejezi ki. Úgy az egyén szükséglete, mint pedig jövedelme, illetőleg vásárlóereje tárgyi tényezők és egyéni vonatkozást csak az ad nekik, hogy az egyén megítélésében jelentkeznek, ami azonban elkerülhetetlen, mert az egyénnek magának kell a tárgyi adottságok alapján viselkedése felett döntenie.

A határpárok törvénye ellen felhozott érvek közül kétségtelenül az a legkomolyabb, mely az ellen fordul, hogy az eladó értékelése éppen olyan alanyi természetű volna, mint a vevőé, vagyis éppen úgy a használati értékkel volna kapcsolatban, mint a vevő értékelése. Az osztrák iskola hívei eleinte valóban úgy tüntették fel a dolgot, mint hogyha az értékelés természetét illetőleg nem volna különbség az eladó és a vevő között. *Philippovich* azonban sietett rámutatni arra, hogy a mai forgalmi gazdaságban tényleg nagy a különbség a vevő és az eladó értékelése között, amennyiben az első a használati értéket, a második pedig a csereértéket tartja szem előtt.⁴⁰ A szabad piacon az eladók addig igyekeznek a termelés lehetőségeit kihasználni és a kínálatot növelni, amíg az ár nem kerül termelési költségeik közvet-

³⁸ Grundriss der politischen Ökonomie. 8. kiad. (1909.) 224. old.

³⁹ History and Criticism of the Labor Theory of Value in English Political Economy, Columbia University 1904. 150. old.

⁴⁰ Grundriss der politischen Ökonomie. I. köt. Tübingen 8. kiad. 1909. 228. old.

len közelébe. Az eladók értékelését ennél fogva a termelési költségek irányítják, mert miként *Wieser* mondta, a termelők oly mennyiséget igyekeznek piacra hozni, melyet üzleti számításaik alapján még a termelési költségeknél valamivel magasabb áron tudnak eladni.⁴¹ Ilymódon különösen *Wieser*-nek sikerült költségelméletével az eladók értékelését kellően megvilágítani, miközben az is kitűnik, hogy voltaképpen az eladók értékelése határozottabb, mint a vevőké, mert biztos üzleti számításokon nyugszik. *Clark természetes mennyiségnek* (natural quantity) nevezte azt a mennyiséget, mely szabad verseny mellett a piacra kerül.⁴²

E kiegészítésekkel a határpárok törvénye biztosítva van ama kifogások ellen, amelyeket az eladók értékelésére vonatkozólag szeretnek hangoztatni, mert voltaképpen a régi költségtörvényt sikerült e magyarázattal a határpárok törvényébe beolvasztani. Az említett kiegészítésekkel a határpárok törvénye szépen megvilágítja azt, hogy a fogyasztók értékelése és a termelési költségek együttesen hogyan határozzák meg az árat és egyúttal a piacra kerülő mennyiséget is.

Az áralakulás magyarázatában a határpárok törvénye nemcsak azért volt nagy haladás, mert egyéni gyökeréig vezette vissza az áralakulást és annak az egyének viselkedésével való kapcsolatát élesen megvilágította, hanem azért is, mert az alkuvásnak az áralakulásban való szerepét teljes jelentőségében felismerte. Megmutatta azt is, hogy az árak bizonyos határok között, t. i. a határpárok értékelése között bizonyos mozgási szabadsága van. Ezzel az árelmélet elvesztette merevségét, mely a régi elméletben akkor megnyilvánult, midőn az árat egyetlen szigorúan meghatározott pontnak, t. i. a kereslet és kínálat metszési pontjának fogta fel.

3. A piaci egyensúly elmélete. Amíg az osztrák iskola azzal foglalkozott, hogy az egyének szubjektív értékítéleteinek egymásra hatásából hogyan keletkezik az ár, addig a matematikai irány figyelme a piac tényezőinek összefüggése felé fordult, azt vizsgálva, hogy a piaci felek egyéni viselkedésükkel miképpen befolyásolják az ár kialakulását. Abból kiindulva, hogy mindenki azért kapcsolódik be a piacba, hogy csere útján javítsa gazdasági helyzetét és így addig cserél, amíg elérte a pontot, ahol számára már nem származik előny a cseréből, a matematikai irány sarkpontja a piaci egyensúly gondolata lett. Ha ugyanis mindenki addig folytatja a cserét, amíg az számára haszon-

⁴¹ Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. kiad. 143. old.

⁴² Essentials of Economic Theory. New York 1907. 114. old.

gyarapodást hoz, akkor az árnak azon a ponton meg kell állapodnia, ahol adott vásárlóképességük alapján a piaci felek egyikének sem érdeke többé tovább cserélni. Így tehát, amidőn a felek saját gazdaságuk egyensúlyát keresik a piacon, az utóbbit is *egyensúlyi helyzet*, vagyis oly állapot felé terelik, *amelyen senkinek sem érdeke változtatni*, míg a körülmények nem változnak, vagyis amíg a kereslet vagy a kínálat mértékében valamely okból kifolyólag változás nem következik be.

A piacnak ily módon a maga egészében való vizsgálatánál a kereslet, a kínálat és az ár mint egymással szoros kapcsolatban lévő mennyiségek léptek előtérbe, melyek függése kölcsönös. Így azután a mennyiségtani iskola törekvése a *piaci mennyiségek egymásközötti összefüggésének* megértésére irányult, kidomborítva azt, hogy a piacon nem egyszerű okozati kapcsolatokról, hanem *függvényszerű összefüggésekről* van szó. Ezeknek egyenletekben való rögzítése volt az, amire ennek az iránynak hívei törekedtek, hogy ezzel megvilágítsák azt, hogy a piaci felek különböző adott-ságaiból miképpen alakul ki egy egységes ár.

Az a törekvés, hogy a matematika segítségével vessenek világot a közgazdasági összefüggésekre, régebbi keletű,⁴³ de csak a határhaszoniskola francia és angol alapítói karolták fel rendszeresen a matematikának a közgazdaságtanban való alkalmazását. Úttörőnek e téren *Antoine Augustin Cournot*-t kell tekintenünk, aki vizsgálódásaiban abból indult ki, hogy a piac jelenségeinek megmagyarázására elegendő egyetlen elvre alapítani okoskodásunkat, nevezetesen arra, hogy a piacon minden egyén a legnagyobb haszon elérésének elvét tartja szem előtt (*hedonista elv*).⁴⁴ Ez annyit jelent, hogy a rendelkezésére álló eszközökből, vagy munkakerejéből mindenki a legnagyobb gazdasági eredményt igyekszik kihozni és ez irányítja egész piaci viselkedését. Ezen az alapon jutott el *Cournot* a kereslet törvényéhez, felismerve azt, hogy a kereslet az árak függvénye, mert minél magasabb az ár, annál kisebb a kereslet és fordítva. Ez a *keresleti függvény* legegyszerűbb alakjában, mely szerint a kereslet nagysága egyszerűen az illető áru árától függ. *Cournot* meg is szerkesztette a keresleti görbét, amely balról

⁴³ V. ö. *W. Zamadski*: Les mathématiques appliquées à l'économie politique. Paris 1914. — *J. Moret*: L'emploi des mathématiques en économie politique. Paris 1915. és *Irving Fisher* bibliográfiáját *Cournot* alapvető munkájának angol kiadásában. New York 1927.

⁴⁴ *Récherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*. Paris 1938. Idézeteink e munkának *Irving Fisher* által rendezett angol kiadásából valók. New York 1927. 44. old.

jobbra eső görbe akkor, ha az Y tengelyen az árakat, az X tengelyen pedig a keresett mennyiségeket tüntetjük fel.

Cournot még nem érkezett el a határhaszontörvény tiszta fogalmazásához, bár maga az elv már egészen tisztán lebegett szemei előtt. *Jevons* azután határozott formába öntötte a határhaszon törvényét és ezzel az árelméletnek nagy lendületet adott, mert kifejtette azt, hogy e törvény az egyének piaci viselkedésének irányításával miképpen vezet a piac egyensúlyba helyezkedéséhez. Az egyén a piacba való bekapcsolódásával egyéni gazdaságának az egyensúlyát igyekszik a cserelehetőségek felhasználásával biztosítani. Ezt a cserealkalmak figyelembevételével akkor éri el, ha már nem áll rendelkezésére olyan jószág vagy pénzmenyiség, amelyet kicserélve, magának haszonnövekedést biztosíthatna. A piaci folyamat *Jevons* szerint tehát az által válik határozottá, hogy minden piaci fél ugyanazt az elvet tartja szem előtt, t. i. a haszonmaximum elérésének elvét. Ez okozza azt, hogy a piac egy határozott pont felé mozog, t. i. azon helyzet felé, amikor a piacra jövő felek mindegyike a fennálló piaci lehetőség és a maga egyéni helyzete szempontjából maximálisan van kielégítve.⁴⁵ Ezt másképp úgy is fejezhetjük ki, hogy a piac *egyensúly* felé törekszik, mely helyzet akkor következik be, ha a felek közül egyik sem hajlandó tovább cserélni.

A piac egységes voltából következik, hogy egy piacon ugyanannak az árunak csak egy ára lehet, mert a legnagyobb haszon elérésére törekedve, senkisésem lesz hajlandó valamiért többet fizetni, mint versenytársai, vagy kevesebbért eladni, mint mások. Ezt *Jevons* „law of indifference”-nek nevezte⁴⁶ és tisztában volt azzal, hogy ez csak egy teljesen tökéletes, vagyis *ideális piacon* érvényesül pontosan, mert az, hogy milyen tökéletességgel valósul meg az a tétel, hogy egy piacon ugyanannak az árunak csak egy ára lehet, függ a piaci felek tájékozottságától, a jószág oszthatóságától, stb.

Jevons eme gondolatmenetével élesen megvilágította a piaci felek egyéni helyzete és a piac egésze közötti viszonyt, világot vetve arra, hogy az egyének határozott elv szerint való viselkedéséből hogyan adódik az áralakulás lefolyásának szükségessége. Okoskodásában kezdettől fogva súlyt helyezett arra, hogy a javak értékelése a belőlük rendelkezésre álló mennyiséggel függ össze és így *nem elegendő általánosságban a felek értékelésére tekintettel lenni, mert a*

⁴⁵ The Theory of Political Economy. 3. kiad. 96. old.

⁴⁶ E. i. m. '91. old.

vásárolt és eladott mennyiségek épp annyira alkatelemei a piacnak, mint a rájuk vonatkozó értékelés. *Jevons* megállapítása szerint minden egyén az egyes javakból oly mennyiséget szerez meg, amelynek határhaszna egyenlő az árral, vagyis pénzhasználat mellett olyan árat hajlandó az áruért megfizetni, amely mellett részéről az áruból megszerzett mennyiség utolsó egységének haszna egyenlő az érte fizetett pénzösszeggel.

Jevonstól függetlenül *M. E. Léon Walras* is egészen hasonló szellemben elemezte az áralakulás folyamatát. Ő is arra az eredményre jutott, hogy az egyének addig cserélnek, amíg az ár nem arányos a vásárolt mennyiségek határhasznával.⁴⁷ *Walras* azonban nemcsak kiszélesítette az árelmélet analitikus eszközeit, hanem több tekintetben kiegészítette magát az árelméletet is.

Mindenekelőtt a gazdasági egyensúlynak a fogalmát szélesítette ki akkor, amidőn szakított azzal a módszerrel, mely az egyes áruk árának alakulását magában tekinti és nincsen figyelemmel arra, hogy a piaci felek viselkedése nem csupán egy áru megszerzésének a lehetőségeit tartja szem előtt, hanem azt, hogy a rendelkezésükre álló gazdasági erőt hogyan használhatják fel oly haszonmaximum elérésére, amely tekintettel van összes szükségleteikre. *Jevons* ezt már tisztán látta, de nem jutott el a szempont teljes kidolgozásához. *Walras* azonban kezdettől fogva abból indult ki, hogy az egyes áruk ára nem egyszerűen annak a mennyiségnek a függvénye, amely belőlük rendelkezésre áll, hanem függvénye egyúttal a többi áraknak is, mert hiszen az egyének az általa keresett összes javakra úgy kell rendelkezésre álló eszközeit felosztania, hogy összes szükségleteire vonatkozólag érje el a haszonmaximumot.

Walras e lépése lényeges fordulatot jelentett az árelméletben. A részleges (partialis) egyensúly fogalma helyett az általános egyensúly fogalmára alapította az árelméletet, számot vetve az ár magyarázatában kezdettől fogva avval, hogy az árak egymástól nem függetlenek. A későbbiekben látni fogjuk, hogy mily nagy jelentősége volt e módosításnak az árelmélet további fejlődése szempontjából.

Walras azonban nemcsak az általános egyensúly fogalmát dolgozta ki az árelméletben, hanem fontos kiegészítéssel is gazdagította az egyensúlyi elméletet. *Jevons* ugyanis az áralakulás és a szubjektív értékelmélet közötti kapcsolat

⁴⁷ „Les prix courants ou prix d'équilibre sont égaux aux rapports de rareté.” (Éléments d'économie politique pure. Paris-Lausanne 1926. 101. old.)

kidolgozásával lévén elfoglalva, az árelméletnek a termeléssel való kapcsolatait elhanyagolta. Általános egyensúlyi elgondolásából kiindulva *Walras* minden nehézség nélkül megtalálta azt az utat, mely az áralakulás új magyarázatába a termelés folyamatát is bekapcsolja. Ahelyett, hogy, mint az osztrák iskola, az új árelméletnek a régivel szemben való kiélezésére törekedett volna, *Walras* habozás nélkül beiktatta a költségtörvényt az új árelméletbe. Tette pedig ezt olyan módon, amely teljesen összhangban volt a határhaszonelmélet idevágó gondolataival, mert abból indult ki, hogy a fogyasztási javak árának döntő szerepe van abban, hogy mit lehet piacra hozni, mert a fogyasztási javak ára nem lehet alacsonyabb termelési költségeiknél. Ez azt jelentette, hogy, mint a gazdasági beszámítás elméletében, a fogyasztási javak ára irányadó az előállításukhoz szükséges termelési javak — vagy mint *Walras* kifejezte — a termelékeny szolgálatok (*services producteurs*) — értékére nézve. Egyensúlyi helyzetben, úgy okoskodott *Walras*, a piacon lévő versenynél fogva a fogyasztási javak ára nem is lehet magasabb, mint termelési költségük és így a költségtörvényt *simán beiktatta rendszerébe*. Egyenletrendszerét csupán az egyenletek új sorozatának figyelembevételével kellett kiegészítenie, t. i. a termelési egyenletekkel, melyek azt fejezik ki, hogy a piacra kerülő áruk ára egyenlő a termelési költségükkel.

Ezzel *Walras* egyúttal a termelés elméletének az alapját is megvette. Amellett ugyanis, hogy a termelés mennyiségének az ártól való függését vette alapul. *Walras* figyelme arra is kiterjedt, hogy a termelési költségek megállapításánál nem egyszerűen a termelési javak ára szerepel, mert a termelési tényezőket a termelés technológiai követelményeiből kifolyólag meghatározott arányokban kell az elérendő cél érdekében felhasználni. Ezeket az arányszámokat, melyek a termelési tényezőknek adott esetben való csoportosítását jellemzik, *Walras* termelési együttthatóknak nevezte; az irodalomban gyakran *technikai együttthatók* néven is szerepelnek. Ezen együttthatóknak a termelés elméletében jelentős szerep jut, mert a termelés folyamatának lényeges alkat-elemei és a termelési tényezők árával együtt lényegesen befolyásolják azt, hogy mit mennyiért lehet előállítani. Bár tisztában volt azzal, hogy a valóságban a termelési együttthatók nem állandóak,⁴⁸ hanem az adott körülmények szerint változnak, elméletének egyszerűsítése kedvéért *Walras* ezeket adottaknak és változatlanoknak tételezte fel egyenletei-

⁴⁸ Már az. „*Éléments d'économie politique pure*“, 2. kiadásában (Lausanne, 1889.) ezt kifejezetten meg is mondotta. (V. ö. a 232. old.)

ben. *Walras* gondolatait továbbfejlesztve, *Pareto* és *Barone* behatódobban foglalkoztak a termelési együtthatók változásával, valamint avval, hogy a termelési tényezők egységárai változásának fontos szerep jut abban, hogy a technikai lehetőségek határai között milyen csoportosításban használjuk a termelési tényezőket. Kiemelték továbbá, hogy a technikai lehetőségek határain belül gyakran arra is mód kínálkozik, hogy egyes termelési tényezőket, illetőleg javakat másokkal helyettesítsünk akkor, ha ezt a termelési tényezők árának alakulása előnyösebbé teszi. Ezzel a termelés elméletének új és fontos távlata nyílt meg,⁴⁹ mert lehetővé vált a termelési eljárásokkal összefüggő változásoknak az áralakulással kapcsolatos figyelembevétele.

Az egyensúlyi elméletnek *Walras* által kifejtett fogalmazása oly következetes és átfogó, hogy ez lett alapja az ár-elmélet továbbfejlődésének. *Walras* elgondolására vannak alapítva úgy az angol és amerikai, mint a francia és olasz, sőt legújabbban a német irodalomnak is az idevágó vizsgálódásai. Összefoglalva *Walras* rendszerét, az a keresleti egyenletekből indul ki, melyeket azonban már nem *Cournot* egyszerűségében, hanem az általános egyensúly alapján, tehát a határhasznok kiegyenlítésének törvénye figyelembevételével állít fel. Ezekhez csatlakoznak piaci egyenletei, melyek a kereslet és kínálat egyenlőségét fejezik ki, valamint a háztartási egyenletek, melyek a legnagyobb haszon elvét tartalmazzák, kifejezve azt, hogy az egyén úgy használja fel jövedelmét, hogy vele a legnagyobb eredményt érje el.⁵⁰ Az egyenletek e sorozatát a termelési egyenletek fejezik be, amelyek a költségtörvényt iktatják be a rendszerbe. Ily módon *Walras*nak valóban sikerült *Cournot* elgondolását valóra váltani, melynél fogva a hedonista elvből az egész ár-elmélet levezethető.⁵¹ *Walras* rendszerének tökéletes voltát *Hans Mayer* is elismerte, dacára annak, hogy e megoldási módot ellenezte.⁵²

⁴⁹ A termelési együtthatókra vonatkozólag l. *Pirou*: Les théories de l'équilibre économique: *Walras* et *Pareto*. Paris 1943. 286—90. old., továbbá *Schultz*: Marginal Productivity and the General Pricing Process. Journal of Political Economy. XXXVII. köt. 1929., továbbá *Schneider*: Theorie der Produktion. Wien, 1934.

⁵⁰ *Jevons* a háztartási egyenletet így fejezte ki: „in expending a person's income to the greatest advantage the algebraic sum of the quantities of commodity received or parted with, each multiplied by its final degree of utility, will be zero.” E. i. m. 140. old.

⁵¹ A *Walras* és *Jevons* elmélete közötti különbségekre vonatkozólag lásd: Journal des Économistes. 1874., továbbá *Pirou* e. i. m. a 245—49. old.

⁵² „In den wenigen Seiten dieses Kapitels ist die Meisterleistung

Mint a subjektív értékelmélet ellenese, *Cassel*, *Walras* nyomán elindulva, megkísérelte az árelméletet a haszonelgondolásától függetlenül kifejtetni.⁵³ Németországban *Amonn*⁵⁴ és *Adolf Weber*⁵⁵ karolták fel a Cassel-féle árelméletet, mert *Walras* erősebben matematikai színezetű fejtegetéseivel nem tudtak megbarátkozni. A Walras-féle egyensúlyi elgondolás azonban, mint láttuk, annyira összefügg az egyéneknek haszonítéletek alapján létrejövő egyensúlyi törekvésével, hogy a haszonelemzés mellőzésével voltaképpen alapját veszíti. *Jevons* és *Walras* elméletének nagy jelentősége ugyanis éppen abból származik, hogy a piaci egyensúlyt a piaci felek egyensúlyi törekvéséből tudják levezetni, ez pedig értékelméleti háttér nélkül akadályokba ütközik. A Walras-féle elmélet egyes irányokban való továbbfejlesztése *Pareto* érdeme, mire később rátérünk.

Az egyensúlyi elmélet ugyanannak az alapgondolatnak a gyümölcse, melyen a bécsi iskola árelmélete nyugszik. Mégis lényeges eltérés van közöttük, ami azonban inkább az áralakulás egyes vonatkozásainak hangsúlyozására, mint a lényegre vonatkozik. Mint már fent is említettük, az osztrák iskola elsősorban az árnak egyéni értékítéletekből való levezetésére helyezte a súlyt és ezáltal inkább *genetikus* elmülethez jutott, amely az egyéni értékítéletek keletkezésének elemzésében merül el. Ezzel szemben az egyensúlyi elmélet mindig a tényezők kölcsönös kapcsolatára és azok kölcsönös alkalmazkodására helyezi a súlyt.

A nézőpont különböző, de az eredmény nagyjában ugyanaz és az új árelmélet egyik ága legtöbb esetben elfogadhatja azt, amit a másik állít. A határpárok törvénye a kereslet és kínálat kölcsönhatását fejezi ki úgy, hogy abból végeredményben egy egyensúlyi állapot áll elő. Genetikus eljárásában az osztrák iskola ugyan inkább az ár keletkezé-

Walras' konzentiert, welche seinen Ruhm als l'inventeur de l'équilibre économique begründet hat. Es gibt kaum eine andere Leistung in der ganzen Entwicklungsgeschichte der ökonomischen Theorie, welche dieser an Größe und Geschlossenheit der Konzeption und an Strenge der Logik in der gleichsam spielend hergestellten Verbindung der ökonomischen Elemente auch nur nahe kommt." (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. Wien, 1932. 195. old.)

⁵³ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig 1918.

⁵⁴ Der Stand der reinen Theorie. (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe für Lujo Brentano. München-Leipzig, 1925. a 299—293. old.)

⁵⁵ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. a 226—228. old. — *Weber* még az irodalomnál sem említi *Walras* nevét és sem ő, sem *Amonn* nem említi azt, hogy *Cassel* árelmélete a Walras-féle árelmélet egyszerűbb alakba öltöztetése.

sének módjára helyezte a súlyt és folytonosan visszatért az egyéni értékelésekre, de lényegében szintén elismerte azt, hogy teljes verseny mellett az egyes egyén az áron nem változtathat semmit, hanem azt maga számára oly adottságnak kell tekintenie, melyhez piaci viselkedésében alkalmazkodnia kell. E megállapítás azonban a bécsi iskolánál inkább hallgatólagos és a háttérben marad, míg az egyensúlyi elmélet világosan kifejtette, hogy az egyének azzal alkalmazkodnak a piachoz, hogy milyen mennyiséget adnak el, illetőleg hoznak piacra. Ezzel kifejezésre jutott az árak folyamatos volta, vagyis az, hogy a piaci felek elgondolása mindig már valami fennálló árképzethez csatlakozik. A fennálló ár változása azután azáltal következik be, hogy az egyének egyéb körülményeik változása folytán módosítják a vásárolt, illetőleg kínált mennyiségeket. Így a vevők többet vagy kevesebbet vásárolnak aszerint, hogy jövedelmük hogyan változott, az eladók pedig többet vagy kevesebbet hoznak piacra, aszerint, hogy termelési költségeik milyen változáson mentek keresztül.

Összehasonlítva a szubjektív árelmélet két irányát, az egyensúlyi elmélet megközelítési módja annyiban eredményesebb volt, hogy a piaci tényezők egymás közötti kapcsolatára helyezte folytonosan a súlyt és így a piaci helyzethez való alkalmazkodás folyamatát élesen megvilágította. Nagy előnye az egyensúlyi elméletnek az is, hogy, miként láttuk, a termelés folyamatát is be tudta kapcsolni a piacról alkotott elképzelésébe és vele szemben nem lehet azt a szemrehányást hangoztatni, mely sokszor érte az osztrák iskola árelméletét, hogy t. i. figyelmen kívül hagyta azt, hogy a javak kínálata nem adottság a piacon, hanem szintén a piacból nő ki, illetőleg a piaci helyzettel függ össze.⁵⁶

Hasonló alapokból kiindulva, az osztrák árelmélet és az egyensúlyi elmélet sokáig egymásról alig tudomást véve fejlődtek. A bécsi iskola hívei a legújabb időkig kevéssé tértek ki *Jevons* és *Walras* elgondolására, mely számukra idegenszerű volt. *Schumpeter*, majd pedig *Hayek*, *Morgenstern* és még néhányan a fiatalabb nemzedékből igyekeztek a két elmélet között a kapcsolatot megtalálni. Míg azonban ők inkább az érintkezési pontokat keresték az elmélet két változata között, addig *Hans Mayer* egyenesen szembe-

⁵⁶ E szemrehányást tették többek között *A. C. Whitaker* (*History and Criticism of the Labour Theory of Value* I. 148. old.) és *Hans Peter* (*Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie*. Stuttgart 1933, I. köt. I. 32. old.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e szemrehányás inkább *Böhm-Bawerker*-et, mint *Wiesert*-et illeti, aki kezdettől fogva számot vetett azzal, hogy a piacon kínált javak a termelés folyamatából kerülnek elő.

helyezkedett az egyensúlyi elmélettel és főképpen azt vetette szemére, hogy okozati megalapozása hiányzik, minthogy szimultán összefüggésekkel dolgozik, anélkül, hogy az ár keletkezésének a folyamatát bővebben elemezné.⁵⁷ Az egyensúlyi elmélet szerint, mondja Mayer, az árakat a kereslet határozza meg, a keresletet pedig az árak, és így végeredményben nem nyer megvilágítást az, hogy miképpen alakul az ár, mert csak a kölcsönös összefüggés a kereslet és az ár között, illetőleg a kínálat és az ár között van kidomborítva.⁵⁸ Pantaleoni, aki egyébként lelkes híve az egyensúlyi elméletnek, szintén azt vetette szemére Paretonak, hogy az árajánlatok keletkezésének folyamatába nem hatol be mélyebben, mint azt p. o. a határpárok törvénye teszi.⁵⁹

Már fent említettük, hogy Hans Mayer élesen ellenezte a határhasznok kiegyenlítődsének törvényét. Ezen az alapon fordult azután az egyensúlyi elmélet által nyújtott ármagyarázat ellen is, arra utalva, hogy az egyének nem rögzítik agyukban egyszerre és előre a javak által nyújtott élvezetet és így képtelenek a piacon a határhasznok kiegyenlítődsének törvénye értelmében cselekedni. Midőn az egyensúlyi elmélet mégis feltételezi, hogy az egyének a határhasznok kiegyenlítődsé által vezettetik magukat piaci elhatározásaikban, akkor téves alapon indul el. Mindent összevéve Mayer szerint az egyensúlyi elmélet az áralakulásnak tisztán formális magyarázata. Midőn az árat kívánja megmagyarázni, már egy meglévő árat kell feltételeznie, ez pedig semmi más, mint egy „regressus ad infinitum”.⁶⁰

Az egyensúlyi elv, melynek az árelméletben való alkalmazása ellen még ma is hangzanak el észrevételek, már régóta és sokkal az áralakulás egyensúlyi elméletének kifejlesztése előtt a háttérben lappangott. Ez volt alapja már a klasszikus árelméletnek is, miként az különösen J. St. Mill árelméletében kibontakozott. És teljesen igazan van Hans Peternek, amidőn azt mondja, hogy már az objektív árelmélet is az egyensúlyi gondolon épült fel.⁶¹ Jevons és Walras lappangó állapotából emelték ki az egyensúlyi gondolatot és helyezték az árelmélet középpontjába. Az egyensúlyi gondolat tehát lényegét tekintve nem sajátossága a szubjektív árelméletnek és lelkesen csatlakozott hozzá Otto Conrad, aki egyébként nem híve a határhaszonelméletnek.⁶² Launhardt,⁶³ Auspitz és Lieben⁶⁴ igyekeztek a német irodalomba is bevezetni az egyensúlyi elgondolást, de sokáig e törekvésnek nem volt

⁵⁷ Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. 193. old.

⁵⁸ U. o. 238. old.

⁵⁹ V. ö. Pirou: Les théories de l'équilibre économique de L. Walras et V. Pareto. Paris 1934. L. 371. old.

⁶⁰ L. i. m. 196. old.

⁶¹ Grundprobleme d. theoretischen Nationalökonomie. Stuttgart, 1933. I. 53. old.

⁶² Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena 1931.

⁶³ Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1885.

⁶⁴ Untersuchungen über d. Theorie des Preises. Wien 1889.

sikere. A német irodalom csupán a legújabb időben karolta azt fel. *Erich Schneider*, *Heinrich v. Stackelberg* és *Hans Peter* alkalmazták újabban elméletükben. Olaszországban *Pareto* hatása alatt ezen az alapon fejlődött ki az árelmélet, miben nagy része volt *Pantaleoninak* is. Skandináviában úgy *Wicksell*, mint *Cassel* szintén ebbe az irányba terelték a fejlődést.

Bár a bécsi iskola, mint említettük, nem rokonszenvezett a lausannei és a cambridgei iskola gondolatmenetével, *Spann* pedig még a határhaszon elmélet ellen is fordult, mégis az utóbbinak árelméletében sok rokonvonást találunk az egyensúlyi elmélettel. Abból kiindulva ugyanis, hogy az árakat nem elszigetelten, hanem mindig a gazdasági folyamat egészét tartva szem előtt kell megmagyaráznunk, *Spann* is kezdettől fogva az egyes árak egymás közötti összefüggését hangsúlyozta. Ezzel *Spann* árelméletében is az árak egymásközötti kapcsolata kerül előtérbe, persze azzal a különbséggel, hogy ő ezt az összefüggést a teljesítmények tanából (*Leistungslehre*) vezeti le, amely azt hangsúlyozza, hogy a teljesítményeket mindig abban a vonatkozásukban kell szemünk előtt tartani, hogy azokat céltudatos összeredmények elérésére irányítjuk.⁶⁵

4. Az egyensúlyi elmélet továbbfejlődése. A közgazdák nagy része az egyensúlyi elmélettel szemben főképpen azért tanúsított idegenkedést, mert ellenszenvvel viseltetett a hívei részéről alkalmazott matematikai módszerrel szemben. Szélesebb körben az egyensúlyi elmélet csak akkor terjedt, amikor *Alfred Marshall*nak sikerült azt oly formába önteni, amely hozzáférhetővé tette azok részére is, akik a mennyiség-tani módszer alkalmazását elítélték.

Marshall kerülte az ellentétek kiélezését. Az elvontságot a gyakorlatiassággal összeegyeztetni tudó képessége hivatottá tette őt arra, hogy elvont tételeket is könnyen megérthető alakba öltöztessen és ezáltal ezeket szélesebb körök megértéséhez is közelebb hozza.⁶⁶ Bár *Marshall* erősen rokonszenvezett a matematikai iránnyal, mégis idevonatkozó okoskodásait inkább munkájának függelékében csoportosította és az elmélet alapjainak kifejtésénél tartózkodott mennyiség-tani képletek alkalmazásától. Egész törekvése arra irányult, hogy a klasszikusok iránti tiszteletében ezek elméletét megtartsa és egyúttal összeegyeztesse az elmélet újabb vívmányaival, nevezetesen a határhaszonelmélettel. Ennek túlzásait is kerülve, oly megoldásokat keresett, amelyek úgy a klasszikusok felé vonzódnak, mint pedig az újabb áramlatokkal rokonszenvező közgazdákat is lehetőleg kielégítik. Elméletét nagyjá-

⁶⁵ Tote und lebendige Wissenschaft. 4. kiad. Jena 1935.

⁶⁶ Principles of Economics. London 1890. (8. kiad. 1925. Német ford. Handbuch der Volkswirtschaftslehre. Ford. H. Ephraim és H. Salz. Stuttgart—Berlin 1905.)

ban *Ricardo* és *Jevons* magyarázatai szintézisének tekinthetjük.

Marshall azonban nem állott meg itt, hanem sok irányban maga is továbbfejlesztette az árelméletet. Áll ez mindenekelőtt a kereslet elemzésére vonatkozólag. Miként annakidején *Malthus* és *J. St. Mill*, úgy *Marshall* is érezte, hogy a klasszikus árelmélet gyenge pontja a kereslet elemzésének hiányos volta. Ezért elsősorban a kereslet bővebb elemzésével igyekezett az árelméletet továbbfejleszteni. Az árak változása és a kereslet mennyiségének változása közötti összefüggés ragadta meg különösen figyelmét, melyet már *Malthus*,⁶⁷ *J. St. Mill*⁶⁸ és *Cournot*⁶⁹ is érintettek. Nem került el figyelmét *Gregory King* szabálya sem, mely azt állapította meg, hogy gyenge aratás esetében a gabonaár nem arányosan, hanem ugrásszerűen növekszik aszerint, hogy a termésben mutatkozó hiány nagyobb-e, vagy kisebb.⁷⁰ A határhaszonelmélet alapján állva *Marshall* annak a viszonynak a meghatározására fordította figyelmét, mely az ár csökkenése és a kereslet mennyiségének növekedése között fennáll. Felismerve azt, hogy ez a körülmény döntő jelentőségű az árak alakulásában, igyekezett ezt az összefüggést közelebbről meghatározni. A kereslet elaszticitása, miként *Marshall* ezt az összefüggést nevezte, azt fejezi ki, hogy valamely árunak kereslete miképp változik az árak bizonyos csökkenésével vagy növekedésével. A keresleti elaszticitás tehát a keresletnek az a változása, melyet az árak változása idéz elő.⁷¹

⁶⁷ „... és igen ritkán történik meg, hogy az áresés nem okoz megnövekedett fogyasztást.” (A közgazdaságtan elvei 52. old.)

⁶⁸ „A keresett mennyiség azonban nem valami határozott összeg, még ugyanazon helyen és ugyanegy időben sem, hanem az érték szerint változik az; ha a tárgy olcsóbb, rendszeren többet keresnek belőle, mintha drága.” (A nemzetgazdaságtan alapelvei III. köt. 20. old.)

⁶⁹ „... in general, that 100 units of an article have been sold at 20 francs is no reason that 200 units would sell at 10 francs in the same lapse of time and under the same circumstances.” (Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. 45. old.)

⁷⁰ *Gregory King* Angliában a statisztika úttörői közé tartozott és *Ch. Davenant* a terméseredmény és a gabonaár közötti összefüggésre vonatkozó megállapítását *King* törvényének nevezve, ennek népszerűséget biztosított. *Marshall* keresleti elemzésében utalt is e törvényre (Principles 1. kiad. 167. old.) és dicsérőleg említette *Lauderdale*nak e törvényre vonatkozó fejtegetéseit. (L. 106. old. a 8. kiad.-ban.) A *King*-féle szabályra vonatkozólag v. ö. *Henri Guittou*: Essai sur la loi de *King* Paris, 1936., mely újabb adatok alapján vizsgálja e szabályt.

⁷¹ Gondolatmenetének további megvilágítására *Marshall* munkájának későbbi kiadásában az „elasticity” kifejezés mellett zárójelben a „responsiveness” kifejezést iktatta be, amit talán visszahatóképességnek fordíthatunk. *Moore* pontos meghatározása szerint: „Elasticity of de-

A keresletnek az ár csökkenésével nagyobb, vagy kisebb mértékben való növekedése *Marshall* szerint elsősorban az illető cikkekre irányuló szükséglet sürgős voltától, a cikknek más jószággal való helyettesíthetőségétől és az illető cikket fogyasztó rétegek jövedelmének változásaitól függ. Amíg az ár magas, addig annak süllyesztése aránylag kevésbé növeli az áru iránti keresletet, de az ár bizonyos nagyobb fokú csökkenésével a kereslet növekedése jelentékeny lesz mindaddig, amíg oly pontot nem ér el, amelyen a szóban forgó árút fogyasztó rétegek nagyjában idevágó szükségletük telítési fokáig érkeznek el, amely ponttól fogva azután az ár további mérséklése már csak kevésbé hat ki a keresletre.

A keresleti elaszticitás mérésének módját keresve, *Marshall* elaszticitási együtthatónak (coefficient of elasticity) nevezte a kereslet viszonylagos, azaz százalékokban kifejezett változásának az ár viszonylagos, vagyis szintén százalékokban kifejezett változásához való viszonyát. Az elaszticitási együttható tehát *Marshall* meghatározásának megfelelően egy dimenzió nélküli szám, mely az elaszticitás fokát határozza meg. *Marshall* nyomán η -val szokás jelölni az elaszticitási együtthatót.⁷² Ha az ár egy százalékos esésével a keresett mennyiség ugyancsak egy százalékkal növekszik, akkor az elaszticitási együttható egyenlő az egységgel. A keresleti görbe ebben az esetben egy egyenszárú hyperbolával ábrázolható. *Marshall* az ilyen keresleti görbét állandó kiadási görbének (constant outlay curve) nevezte,⁷³ mert az ár minden esésének pontosan arányos keresleti változás felel meg és ezért az az összeg, melyet az egyén erre a cikkekre költ, az ár változásával nem változik. Ha az ár változásával a kereslet mennyisége nagyobb mértékben változik, akkor az elaszticitási együttható nagyobb az egységnél. Az utóbbi esetben az illető áru iránti kereslet elasztikusnak, ellenkező esetben inelasztikusnak mondjuk.

A keresleti elaszticitás fogalmának kifejtésével *Marshall*-nak sikerült *Cournot* keresleti törvényét határozott alakba önteni, mert a keresleti görbének jellemzője az, hogy a keresett mennyiség mily módon változik az ár változásával. *Marshall* vizsgálatának nagy jelentőségét nem mindjárt ér-

mand is... defined as the ratio of the relative change in the quantity of commodity demanded to the relative change in the price per unit of commodity" (Synthetic Economics a 38. old.)

⁷² Ha a kereslet D -vel, az árat p -vel, a kereslet infinitezimális változását dD -vel, az ár infinitezimális változását pedig dp -vel jelöljük, az elaszticitás matematikai kifejezése $\eta = \frac{dD}{D} / \frac{dp}{p}$

⁷³ Principles. 8. kiad. 839. old.

tették meg és hosszabb idő volt szükséges ahhoz, hogy az elaszticitás fogalmának az áralakulás magyarázatában való nélkülözhetetlen voltát felfogják. Eredetileg maga *Marshall* is csak a fogyasztási javak keresleti elaszticitásával foglalkozott; később azonban a termelési tényezők keresleti elaszticitására is kiterjesztette figyelmét.⁷⁴ Nevezetesen közelebbről meghatározta azokat a feltételeket, melyek a termelési tényezők keresletét inelasztikussá teszik. Ezek között első helyen az illető tényezőnek egyéb tényezőkkel való pótolhatatlansága áll, kivált ha az illető tényező elengedhetetlen kelléke a termelésnek. Növeli a szóban forgó termelési tényező keresletének inelasztikus voltát, vagyis merevségét, ha oly fogyasztási jószág termelési tényezőjéről van szó, melynek kereslete merev. Ugyanebben az irányban hat az, ha a kérdéses termelési tényezőre fordított kiadás csak kis része a termelés költségeinek, valamint az is, ha az e tényezőre vonatkozó kereslet kis mértékű csökkenése is jelentékeny süllyedéshez vezet a termelés többi tényezőinek árában. Az utóbbi esetben ugyanis — úgy gondolta *Marshall* — a termelők könnyebben fizethetnek magas árat a kérdéses tényezőért.⁷⁵

A keresleti elaszticitás fogalmát *Marshall* a parciális, tehát a részleges egyensúly gondolkodáskörében maradva fejtette ki, vagyis feltételezte, hogy a valamely áru iránti kereslet csupán a szóbanforgó áru árától függ. Elhanyagolta tehát azt, hogy a javak helyettesíthetőségénél fogva valamely áru iránti keresletet nemcsak az illető áru árának változása befolyásolja, hanem azon áruk árának változása is, amelyek akár a fogyasztásban, akár a termelésben a szóbanforgó árut helyettesíthetik. Nyilvánvaló, hogy az ilyen áruknak a köre többé-kevésbé korlátolt, mert a javak helyettesíthetőségének megvannak a határai. Mégis a valóságtól való jelentős eltávolodást jelent az, ha elhanyagoljuk, hogy a többi áraknak, különösen az illető jószágot helyettesíteni alkalmas javak árainak is van befolyása egy adott áru iránti kereslet nagyságára. E hiányt pótolta *H. L. Moore*, amidőn az általa *parciális elaszticitásnak* nevezett fogalmat fejtette ki, amely a javak helyettesíthetőségére tekintettel van.⁷⁶ Ugyancsak *Moore* volt az, aki az elaszticitás fogalmát a kínálatra is alkalmazta.

⁷⁴ U. i. a 385—386. old.

⁷⁵ Az elaszticitás fogalmának a termelési tényezőkre való ezen kiterjesztése már a *Principles* 4. kiadásában megtalálható a 457—458. old.

⁷⁶ *Partial Elasticity of Demand*. *Quart. Journ. of Ec.* XL. köt. (1926.) 393—401. old.

Marshall elaszticitási fogalmában a kereslet aránylagos változását viszonyította az ár aránylagos változásához. Közel feküdt azonban a viszonyinak a másik oldalról való szemlélete, vagyis az összefüggésnek az ár változása szempontjából való vizsgálata. Így született meg az ár *flexibilitásának* fogalma, mely az elaszticitás reciprokja és azt fejezi ki, hogy a kereslet százalékos változása milyen százalékos változást okoz az árban.⁷⁷ Az ár flexibilitása (hajlékonysága) tehát azt jelzi, hogy az ár a kereslet bizonyos változásával milyen százalékos változást szenved. Hajlékony az ár akkor, ha a kereslet csekélyebb változása is viszonylag erős árváltozást okoz.

Az árelmélet fejlődésében mindkét fogalom alapvető szerephez jutott, úgy, hogy ma az árelméletet e fogalmak nélkül el sem képzelhetjük, mert mindkettő oly vizsgálatokat tett lehetővé, amelyekről régebben a közgazdák nem is álmodhattak. Bizonyítékai ennek H. L. Moorenak és Henry Schultznak a kereslet mérésére vonatkozó vizsgálatai,⁷⁸ valamint Ragnar Frischnek a pénz flexibilitására vonatkozó kutatásai, melyekben a pénz határhaszna és a jövedelem százalékos változása között igyekezett összefüggést találni.⁷⁹ A flexibilitás fogalmát egyesek azután a határtermelékenység változásaira is alkalmazták. Így p. o. P. H. Douglas ezen az alapon igyekezett a munka és a tőke határtermelékenységében beálló változásokat vizsgálat alá venni.⁸⁰

Új világításba került a keresleti és kínálati görbe, midőn Moore kezdeményezésére az Egyesült Államokban statisztikai adatok alapján láttak hozzá a keresleti görbének egyes árukra vonatkozó meghatározásához. Cournot és Mar-

⁷⁷ Matematikai fogalmazásban az ár flexibilitását Φ -vel jelölve $= \frac{dp}{p} / \frac{dD}{D}$, hol p az árat, dp az ár növedékét, D a keresletet, dD pedig a kereslet növedékét jelenti. Az elaszticitás és a flexibilitás fogalmait a kínálatra alkalmazva Moore ezeket a következőképpen fejezte ki: $\eta_s = \frac{dS}{S} / \frac{dp}{p}$ és $\Phi_s = \frac{pd}{p} / \frac{dS}{S}$, hol a η_s kínálat elaszticitását, pS pedig a kínálati ár flexibilitását jelenti. A kínálati ár („supply price”) flexibilitását Moore „expansiveness of supply price”-nak nevezte. (Synthetic Economics, New York, 1929. 66. old.) Kínálati ár az angol irodalomban azt az árat jelenti, amelyért az eladó hajlandó átengedni az árut.

⁷⁸ Economic Cycles: Their Law and Cause. 1914. — The Theory and Measurement of Demand. Chicago 1938. L. továbbá H. Schultzs: Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn 1930.

⁷⁹ New Methods of Measuring Marginal Utility. (Beiträge zur ökonomischen Theorie. Tübingen 1932. 3. old.) v. ö. Theiss Ede: A határhaszon mérésének problémája. (Közg. Szemle XLVI. évf. 75. köt. (1932.) L. 705–713. old.)

⁸⁰ The Theory of Wages. New York 1934.

shall abból indultak ki, hogy az elaszticitással teljesen jellemezve van a keresleti görbe. Ezzel szemben már *Edgeworth* figyelmeztetett arra, hogy az egyes árú kereslete nem független egymástól⁸¹ és ezt a keresleti görbe elgondolásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni. Midőn a statisztikai megfigyelés alapján adott idősorokból igyekeztek meghatározni a keresleti görbét, egyéb szempontokból is merültek fel arra nézve kételyek, hogy a Marshall-féle elgondolás valóban mindenben megfelel-e a valóság követelményeinek. *Moore* már 1914-ben úgy nyilatkozott, hogy a Marshall-féle keresleti görbe a statikus állapot eszményi elgondolása, a valóságnak azonban csak a dinamikus keresleti görbe felel meg,⁸² *Elmer Working* pedig a keresleti és kínálati görbék változásaira való figyelemmel arra az eredményre jutott, hogy az elaszticitás nem kielégítő jellemzője e görbéknek, hanem azok variabilitását is figyelembe kell venni,⁸³ mert ez fejezi ki erősebb eltolódásra való hajlamuk fokát. *Wassily Leontief* igyekezett a kérdést leegyszerűsíteni és élesen szétválasztani a görbének egyszerűen föl- vagy lefelé való eltolódását attól az esettől, midőn a görbe alakja is megváltozik. *Leontief* azt igyekezett bizonyítani, hogy gyakoribb eset a görbe egyszerű eltolódása, mert a görbe alakját csak a gazdasági élet strukturális változásai következtében változtatja.⁸⁴ Már *H. Schultz* felhívta azonban a figyelmet arra, hogy *Leontief* módszere, mellyel eredményét nyerte, nem megfelelő, mert olyan feltevésekből indul ki, melyek egészen valószínűtlenek⁸⁵ *R. Frisch* szerint, ki élesen bírálta *Leontief* módszerét, egyenesen a csodával volna határos, ha feltevései bekövetkeznének.⁸⁶

⁸¹ V. ö. a „Demand Curves“ c. cikkét a Palgrave-féle „Dictionary of Ec. XLI. köt. 1927. (a 212—235. old.).

⁸² Economic Cycles: Their Law and Cause. New York 1914.

⁸³ What Do Statistical „Demand Curves“ Show? (Quart. Journ. of Ec. XLI. köt. 1927. a 212—235. old.) A görbe variabilitást így határozza meg: „... the demand for an article may be said to be „elastic“ if, at a given time, a small reduction in price would result in a much greater quantity being sold while it may be said to be variable if the demand curve shows a tendency to shift markedly.“ (U. o. a 224. old.)

⁸⁴ Ein Versuch zur statistischen Analyse von Angebot und Nachfrage. (Weltwirtsch. Archiv 30. köt. 1929. az 1*—53*. old. V. ö. a 16*—17* old.) Németországban *Erich Schneider* igyekezett *Leontief* megállapítását a monopolárról szóló dolgozatában értékesíteni. (V. ö. Über den Einfluß von Änderungen der Nachfrage auf die Monopolpreisbildung. Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 64. köt. 1930. a 293. old.)

⁸⁵ Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn, 1930. V. ö. a 84—97. old.

⁸⁶ Pitfalls in the Statistical Construction of Demand Supply Curves. (Veröffentlichungen der Frankfurter Gesellschaft für Konjunktur-

A keresleti és kínálati görbék tényleges adatok alapján való vizsgálata azt mutatta, hogy az árúk természete szerint nagyon különbözők lehetnek az idő folyamán bekövetkező változások és csak bonyolult és erősen kifinomult módszerekkel és gondosan megválasztott elméleti feltevésekkel érheti el célját az erre vonatkozó vizsgálat. Amint azonban *Schultz* kiemelte, ez nem jelenti azt, hogy a kérdés első megközelítése, amint azt *Marshall* nyújtotta, értéktelenné válnék, mert mint *Schultz* helyesen megjegyzi, egyszerűségében is sokat mond.⁸⁷ *Walras* és *Marshall* nélkül a *Moore* által kezdeményezett vizsgálatok sem indulhattak volna meg. Viszont az újabb vizsgálatok azt mutatták, hogy a keresleti és kínálati görbe a valóságban sokkal változatosabb, semhogy természete egyedül az elaszticitással minden tekintetben jellemezve volna.

Marshall munkássága nyomán nemcsak a kereslet vizsgálata lendült fel. Úttörő volt ő a kínálat elméletében is. Aból kiindulva, hogy egyensúlyi helyzetben a keresletnek és a kínálatnak egyenlőnek kell lennie, már *Walras* igyekezett a piacra kerülő mennyiség közelebbi megállapítására és a termelési költségek fogalmának oly irányú meghatározására, mely a fogalmat az üzleti élet elgondolásaihoz közelebb hozza. *Marshall* azután az erre vonatkozó törekvést felkarolva, behatóbban tanulmányozta a termelési költségek változását. Bár *Ricardo* iránti tiszteletében igyekezett megtartani a reálköltségek fogalmát, ez elméletében mégis a magyarázat értékelméleti háttérében marad és az áralakulásnál a pénzben kifejezett költségek kerülnek előtérbe. A két fogalom közötti áthidalást *Marshall* abban kereste, hogy a költségek elemei gyanánt a munkabéreket, kamatokat és a nyereséget úgy fogta fel, mint ama pénzkiadást, amelyet a termelés szervezőjének fizetnie kell azért, hogy a munka, a tőke és a vállalkozás szükséges mennyiségét biztosítsa magának.⁸⁸ További fejtegetésében azonban *Marshall* a vállalkozó pénzköltségeinek oly magyarázatát vezette be, amely a ter-

forschung. Neue Folge 5. Heft Leipzig 1933. V. ö. a 37. old.) továbbá: More Pitfalls in Demand and Supply Curve Analysis (Quart. Journ. of Ec. XLVIII. köt. 1934. a 749—755. old.) — *Leontief* válasza u. i. a 355—361. és 755—759. old. — A magyar irodalomból v. ö. *Theiss Ede*: Statisztikai korreláció és keresleti törvény. (Közgazd. Szemle 80. köt. 1927. az 1—53. old.)

⁸⁷ The Theory and Measurement of Demand. Chicago (1937.) az 53—54. old.

⁸⁸ *Marshall*nak a reálköltségek és pénzköltségek összeegyeztetésére vonatkozó kísérleteit illetőleg l. *Cannan*: A Review of Economic Theory, 189—190. old.

melők üzemi számításaival kapcsolatos és az *általános* és a *különleges költségeket* különbözteti meg. *Marshall* az utóbbiakat „prime cost”-nak, az előbbieket pedig „supplementary cost”-nak nevezte ami tehát a *közvetlen* és *közvetett költségeknek* felel meg. Némelyek e felosztást még ma is a magán-gazdaságtanba tartozónak vélik, mert az üzleti számítás módszerével kapcsolatos; könnyű azonban belátni, hogy a forgalomgazdaságban a vállalkozónak valóban az üzleti élet követelményeihez kell alkalmazkodnia, mert csak ily módon állapíthatja meg azt, hogy a termelt mennyiség és az annak előállításához szükséges költségek között milyen az összefüggés. Éppen ezért a termelés forgalomgazdasági elmélete csak e megkülönböztetéssel kezdődik és e fogalmak a mai árelmélet alapvető fogalmai közé tartoznak.

A termelési költségeknek ily irányú vizsgálata vezetett azután az *átlag-*, vagy *egységköltség* fogalmának megállapításához, amely egy bizonyos mennyiség előállításához az egységére eső költséget tünteti fel. *Marshall*, kinek érdeklődése erősen a nagyipar fejlődésének jelensége felé fordult, különös figyelmet szentelt az egységköltség tömegtermelés mellett való süllyedésének. *Marshall* továbbá már alkalmazta a *határköltség* fogalmát is, azonban ezt még nem abban az értelemben fejtette ki, amelyben az a mai árelméletben nagyszerepet játszik. Nevezetesen *Marshall* határköltségfogalma *Ricardoéhoz* hasonlóan a határtermelő költségeit jelenti és így nem az egyes üzemre, hanem az egész termelési ágra vonatkozik. A *Marshall* nyomán elinduló további vizsgálatok eredménye volt azután a határköltségek fogalmának az egyes üzemre való alkalmazása oly módon, hogy a határköltség az egyes üzem termeléséhez hozzáanóvekvő utolsó egység (vagy gépi termelésnél az utolsó sorozat) által okozott költséget jelenti. Minthogy szabadverseny esetében a piaci felek részére az ár adottság, melyhez a termelőnek alkalmazkodnia kell, a határköltségnek döntő szerep jut, amennyiben adott ár mellett a termelő legelőnyösebb helyzete oly mennyiségnek az előállítása esetében áll elő, amelynél a határköltség, vagyis az utolsó termelési növekmény költsége egyenlő az árral.

Különösen *Pigou*, *Robertson*, *Sraffa* és *Harrod* igyekeztek azután a termelési költségek különböző neveinek figyelembevételével a költséggörbék alakulását meghatározni és ennek a sajátosságait megvilágítani.⁸⁹ Ily módon a kínálat

⁸⁹ V. ö. erre vonatkozólag főképpen az *Economic Journal*-ban megjelent értekezéseiket.

elemzése mindinkább a költséggörbék különböző fajaival kerül összefüggésbe. Egyes különleges kérdések megoldására a termelési költségek további fajait is megkülönböztették és a költséggörbék elemzésével, különösen a cambridgei iskola, számos, egyébként nehezen megközelíthető kérdést világított meg.

Az áralakulásnak monopólium esetében való megfejtésére már *Marshall* beiktatta a *határjövedelem* fogalmát, amely az utolsó még előállított egység, illetőleg sorozat által biztosított jövedelmi növekvényt fejezi ki. *Harrod*, *Yntema*, *Schneider*, *H. Stackelberg* és mások a tökéletlen verseny esetében való áralakulás magyarázatában használták fel e fogalmat.

Az árak közötti kapcsolatot *Marshall* sem hanyagolta el, de idevágó fejtegetései kazuisztikájukkal nem érik el *Walras* világos elvi álláspontját. A *kapcsolt kereslet* (joint demand) és *kapcsolt kínálat* (joint supply), valamint az *összetett kereslet* (composite demand) és *összetett kínálat* (composite supply) kérdéseivel foglalkozó fejtegetéseivel igyekezett világot vetni az áralakulás bonyolultabb vonatkozásaira. Felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak olyan javak vannak, melyek a fogyasztásban egészítik ki egymást, hanem, mint a hús és a bőrök, olyanok is, melyek a termelés oldaláról állnak egymással kapcsolatban. Külön figyelmet szentelt *Marshall* a javak terén a helyettesíthetőség kérdésének, vagyis annak, hogy sokszor több jószág szolgálja — ha nem is mindig egyenlő hatályossággal — ugyanazt a célt, ami azután az ily egymással versenyző javak ára között is kapcsolatot létesít. Ily módon igyekezett *Marshall* pótolni az egyébként rendszerében uralkodó parciális egyensúly módszerének hiányait.

Végigtekintve a fogalmaknak és a gondolatoknak ama bőségén, amelyekkel *Marshall* az árelméletet gazdagította, érthető, hogy fejtegetései, melyek egyébként sok tekintetben érintkeznek *Walras*nak elvontabb alakban kimunkált tételeivel, nagy lendületet adtak az árelméletnek. Csupán egy fontos kérdés maradt *Marshall* rendszerén kívül annak következtében, hogy rendszere lényegesen statikus rendszer maradt. Nevezetesen *Walras*hoz hasonlóan az idő folyásának az áralakulásban jutó szerepét *Marshall* sem tudta elméletébe beleilleszteni. Az árelmélet akkori fejlődési fokán e feladat nem is volt könnyen megoldható és vele még *Pareto* sem tudott megbirkózni.

Bár rendszere lényegében statikus maradt, egy vonatkozásban azonban *Marshall* mégis figyelembe vette az idő szerepét az áralakulásban. Megkülönböztette ugyanis azt a hatást, melyet az ár valamely tényezőjének változása közvetlenül előidéz, attól a hatástól, mely akkor következik be, ha egy hosszabb időközre vagyunk tekintettel. A kereslet

növekedésének az árra való hatása p. o. egészen más, ha tisztán egy rövid időközt tartunk szem előtt, mint akkor, ha egy hosszabb időközt veszünk alapul. Az első esetben ugyanis a kereslet növekedése feltétlenül emeli az árat, mert változatlan kínálat áll a megnövekedett kereslettel szemben. Más a helyzet azonban akkor, ha egy hosszabb időközre irányítjuk figyelmünket, mert ebben az esetben már érvényesül az a hatás, amelyet az ár emelkedése a kínálatra gyakorol. A magasabb ár ugyanis ösztönzőleg hat a termelésre és ha a megfelelő termelési tényezők a termelés jövedelmezőségét biztosító áron rendelkezésre állanak, a termelés növekedése az ár süllyedéséhez vezethet, különösen akkor, ha mint a nagyiparban, a termelt mennyiséggel az egységköltség csökken.

Megkülönböztetésével *Marshall* a piac egyensúlyozási irányzatának egy alapvető fontosságú vonatkozására mutatott rá, mely megvilágította a klasszikus elmélet módszerének egyoldalúságát, midőn figyelmét a jelenségeknek hosszú távlatban való lefolyására korlátozta. *Marshall* megmutatta, hogy nemcsak a *hosszú*, hanem a *rövid időközökben* bekövetkező eltolódások is figyelmet érdemelnek. Ez kétségtelenül számbavehető haladást jelentett, mely nála közvetlenül az árelméletben jelentkezett, de lényegileg még sem változtatott azon, hogy *Marshall* rendszere statikus maradt. Maga *Marshall* is érezte rendszerének e hiányát és nem habozott elismerni azt, hogy a statikus elmélet csak bevezetés a dinamikus elméletbe, mely egyedül számolhat az élet körülményeinek változandóságával.

Újabban a közgazdák mindjobban átértették azt, hogy a gazdasági élet statikus voltának feltételezése tekintélyes távolságban hagyja az elméletet a való élettől, melyben a gazdaságra ható tényezők erősen változnak. Megértették azt, hogy e változások hatása az időben érvényesül, amivel az árelméletnek számolnia kell. Az úttörő munkát e téren ismét *H. L. Moore* végezte, aki az árelmélet dinamizálását oly módon kísérelte meg, hogy a Walras-féle rendszer felhasználásával igyekezett az idő folyásának hatását figyelembe venni. E célból a normál állapotok sorozatát, mely az egyensúlyi helyzetnek felel meg, az időben változó irányzatnak, *trend*-nek tekintette, mely a rendelkezésre álló adatokból valamely jószágnak — *Moore* példaképpen a burgonyát választotta — keresleti és kínálati, valamint árváltozásából határozható meg. Miután ténylegesen megfigyelt adatokból, tehát a statisztika adataiból meghatározta a vizsgált időszak (1900—1913) irányzatát, *Moore* a tényleges adatoknak az

irányzathoz való viszonyát számítja ki (trend-ratios) úgy a keresletre, mint a kínálatra vonatkozólag. Moore módszerének lényege tehát az, hogy dinamizálja, időbe vetíti ki a piaci egyensúly fogalmát és ezzel a statikus nézet helyébe a dynamikust állítja az által, hogy a *mozgó egyensúly* fogalmát vezeti be. Ennek tengelyéül a vizsgált időköz irányzatát tekinti, mely körül ingadoznak az árak.⁹⁰

A kereslet és kínálat változásainak megmagyarázására más elméleti kiindulási pontok is kínálkoznak. Ezek alapja az a meggondolás, hogy úgy a kereslet, mint a kínálat alakulására a gazdasági viszonyok *várható változásai* is hatással vannak. Elvitathatatlanul áll ez különösen a kínálatra, mert nyilvánvaló, hogy a vállalkozók termelésük kiterjesztésénél vagy megszorításánál a jövő kilátásaira vannak tekintettel. Ha fellendülést várnak, igyekeznek termelésüket növelni. A kereslet oldalán a jövőre vonatkozó megfontolások kevésbé érvényesülnek. A két évtized előtt lefolyt infláció, valamint a mostani háborús helyzet azonban megmutatták, hogy a jövő kilátásai, t. i. az előrelátható áremelkedések vagy árubeszerzési nehézségek a keresletet is erősen befolyásolhatják, bár a fogyasztási javaknál ez inkább csak kivételes körülmények között érvényesül számbavehető mértékben. A termelési javak kereslete természetesen a termelés menetével függ össze és ezért arra a vállalkozók várakozásai erősen hatnak.

Ennek megfelelően úgy a kereslet, mint a kínálat nagyságát a jövő kilátásainak megítélésétől is függőnek kell feltételeznünk. Beszélhetünk az árak *változási sebességéről* is, mely nyugodt időkben csekély, bizonyos körülmények között azonban jelentékeny is lehet. Ha a jövő kilátásainak figyelembevételét *anticipációnak* nevezzük, azt mondhatjuk, hogy a kereslet és kínálat változásai függnak az *anticipációktól*, vagyis az *előlegezett árváltozásoktól*.

E gondolatot felkarolva Griffith C. Evans abból indult ki, hogy a kereslet akkor függ egyszerűen csak a folyó ártól, ha árváltozásokra nincsen kilátás. Ez pedig csak teljesen stationär, vagyis teljesen egyenletesen folyó és az ártenyezőkben semmiféle változást nem mutató gazdaságban van így, amidőn az árváltozásra való kilátás számba nem jön, vagyis az árváltozási sebesség zérussá válik. Mihelyt azonban ez nincsen így és az árakra befolyást gyakorló

⁹⁰ Synthetic Economics. New York 1929. — Moore módszerének bírálatára nézve v. ö. U. Ricci: Die „syntetische Ökonomie“ von Henry Ludwell Moore. (Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. (1930.) 642—668. old. és J. Akerman: Dynamische Wertprobleme. (U. o. III. köt. 579—616. old.)

tényezők lényegesebb változásokat mutatnak, az erre való kilátás tényezőjévé lesz magának az áralakulásnak.⁹¹ E gondolatmenetet C. F. Roos, Amoroso és U. Ricci karolták fel. Irving Fisher viszont a termelési index, vagyis a termelés mennyiségi változásait feltűntető jelzőszám és az árak változása között keresett összefüggést.

Ezek az alapokon indult meg az árelmélet dinamikus irányban való továbbfejlesztése, amely természetesen nagy mértékben támaszkodik az elaszticitásnak a fogalmára és a javak helyettesíthetőségének gondolatára. A rendelkezésre álló statisztikai anyag felhasználásával és az ökonometriai kutatások segítségülvételével jelentős munka indult meg e téren.

5. A kereslet elméletének újabb fejlődése. A klasszikus árelméletnek gyenge oldala, mint láttuk, a kereslet elemzése volt. A haladás útját e téren csak a határhaszonelmélet nyitotta meg. Az első nagy lépést Cournot és Marshall tették az ár és a kereslet nagysága közötti viszony tisztázásával. Újabb hatalmas lépéssel vitte előre a kereslet elméletét Pareto értékelmélete, midőn a javaknak a fogyasztásban összekapcsolt voltára és helyettesíthetőségére irányította a figyelmet.

Azt, hogy a valamely árú iránti kereslet nemcsak a szóbanforgó cikk árától, hanem egyéb áraktól is függ, már Walras is kifejtette és Marshall sem hanyagolta el. Walras azonban megelégedett az árak általános összefüggésének megállapításával, ami már magában nagy haladás volt az ő korában, Marshallt pedig az árak egymással való összefüggése inkább egyik vonatkozásában, t. i. a javak helyettesíthetőségével kapcsolatban érdekelte⁹² és ennek kihatását is első sorban a termelés szempontjából vizsgálta, de csak kevés figyelmet szentelt annak, hogy a javak a fogyasztás szempontjából is összefüggnek.⁹³

Ezzel szemben Pareto figyelme értékelméleti álláspontjából kifolyólag kezdettől fogva a javaknak a fogyasztás-

⁹¹ Mathematical Introduction to Economics. Newyork—London 1930.

⁹² A helyettesíthetőség elvére vonatkozólag Marshall azt írta, hogy „applications of this principle extend over almost every field of economic inquiry.” (Principles, I. 341. old.) Könyve egy másik helyén a vállalkozással kapcsolatban mondja: „A chief function of business enterprise is to facilitate the free action of this great principle of substitution.” (U. o. 662. old.)

⁹³ Ebből a szempontból a pénzérték és a szokások változásának és újabb felhasználási lehetőségek hatása inkább érdekelte Marshallt, mint azok használatának kapcsolt volta.

terén való helyettesíthetőségére irányult. Ez szerencsés kiindulási pontnak bizonyult, a csere magyarázatára, mert azt domborította ki, hogy a cserében addig áldozzuk fel a jószágkészletünk egy részét más javakért, amíg evvel szükségletkielégítésünk színvonalát emelhetjük. E célból a birtokunkban levő javak közül azokat, amelyek szükségletkielégítésünk szempontjából kevésbé fontosak, olyan javakért cseréljük ki, melyek szükségletkielégítésünk egészében előnyös változást idéznek elő, ami azt jelenti, hogy jószágkészletünk bizonyos egységeit csere útján addig helyettesítjük másokkal, amíg evvel javíthatjuk helyzetünket.

Minthogy *Pareto* okoskodásában központi szerephez jutott a javaknak a fogyasztásban való összefüggése, előtérbe lépett az a kérdés, hogy milyen természetűek azok a kapcsolatok, amelyeket a különböző javak használatában észlelhetünk. Ha ugyanis az az élvezet, amelyet a javak bizonyos csoportja nyújt, mindig összeredményében tárgya gazdasági mérlegelésünknek, akkor a javak csoportosításában való változás eredménye attól függ, hogy az egyes javak élvezése miképp hat ki egymásra. Ennek jelentősége az, amit *Pareto* megértett, de nem aknázott ki egész terjedelmében.

Azt, hogy *Pareto* a javaknak élvezetük szempontjából való különböző viszonyát érintve az árelméletnek egy fontos vonatkozására mutatott rá, csak lassan kezdték megérteni. *W. E. Johnson* már 1913-ban *Edgeworth* közömbösségi vonalaira alapított haszonelemzésében igyekezett a javak helyettesíthetőségének és egymást kiegészítő voltának a következményeit kimutatni.⁹⁴ *Pareto* ide vonatkozó eszmemene-tét *E. Slutsky* karolta fel 1915-ben,⁹⁵ de az csak jóval később keltett szélesebbkörű érdeklődést, amidőn *Dominedo*,⁹⁶ *J. B. Hicks*,⁹⁷ *R. G. D. Allen*⁹⁸ és *H. Schultz*⁹⁹ kezdtek vele foglalkozni.

⁹⁴ The Pure Theory of Utility Curves. Ec. Journ. XXIII. köt. (1913.) 483—513. old.

⁹⁵ Sulla teoria del bilancio del consumatore. Giornale degli Economisti. II. köt. (1915.) 1—26. old.

⁹⁶ Considerazioni intorno alla teoria della domanda. U. o. LXXXIII. köt. (1933.) 30—48. old. és 765—807. old.

⁹⁷ A Reconsideration of the Theory of Value. Economica (1934.) 52—76. old.

⁹⁸ U. o. 196—219. old. és Nachfragefunktionen für Güter mit korreliertem Nutzen. Zeitschr. f. Nationalök. V. köt. (1934.) 486—506. old.

⁹⁹ Interrelations of Demand. Journ. of. Pol. Ec. XLI köt. (1933.) 468—512. old.

Irving Fisher¹⁰⁰ és Pareto nyomán H. Schultz a javak három csoportját különböztette meg a szükségletkielégítés összeredményében való szerepük szempontjából. Az első csoportba azokat sorolta, amelyek határhaszna emelkedik akkor, ha azokat egymással kapcsolatban élvezzük. Az e csoportba tartozó javakat *egymást kiegészítő* vagy *komplementáris javak*nak nevezte. A javak második csoportját Schultz szerint az *egymással versenyző javak* (competing goods) alkotják. Ezek határhaszna ugyanis nagyobb akkor, ha külön-külön élvezzük, mert egymást a fogyasztásban többé-kevésbé helyettesíthetik. Ezért, ha a másik jószágból nagyobb mennyiséget tudunk magunknak biztosítani, az elsőnek a határhaszna süllyed. A harmadik csoportba tartoznak végül azok a javak, melyek élvezete egymásra semmiféle hatással nincsen, amelyeket éppen ezért Schultz *független javak*nak nevezett. Schultz osztályozása az angol irodalomban általános elfogadásra talált.

A következő kérdés már most az volt, miképpen lehet meghatározni, hogy mily fokban tartoznak a javak e csoportok valamelyikébe. Schultz erre a célra a parciális elasticitásnak Moore által ajánlott fogalmát használta fel, mely már számolt azzal, hogy az egyes javak által nyújtott kielégülés nem független a többi javak élvezetétől. Más megoldást kerestek H. Hotelling,¹⁰¹ J. B. Hicks és R. D. G. Allen¹⁰² annak a meghatározására, hogy a komplementaritás, vagy a helyettesíthetőség mennyiben forog fenn az egyes javak között.

Hicks és Allen — tovább fűzve Pareto gondolatmenetét — abból indultak ki, hogy a határhaszon fogalma nem alkalmas a javak egymáshoz való viszonyának tisztázására, mert az egyes javak határhasznát a többiekétől függetlennek tételezi fel. Abból indul ki, hogy minden jószág határhaszna — a többiekétől függetlenül — csökken, ha az illető jószág mennyisége növekszik. Ez helytálló addig, amíg a javak élvezete egymástól független, de nem felel meg a valóságnak, mihelyt valamilyen kapcsolat van az egyik és a másik jószág használata között.

Minthogy tehát Pareto nyomán haladva nem tételezhetjük fel, hogy az egyes javak haszna független a birtó-

¹⁰⁰ Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices. (1892.) V. ö. a 64—67. old.

¹⁰¹ Edgeworth's Taxation Paradox and the Nature of Demand and Supply. Journ. of. Pol. Ec. XL. köt. (1932.) 577—616. old.

¹⁰² Economica. New Series I. köt. 52—56. old. és 196—219. old.

kunkban levő egyéb javak élvezetétől, más kiindulási pontot kell keresnünk a kereslet elemzésében, még pedig olyant, mely számol avval, hogy az egyes javak határhaszna nem független egymástól. Ilyennek Hicks és Allen a javak *helyettesíthetőségét* jelölték meg. Ez — mint már az értékelmélet tárgyalásánál említettük — nem jelenti a határhasonelmélet elvetését, csak oly irányban való módosítását, mely figyelembeveszi azt, hogy különböző javak határhaszna között van valamilyen összefüggés.

Ennek az összefüggésnek a tisztázására szerintük annak kutatása vezet, hogy mily mértékben alkalmasak az egyes javak egymás helyettesítésére. Két jószágra vonatkozólag ezt úgy határozhatjuk meg, hogy megállapítjuk *helyettesíthetőségük határát*. Azt kell tehát az egyénnek eldöntenie, hogy adott helyzetében mily mennyiségű más jószáért érdemes valamely jószág egységét kicserélni, vagyis, hogy milyen arányban hajlandó x -et y -al helyettesíteni.¹⁰³ Ezt az arányt nevezte Hicks a *helyettesíthetőség határárányának* (marginal rate of substitution).¹⁰⁴

A határhelyettesíthetőség arányának fogalma voltaképpen azonos a határhasonnéval és ettől csak abban különbözik, hogy figyelembe veszi a javaknak élvezetük szempontjából való összefüggését. Ahelyett azonban, hogy csökkenő határhasonról szólnánk, az új elgondolás szerint az egy jószágból rendelkezésünkre álló mennyiséggel *növekvő helyettesíthetőségről* beszélünk, mert minél több áll valamely jószágból rendelkezésünkre, annál inkább fogunk afelé hajolni, hogy a bőségben, vagy legalább egyéb fajta jószágkészletünkhöz viszonyítva bőségben rendelkezésünkre álló jószág készletből egyes egységeket feláldozzunk azért, hogy ezeket olyanokért cseréljük be, melyek adott helyzetünkben kívánatosabbak. Az a határ, ameddig ebben elmegyünk, két-két jószág helyettesíthetőségének határáránya.

Ez a határárány megadja egyúttal a lehetőségét annak, hogy a helyettesíthetőség mértékét számszerűleg is kifejezzük. A csökkenő haszon törvénye tehát ebből a szempontból nézve a határhelyettesíthetőség növekedését jelenti és az az arány, amelyben két jószág közül az egyik viszonylagos jelentősége a másikkal való helyettesíthetőség esetén növekszik.

¹⁰³ „We may define the marginal rate of substitution of X for Y as the quantity of which would just compensate the consumer for the loss of a marginal unit of X” (Hicks: Value and Capital. Oxford. 1939. a 20. old. V. ö., továbbá „Economica, New Series, Np. 1. az 59. old.)

¹⁰⁴ Hicks büszkén állapítja meg, hogy e fogalom független a haszon mérhetőségétől, (L. Value and Capital. 25. old.)

szik, a helyettesíthetőség elaszticitását fejezi ki.¹⁰⁵ Ezt a fogalmat már *Joan Robinson*¹⁰⁶ és *Lerner*¹⁰⁷ is használták. A helyettesíthetőség elaszticitása végtelen, ha a szóbanforgó javak tökéletesen helyettesíthetik egymást és zérus akkor, ha a két jószágot csak egy meghatározott arányban lehet felhasználni. *Schultz* rámutatott azután arra, hogy a kereslet mennyiségének változása mily különböző mértékben érinti az egymást kiegészítő és az egymással versenyző javak árát. Az első esetben a keresett mennyiségnek akár az egyik, akár a másik jószágban való növekedése emeli a másiknak az árát, míg a második esetben az egyik jószág keresletének növekedése a másiknak ársüllyedését idézi elő. Így p. o. jó gyümölcsstermés esetén a cukor iránti kereslet a gyümölcs konzerválásának fokozódása folytán növekszik, míg a kávé árának erősebb emelkedése a kávé iránti keresletet csökkenti és a tea, valamint a kávépótszerek iránti keresletet növeli.¹⁰⁸ Az első esetben egymást kiegészítő, a másodikban egymást helyettesítő javakról van szó.

Pareto módszere arra is felhívta a figyelmet, hogy még egy másik szempontból is nagy jelentősége van annak, hogy az egyes javak egymás között helyettesíthetők-e, vagy pedig használatukban egymást kiegészítik. A csere törvényeit vizsgálva, *Pareto* ugyanis, amint tudjuk, abból indult ki, hogy a cserélő fél birtokában levő javak mennyisége döntő befolyással van magára a cserére. A pénzforgalomra alapított cserében ez annyit jelent, hogy a cserélő fél pénzben kifejezett vásárlóerejének döntő szerep jut abban, hogy milyen javakat és milyen mennyiségben keres a szóbanforgó egyén.

Azt, hogy a jövedelem nagyságának, illetőleg változásának, befolyása van az egyének keresletére, természetesen már régen tudták és különösen német közgazdák, mint *Hufeland* és *Hermann* igyekeztek is a kereslet elemzésénél figyelembe venni. A javak helyettesíthetőségének figyelembevétele nélkül azonban ez a megállapítás általánosságban maradt. *Pareto*nak a javak helyettesíthetőségére alapított módszerével sikerült e kérdés megoldására megfelelő kiindulási pontot nyújtania. Gondolatmenetének jelentősége abban van, hogy a jövedelem változásával a kereslet irányának

¹⁰⁵ A helyettesíthetőség elaszticitása e szerint a két jószágból (X/Y) bírt arány százalékos változása tekintettel a helyettesíthetőség határárányának százalékos változására.

¹⁰⁶ *Economics of Imperfect Competition*. London, 1933. 256. old.

¹⁰⁷ *Elasticity of Substitution*. *Review of Ec. Studies*. 1933. okt. 68—70. old.

¹⁰⁸ Természetesen az utóbbiak árát változatlanul feltételezve.

változásaira hívta fel a figyelmet. Rávilágított ugyanis arra, hogy a *jövedelem változása nemcsak a fogyasztás mennyiségének változásával jár, hanem a javak helyettesíthetőségénél fogva gyakran a fogyasztás irányát is megváltoztatja* azáltal, hogy valamely, az előbbi jövedelem mellett fogyasztott jószág helyébe egy másik jószág lép és így mind a két jószág iránti kereslet változik. Itt is láthatjuk, mennyire elmélyítette *Pareto* az árelméletet akkor, amidőn a javaknak a fogyasztásban való összefüggéseire irányította a figyelmet. A jövedelemváltozás és a kereslet változása közötti összefüggés ugyanis teljesen hozzáférhetetlen volt az elmélet számára addig, amíg az árak magyarázatánál mindig csak egy árú keresletének és kínálatának viszonya foglalkoztatta. A parciális egyensúly gondolatköre ezért nem tudott eljutni oda, ahova a generális egyensúlyi gondolat természetszerűleg vezetett el.

Amíg ugyanis csak egy árú és a rendelkezésünkre álló pénzmennyiség közötti összefüggést vizsgáljuk, csak arra az eredményre juthatunk, hogy ha több pénz áll rendelkezésünkre, akkor ugyanabból az árúból többet fogunk vásárolni éppen úgy, mint ahogyha az árú ára csökken. Ez lehet így egyes árúknál, de nyilvánvalóan nincs így minden árúnál, mert a kisebb és nagyobb jövedelmű emberek fogyasztása nemcsak abban különbözik, hogy a jószágok különböző mennyiségét és minőségét, hanem abban is, hogy a javak különböző fajait öleli fel. Jövedelmünk emelkedésével tehát nemcsak az előbb fogyasztott árúkból vásárolunk többet vagy jobbat — már az utóbbi is jószág helyettesítés számba megy —, hanem egyes előbb fogyasztott javak elhagyásával másokra is kiterjesztjük fogyasztásunkat. Amíg ezt figyelmen kívül hagyjuk, a kereslet változásairól ferde képet kapunk, mert elhanyagoljuk azt, hogy a jövedelmi változások eltolódásokat is okoznak a keresletben. Így p. o. a középosztály anyagi helyzetének leromlásával egyes árúk iránti kereslet erősen megcsappan és oly árúk iránti kereslet növekszik, melyeket azelőtt a középosztálybeliek kisebb mennyiségben fogyasztottak.

A jövedelmi változások és a keresleti változás közötti összefüggés közelebbi meghatározása végett *Hicks* a *jövedelmi elaszticitás* fogalmát állította fel. A kereslet jövedelmi elaszticitása azt a viszonylagos változást fejezi ki, amely valamely árú keresletében a jövedelem viszonylagos változásával bekövetkezik, feltéve, hogy az árak változatlanul maradnak. Az árak változását ugyanis itt figyelmen kívül kell hagyni, mert annak hatása a keresleti elaszticitásban nyilván-

vánul.¹⁰⁹ Azt, hogy jövedelmi változások mennyiben befolyásolják az egyes árúk iránti keresletet, a *kiadási görbével* (expenditure curve)¹¹⁰ ábrázolhatjuk.

A helyettesíthetőség elaszticitásával és a jövedelmi elaszticitással könnyen állapítható meg az a hatás, amelyet a jövedelem változása, vagy valamely árucikk árának változása a keresletben előidéz. Ha valakinek a jövedelme növekszik, akkor — az árak állandóságát feltételezve — vagy többet fog az eddig fogyasztott cikkekből vásárolni, vagy új javakra is kiterjeszti keresletét. Ha jövedelme marad állandó, de valamely az egyén részéről fogyasztott cikk ára süllyed, akkor az eredmény két irányban mutatkozik. Egyrészt a cikk árának süllyedése folytán az egyén reáljövedelme növekszik, vagyis pénz szabadul fel, másrészt pedig lehetővé válik, hogy a vásárlóerő felett rendelkezessék akár az olcsóbbodott cikkből többet vásárolva, akár pedig más jószágnak fogyasztásába való beillesztésével. Az első hatást *Hicks-szel jövedelmi-*, a másodikat *helyettesítési hatásnak* nevezhetjük. Mindakettő függ természetesen nemcsak a jövedelmi, illetőleg az árváltozás nagyságától, hanem attól is, hogy nagyobb vagy kisebb hányada-e a szóbanforgó cikkekre fordított kiadás az illető egyén összkiadásainak. Ha egy kis kiadási tételről van szó, a jövedelmi hatás nagyon csekély lesz és a helyettesíthetőségre nézve is csekély lesz a kilátás, de a kiadások nagyobb tételénél mindkét hatás számbavehető lehet.

E tények tisztázása a keresleti görbére vonatkozó felfogásnak némi módosítását tette szükségessé. *Cournot* és *Marshall* ugyanis a keresleti görbét balról-jobbra süllyedő görbének ábrázolták, ha az Y tengelyre az árakat, az X tengelyre pedig a kereslet nagyságát rakjuk fel. *Marshall* ehhez hozzátette, hogy a keresleti görbe ily lefolyását általános szabálynak fogadhatjuk el.¹¹¹ Első megközelítésre természetesen a keresleti görbének az a jellemzése teljesen helytálló, hogy az ár süllyedésével a kereslet növekszik. Közelebbről tekintve azonban el kell ismernünk, hogy nem feltétlenül és nem minden esetben ilyen természetű a keresleti görbe, mert a javak helyettesítési lehetősége egyes esetekben módosíthatja

¹⁰⁹ *Hicks*: *Economica*. New Series No. 1. l. 64. old. V. ö.: *Value and Capital*. 27—30. old. is. Az X jószág keresletének jövedelmi elaszticitása tehát az X iránti kereslet százalékos változása viszonyítva a jövedelem százalékos változásához.

¹¹⁰ Az utóbbi munkában *Hicks* ezt „income-consumption curve”-nak nevezi. (27. old.)

¹¹¹ *Principles*. 103. old.

annak alakját. Akkor ugyanis, amidőn egy nagyobb mennyiségben fogyasztott cikk ára süllyed, lehetséges, hogy kereslete ebben a cikkben nem fog növekedni, mert, a felszabadított vásárlóerőt más cikk vásárlására fogja fordítani. Ugyanez következhetik be, ha valakinek a pénzjövedelme annyira növekszik, hogy fogyasztásában módosításokat eszközölhet. A valószínűség erre annál nagyobb lesz, minél alacsonyabb rendű jószágról és minél nagyobb felszabaduló vagy hozzánövekvő vásárlóerőről van szó. Így p. o. valaki, aki csekély jövedelem mellett jelentős keresletet támaszt kenyér iránt, eziránt keresletét esetleg, sőt valószínűleg jelentékenyen csökkenteni fogja akkor, ha jövedelmének változása következtében finomabb süteményt is megengedhet magának, vagy éppen étrendjének megváltoztatásával a kenyér fogyasztás abban háttérbe szorul.

A keresletnek a javak helyettesíthetősége, valamint a jövedelmi változások folytán való módosulására vonatkozó megállapítások a kereslet vizsgálatának egészen új irányt szabtak. Felhívták a figyelmet arra hogy a javak egymást kiegészítő volta vagy helyettesítőképessége éppen úgy, mint a jövedelmi változások számbavehető hatást gyakorolhatnak a kereslet alakulására. Kifinomított statisztikai módszerek segítségével, kivált az amerikai közgazdák egész sora, mint *H. L. Moore, H. Schultz, M. Ezekiel, H. Working, G. F. Warren, F. A. Pearson, J. Marschak* és *L. H. Bean* mélyreható tanulmányokat eszközöltek ezen az alapon, megmutatva azt, hogy az árelmélet legújabb fejlődése lehetővé tette a régen szokásos általánosítások helyett az árak alakulására vonatkozólag adatszerű vizsgálatok keresztülvitelét. Ezek a tanulmányok vetették meg az alapját annak a tárgyalási módnak, melyet *Moore* kezdeményezésére *synthetikus ökonomiának* neveztek, mert egyaránt támaszkodik az elvont elmélet eredményeire és tényleges adatokra, közvetlenül az élethől merített adatok alapján igyekezve elméletileg is fontos eredmények nyerésére.

Nagy haladás rejlik ebben, mert lehetővé tette az ár-alakulás terén jelentős kölcsönhatások figyelembevételét. A neo-klasszikus elmélet keresleti törvényét csak a *ceteris paribus* záradékkal, tehát annak feltételezésével fogalmazta, hogy más változás, mint a vizsgált cikk árának vagy keresett mennyiségének változása nem következik be. Az újabb vizsgálatok érdeme az, hogy ettől a feltevéstől, mely a valóságtól nagyon távol esik, eltekinthetünk és figyelembevehetjük azt, hogy valamely árú keresletének változására nemcsak ezen árú változásának, hanem más árúk

árának változása is hatással lehet. Ennek valószínűsége annál nagyobb, minél nagyobb mértékben állunk egymást kiegészítő vagy egymással helyettesíthető javakkal szemben és minél nagyobb helyet foglal el kiadásainkban az illető árúra költött összeg. A fent említett jövedelmi hatás ugyanis annál nagyobb lesz árváltozás esetében, minél jelentősebb tételről van szó kiadásainkban. Ezzel pedig a helyettesítési hatás, tehát keresletünknek más árúk felé fordulása is valószínűbbé válik. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a keresleti görbének pusztán magasságbeli eltolódása inkább a független javak esetében és akkor valószínű, ha az árváltozás által érintett jószág kisebb kiadási tételünket képezi, míg ellenkező esetben a keresleti görbe elaszticitása is érintve lesz.

6. A monopolár. A klasszikusok számára az árelmélet igazi kérdése a szabadverseny mellett kialakuló ár volt. Koruk a szabad verseny elve előretörésének korszaka volt és így abból indultak ki, hogy a javak túlnyomó részének előállítására és forgalomba hozatala a versenyszabadság hatása alatt történik és csak igen korlátolt azoknak a javaknak a köre, amelyekre vonatkozólag a verseny elve nem érvényesül. Ezért nem is fordítottak nagyobb gondot a monopolár elméletének kifejlesztésére, mire egyébként módszerük is kevésbé volt alkalmas.

Ezek után érthető, hogy a klasszikus elmélet a monopolár kérdését néhány rövid megjegyzéssel intézte el. Így p. o. *Adam Smith* főművében azt mondotta, hogy a monopolár az elérhető legmagasabb ár.¹¹² Bár *Smith* főművének általa rendezett kiadásában *Mac Culloch* túlerősnek találta *Smith* eme kijelentését, a maga részéről is csak annyit tudott ehhez hozzáfűzni, hogy a monopolár rendesen, bár nem mindig, a legmagasabb ár, amelyet az eladó a vevőtől kicsikarhat.¹¹³ *Ricardo* a tetszés szerint szaporítható és a ritkasági javak megkülönböztetése alapján igyekezett a monopolárat megközelíteni, megjegyezve azt, hogy a monopolár a vevők gazdagságával és az áru vásárlása iránti hajlandóságával függ össze és „az a legmagasabb ár, amelyen a fogyasztók megvásárolni hajlandók”¹¹⁴ a szóbanforgó árut. Nem sokkal többre ment *J. St. Mill* a monopolár magyarázatával, mert végül is csak annyit tudott megállapítani, hogy a monopolárak „szinte nem függenek valami különös elvtől, hanem

¹¹² Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. 64. old.

¹¹³ *A Wealth of Nations* *Mac Culloch* féle kiadásában 1. a 28. old. lévő jegyzet.

A közgazdaság és adózás alapelvei. 195. old.

csupán egy válfaját képezik a kereslet és kínálat rendes eseteinek.¹¹⁵ Ezek után teljes mértékben oszthatjuk *Edgeworth* ama megjegyzését, hogy a klasszikus közgazdák inkább megbélyegezték, mint elemezték a monopolárait.¹¹⁶

Annak, hogy a klasszikusok nem tudták jobban megközelíteni a monopolár kérdését, kézenfekvő oka volt. Hiszen egész árelméletük, miként értékelméletük is, a kínálat elemzésére volt felépítve és a keresletre vonatkozólag teljesen általánosságban maradt, pedig a monopolár megmagyarázása a kereslet beható elemzése nélkül teljesen lehetetlen. A határhaszonelmélet viszont már kiindulási pontjaiban rejtette a monopolár megközelítésének lehetőségét, mert hiszen a kereslet alapos elemzését tartalmazta. Könnyen megérthetjük ezután a határhaszonelmélet híveinek a hajlamát arra, hogy az áralakulás magyarázatát legszívesebben a monopolárral kezdték, mert a kereslet oldaláról tekintve, ez látszott az egyszerűbb esetnek. Nem a költség törvényből indulva ki, hanem a felek értékelését véve alapul az áralakulás magyarázatában, az áralakulás legegyszerűbb esetének az tűnt fel, amidőn csak az egyik oldalon, t. i. a kereslet oldalán van verseny, a kínálat pedig egy egyelőre meghatározott mennyiség.

Ezen az alapon *Cournot* könnyen megtalálta a monopolár alakulásának törvényét. Egyszerűség kedvéért oly természetes ásványvíz forrás vizének értékesítését vizsgálta, melynek nincsenek termelési költségei (a palackozási és egyéb költségektől *Cournot* eltekintett). Minthogy feltevése értelmében a termelési költségek ez esetben nem játszanak szerepet, a monopolistának az ármegállapításnál csak arra kell tekintettel lenni, hogy a forgalmazott mennyiség az ár magasságával összefügg, mert az ár emelésével az eladható mennyiség csökken. Ennélfogva a monopolistának azt kell kikísérleteznie, hogy milyen ár mellett lesz maximummá az eladható mennyiség és az ár szorzata. Ezzel a monopolár elve meg volt állapítva és így *Cournot*-t kell a monopolár elmélete megalapítójának tekinteni.

Annak figyelembevétele, hogy rendes körülmények között a monopolista nem költségmentesen kapja az értékesíteni kívánt termékeket a természettől, hanem költségei is vannak annak előállításával, nem okozott nagyobb nehézséget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elv ebben az esetben is ugyanaz, mint a legegyszerűsített esetben, mert a monopó-

¹¹⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 25. old.

¹¹⁶ Econ. Journ. XXII. kötet. 1912. I. 198. old.

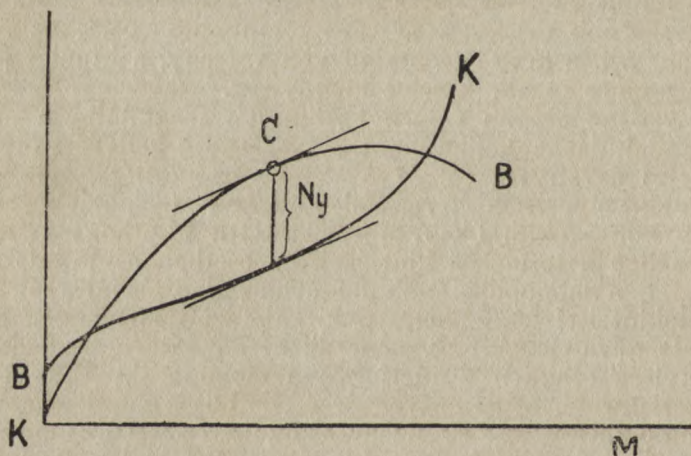

lista itt is a legnagyobb nyereséget kívánja elérni és azt az árat, amely mellett ez biztosítható, ugyancsak a keresletnek az ár változásával való viselkedése fogja meghatározni. A változás csupán abban áll, hogy a monopolistának nem egyszerűen az eladható mennyiség és az ár szorzatát kell maximummá tennie, hanem azt a különbözetet, mely összbevétele és összkiadásai között mutatkozik. Azt a pontot, mely ezen az alapon a monopolista számára legelőnyösebb árat mutatja, *Cournot-féle pontnak*¹¹⁷ nevezték.

Cournot nemcsak a monopolár alapelvét tisztázta, hanem a monopolár alakulására vonatkozólag még egyéb körülményeket is; nevezetesen rámutatott arra, hogy a hozadéki törvények hatása miképpen érvényesül a monopolárnál és figyelmet fordított már az árrétegzés tényére is.

Néhány évvel *Cournot* munkájának megjelenése után *Charles Ellet*¹¹⁸ és *Juvenal Dupuit*¹¹⁹ karolták fel a mono-

¹¹⁷ Ezt a pontot a következő ábra mutatja.

Ezen az ábrán B—B az összbevételt, K—K pedig az összköltséget mutatja a mennyiség K—M függvényében. C az a pont, a Cournot-féle pont, melyben a bevétel és a kiadás különbözete, a nyereség (Ny) maximumát éri el.

¹¹⁸ *Ellet* munkája kevésbé ismert. *J. Viner* hívta fel a figyelmet rá *Sachot* munkájáról szóló ismertetésében. (*Journ. of. Pol. Ec.* XXXVI. köt. (1928.) I. 411. old.).

¹¹⁹ „La même marchandise, déguisée dans divers magasins sous des formes variées, se vend très-souvent à des prix très-différents aux gens riches, aux gens aisés et aux gens pauvres.” (*Annales des Ponts et Chaussées*. 1844. VIII. köt. 341. old.).

polár kérdését. Mindketten mérnökök voltak és figyelmük bizonyos technikai teljesítmények gazdasági kihatásainak tanulmányozásával fordult a monopolár felé. A monopolár elméletének az egyensúlyi elmélet szélesebb kereteibe való beillesztése azután *Walras* érdeme volt. Nevezetesen ő mutatott rá először világosan arra, hogy a *monopólium csupán különleges esete a piaci egyensúlynak*.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a klasszikusok nem találtak közös törvényt a verseny árra és a monopolárra vonatkozólag, akkor jelentős teljesítménynek kell minősítenünk *Walras* megállapítását. *Walras* tétele nemcsak az árelmélet egységesítése irányában volt jelentős lépés, hanem élesen megvilágította a szabadverseny és a monopólium tényálladécai közötti különbséget is, mert magában foglalta azt, hogy míg szabad verseny esetében az ár kollektív eredmény, vagyis, mint később *Pareto* ki is mondotta, egyik félnek sincsen döntő befolyása az árra, addig monopólium esetében a monopolista maga választhatja meg azt az árat, amelyen áruját forgalomba hozza, amivel azonban, ha maximális nyereséget akar elérni, már az a mennyiség is meg van határozva, amelyet előállíthat.

A verseny és a monopólium közötti különbségeket keresve, *Walras* elsősorban arra mutatott rá, hogy *monopólium esetében az ár nem esik egybe a termelési költségekkel*, holott teljesen szabad verseny mellett az ár a költségek színvonalára süllyed. E megállapítás újat nem tartalmazott. Lényegesebb volt az a második körülmény, melyet *Walras* hangsúlyozott, megállapítván, hogy míg szabad verseny esetében egyazon árunak egy piacon csak egy ára lehet (a *Jevons-féle „law of indifference“*), addig monopólium esetében *ugyanazon árut többféle áron is lehet eladni*, ha a monopolista megtalálja a módját annak, hogy vevőkörét megfelelően csoportosítsa és üzleti ügyességgel különböző áron árusítsa ugyanazon cikket. Ez az *árrétegzés* esete, melynek tárgyalásánál *Walras* elismerte *Dupuit*nek e kérdés tisztázásában való érdemeit.¹²⁰ A termelési költségekre vonatkozólag *Walras* megállapította, hogy az *olyan költségek, amelyek nem változnak az előállított mennyiséggel, a monopolárat nem befolyásolják*, mert nincsen közvetlen hatásuk az

¹²⁰ *Éléments d'économie politique pure. Edition définitive.* Paris-Lausanne. 1926. 44. old. — *Walras* azonban mégis hibásnak tartotta *Dupuit* megállapításait azért, mert nem vette figyelembe a fogyasztó részére származó haszonnak, illetőleg pénzáldozatának az egyéb általa fogyasztott áruk hasznától, illetőleg azok árától való függését. (V. ö. u. o. a 447. old.).

előállított mennyiségre. Annak megvilágítására, hogy miképpen állapítja meg a monopolista a számára legelőnyösebb árat, *Walras* egy a különböző egységárak mellett elhelyezhető mennyiséget, az ennek előállításával előálló költségeket és a nyereséget feltüntető táblázatot készített,¹²¹ mely módszert azután a matematikai analízist nem kedvelő közgazdák gyakran használták fel a monopolár alakulásának bemutatására.¹²² Miután az úttörő lépések a monopolár elméletében a francia írók által megtörténtek, lassanként az angol közgazdák is nagyobb figyelmet kezdtek fordítani arra. Különösen *Marshall*¹²³ és *Edgeworth*¹²⁴ karolták fel ezt a kérdést és mélyítették azt el jelentékenyen.

Marshall mindenekelőtt annak kidomborítására helyezett súlyt, hogy a monopolár nem feltétlenül és nem minden esetben magasabb, mint a versenyár. A monopolistának ugyanis üzeme vezetésében olyan lehetőségek is nyitva állanak, amelyek a versenyben álló termelőnek nehezebben hozzáférhetők. Nevezetesen a versenytől szabadulva és nagyobb nyereségét felhasználva, a monopolista könnyebben tökéletesítheti üzemét és szállíthatja le ezáltal a termék egységére eső termelési költséget. Könnyebben eszközölhet technikai újításokat is üzemében, ami szintén leszállíthatja termelési költségeit és megnyithatja a lehetőséget annak, hogy nagyobb mennyiség eladhatása érdekében termelvényének árát leszállíthassa. Azzal a nézettel szemben, hogy a monopólium a közönségre nézve feltétlenül hátrányos,¹²⁵ *Marshall* tehát rámutatott olyan körülményekre, amelyek esetleg enyhíthetik, vagy ellensúlyozhatják a monopólium hátrányos voltát.

Pigou behatóbb vizsgálat alá vette azt a kérdést, hogy tekintettel a monopólium esetében elérhető költségcsökkenésekre, hogyan viszonylik a monopólium esetében piacra kerülő mennyiség ahhoz, mely szabad verseny mellett

¹²¹ U. o. 442. old.

¹²² L. p. o. *H. Mayer* cikkét „Monopol“ a *Handwörterbuch d. Staatswiss.* 4. kiad. VI. köt. 1027. old.

¹²³ *Principles*jeinek már első kiadásában behatóan foglalkozott *Marshall* a monopóliárral. 456–472. old.

¹²⁴ *Edgeworth* idevonatkozó alapvető tanulmánya „Teoria pura del monopolio“, amely a *Giornale degli Economisti*-ban 1897-ben jelent meg. E tanulmány angol szövege *Edgeworth: Papers Relating to Political Economy* című munkájának I. kötetében (1925.) a 111–142. oldalon található.

¹²⁵ *Pareto* p. o. a *Cours*-jában (1896.) a következőket írja: „Il est facile de voir que, dans tous les cas, le bénéfice du monopoleur n'est obtenu qu'au détriment des autres individus.“ (69. old.)

piacra kerül, valamint ahhoz a mennyiséghez, mely a közgazdaság egészére nézve legelőnyösebb volna.¹²⁶ Vizsgálatában tekintettel volt arra is, hogy a termelékenységi törvényeknek fontos szerep jut e mennyiség megállapításában. Arra az eredményre jutott, hogy növekvő termelékenység, tehát csökkenő költségek esetében szabad verseny mellett az ideális mennyiségnél kevesebb kerül a piacra, mert a költségeket csökkentő lehetőségek nincsenek teljesen kihasználva. Állandó költségek mellett a verseny éppen az ideális mennyiséget eredményezi, míg csökkenő termelékenység esetében annál többet. Másképpen alakul a viszony monopólium esetében. Ha egyszerű, tehát nem ármegkülönböztető monopólium forog fenn, a monopolista össztermelése általában kisebb lesz, mint a teljes verseny melletti össztermelés, tehát még inkább az ideális mennyiség alá száll. Különbséget kell tenni azonban itt is a között, hogy milyen költségekkel dolgozik az illető termelési ág. Ha a csökkenő költségek esetével állunk szemben, a monopolista össztermelése is alatta marad az elérhető legkedvezőbb termelési mennyiségnek, de a monopolistáé nagyobb mértékben, mint a szabad verseny esetében. Állandó költségek, vagyis állandó termelékenység esetében, midőn a szabad verseny mellett előállított mennyiség *Pigou* szerint egyenlő az elérhető legkedvezőbb piacra kerülő mennyiséggel, a monopolistáé kisebb az ideális mennyiségnél, míg növekvő költségek esetében, midőn az egymással versenyben álló termelők, a legkedvezőbb mennyiségnél többet állítanak elő, ugyanez áll ugyan a monopolistára nézve is, de azzal a különbséggel, hogy a monopolista a termelés korlátozására hajlásával jobban megközelítheti a közösségre nézve legkedvezőbb termelési eredményt.¹²⁷

A monopolár kérdésének a jelzett irányokban való elmélyítése mind szembetűnőbbé tette azt a nagy különbséget, amely az *egyszerű monopólium* és az *árrétegző monopólium* között van. Erre a különbségre már *Edgeworth* ráirányította a figyelmet¹²⁸ és a kérdés további tanulmányo-

¹²⁶ Ennek meghatározását l. *Economics of Welfare*. 4. kiad. London, 1939. a 222—223. old.

¹²⁷ *The Economics of Welfare*. 4. kiad. London, 1932. V. ö. 270. old. A kérdés további beható elemzésére vonatkozólag l. *R. F. Kahn*: Some Notes on Ideal Output. (*Econ. Journal* XLV. köt. 1935. v. ö. I. 68. oldal), továbbá *Theiss Ede*: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. Közgazd. Szemle. 82. köt. 1939. a 388—442. old.

¹²⁸ *Edgeworth* idevágó fő megállapításai a *Theory of Railway Rates*. *Ec. Journ.* XXI. köt. (1911.) 346—370, 551—571. és XXII. köt. (1912.) 198—218. old-on találhatók.

zására különösen a vasúti tarifák ügyének beható vizsgálata ösztönözte a közgazdákat. A vasúti forgalom ugyanis úgy a személyszállítás kocsiosztályainál, mint az áruszállítás keretében is módot ad arra, hogy az árrétegzés alkalmaztassék.

Pigou mindenekelőtt azokat a feltételeket igyekezett megvilágítani, amelyek az árrétegzést lehetővé teszik. Eközben rámutatott arra, hogy az árrétegzés lehetőségét leginkább a javaknak az egyik piacról a másikra át nem helyezhetősége, illetőleg ennek foka (the degree of non-transferability) határozza meg. Ezen az alapon azután *Pigou* az árrétegzés három lehetőségét különböztette meg, melyek közül azonban csak egynek van gyakorlati jelentősége, t. i. annak az esetnek, amikor a monopolista gyakorlatilag is kersztülvihető alapot talál egyes vevőrétegek megkülönböztetésére.¹²⁹

Ami már most az árrétegzésnek a közönség szempontjából való hatását illeti, *Pigou* azt találta, hogy bizonyos körülmények között az árrétegző monopólium a közönségre nézve kevésbé hátrányos, mint az egyszerű monopólium. Az árrétegző monopólium esetleg csökkenő költségek esetében nagyobb mennyiséget is vethet piacra, mint amely erős verseny mellett kerül a piacra, minthogy a különböző vevőrétegek fizetőképességének kihasználásával esetleg nyereséges számára ily nagyobb mennyiségnek a piacra hozatala. Minél inkább módjában van a monopolistának az árrétegzés, tehát minél több különböző áron kiszolgált piacra tudja az árú keresletét felosztani, annál inkább lesz meg a hajlandósága arra, hogy a termelését valóban növelje is. Végül is *Pigou* azonban arra az eredményre jut, hogy általában véve mégis csak kevésbé valószínű, hogy a monopolista valóban több árút fog a piacra hozni, mert a különböző vevőrétegek megkülönböztetése sokszor igen bonyolult és így az árrétegzés nem könnyű.¹³⁰ *Joan Robinson* hasonlóképpen azt találta, hogy bizonyos körülmények között árrétegzés esetében a monopolista össztermelése nagyobb lehet, mint egyszerű monopólium esetében.¹³¹ Hogy ez valóban úgy lesz-e, a piac szerkezetétől, különösen az egyes részpiacok keresletének alakulásától függ.¹³² Az árrétegző monopólium közszempontból való megítélése tekintetében *J. Robinson* különösen azt emelte ki, hogy az árrétegzés könnyen a termelési javaknak

¹²⁹ Economics of Welfare. 4. kiad. 279. old.

¹³⁰ E. i. m. 287. old.

¹³¹ The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. 201. old.

¹³² U. o. 202. old.

különböző felhasználási ágaik között való helytelen megosztásához vezet.

Azokra a megjegyzésekre célozva, amelyek a monopóliumoknak bizonyos feltételek mellett való előnyére mutatnak rá, *Achille Loria* igyekezett bebizonyítani, hogy a monopólium mindig hátrányos a közre nézve, mert sohasem érdeke a termelékenységnek a növelése. *Loria* szerint a monopólium elsősorban a jövedelemelosztást érinti és a rá vonatkozó kérdések is ebből a szempontból ítélendők meg, mert az emlegetett előnyök *Loria* felfogása szerint a produktivitás kérdésével vajmi kevéssé függnek össze.¹³³

Az árrétegzés tanulmányozása kapcsán a figyelem nagyobb mértékben fordult a *dumping* felé is, amely maga is az árrétegzés egy neme. *A. Cabiati*,¹³⁴ *J. Viner*,¹³⁵ *T. Yntema*¹³⁶ világították meg bővebben a *dumping* kérdését és mélyítették el azt az árelmélet újabb eredményeinek figyelembevételével.

Visszapillantva arra a fejlődésre, melyet a monopolár elméletének kibontakozása az árak magyarázata szempontjából eredményezett, jelentős fejlődésről szólhatunk. Nevezetesen a klasszikus árelmélet lényegében különbözőnek fogta fel a versenyár és a monopolár alakulásának eseteit, és azt a látszatot keltette, minthogyha a versenyben álló termelőt más indokok vezetnék, mint a monopolistát. Közelebbi vizsgálatra azután mindjobban fel kellett ismerni azt, hogy a termelőt irányító szempontok lényegileg azonosak a verseny és monopólium esetében és csupán a feltételek, amelyek között működnek, különböznek. Amint *E. Chamberlain* helyesen megjegyzi, a versenyben álló fél pontosan ugyanazt teszi, mint a monopolista, t. i. éppen úgy az elérhető legnagyobb nyereséget keresi, mint az utóbbi és az egyetlen különbség csak az, hogy az egyik is, a másik is más feltételek között érheti el a legnagyobb nyereséget.¹³⁷

Míg szabad verseny esetében, midőn a termelő az áron

¹³³ Les apologistes du monopole. *Revue Économique Internationale*. 26. évf. I. köt. 20–32. old.

¹³⁴ *A Riforma Sociale* 1913. évf.-ban megjelent cikkében és *Betrachtungen über das Dumping*. *Zeitschr. f. National.* 6. köt. (1935.) 1–27. old.

¹³⁵ *Dumping, a Problem in International Trade* Chicago, 1923. — *Memorandum on Dumping*. Submitted to the Preparatory Committee for the International Conference. Geneva, 1926.

¹³⁶ The Influence of Dumping on Monopoly Price. *Journ. of Pol. Ec.* XXXVI. köt. (1928.) 686–698. old.

¹³⁷ L. The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge (Mass.) 1933. 19–20. old.

nem változtathat, mert a vele szemben álló kereslet a vevőknek a termelők közötti szabad választása folytán teljesen rugalmas, számára a termelésnek addig a pontig való folytatása a legelőnyösebb, amíg a termelt mennyiség határköltsége egyenlő az árral, addig a monopolista viselkedését nem a határköltségnek az árhoz, hanem a *határbevétel*hez való viszonya irányítja. Ő ugyanis — nem szorítva a versenytől és belátása szerint állapítva meg az árat — a termelést azon a ponton hagyhatja abba, amelyen az utolsó termelt egységen keletkező nyeresége egyenlő a határköltségével, tehát az utolsó egység költségével. Ha ennél többet hoz piacra, az árat kell csökkentenie, mert többet csak alacsonyabb áron adhat el és magasabb határköltséggel termelhet, ha pedig kevesebbet állítana elő, akkor kisebb költséget takarítana meg, mint amilyen nyereségnövekedést érhet el azzal, hogy többet termel. A határjövedelem tehát itt ugyanolyan viszonyban van az árral, mint szabad verseny esetében a határköltség, t. i. irányadó arra nézve, hogy milyen mennyiség előállításra a legelőnyösebb. A különbséget az idézi elő, hogy szabad versenynél a termelőnek az árhoz kell alkalmazkodnia, míg a monopolista az árat befolyásolhatja és oly módon állapíthatja meg, hogy a költség és a bevétel közötti különbözet a legnagyobb legyen.

A határbevétel fogalmát, mely önmagától kínálkozik már a Cournot-féle megoldásból, *Joan Robinson* dolgozta ki legjobban,¹³⁸ miután *T. O. Yntema*,¹³⁹ *R. F. Harrod*¹⁴⁰ és mások is alkalmazták azt.¹⁴¹

7. A korlátozott verseny. A régi árelmélet a piac szerkezetének csak két esetét tartotta szem előtt: a teljesen szabad versenyt és a teljes monopoliumot. Mind a kettőt tiszta típusnak tartotta és nem gondolt arra, hogy a piaci lehetőségeknek e két típus csak a szélső eseteit képviseli. A verseny és a monopolium fogalmát egyszerűen ellentéteknek fogták fel és a szabad verseny feltételeinek tisztázását elhanyagolták. Ezzel a szabad verseny fogalma közelebbi meghatározás nélkül maradt és kiváló közgazdák is a szabad verseny közkeletű és általánosságban maradó fogalmával érték be. *Marshall* p. o. kielégítőnek tartotta a szabad verseny meghatározásánál az arra való utalást, hogy a vevők a vevőkkel, az eladók pedig az eladókkal versenyeznek.¹⁴²

¹³⁸ *The Theory of Imperfect Competition*. London, 1933.

¹³⁹ *The Influence of Dumping on Monopoly Price*, (*Journal of Pol. Ec.* 1928. XXXVI. köt. 686. old.)

¹⁴⁰ *Notes on Supply*. (*Econ. Journal* 1930. XL. köt. 232—241. old.)

¹⁴¹ Erre nézve l. *Joan Robinson* e. i. m. VI—VII. old.

¹⁴² *Principles*. 8. kiad. 341. old.

Hozzátette azonban, hogy a piaci felek piaci tájékozottságát olyannak kell feltételeznünk, hogy megakadályozza a vevőket abban, hogy egy másik vevőnél magasabb áron vásároljanak és az eladókat abban, hogy más eladónál olcsóbban adjanak el. *Amonn* is megelégedett azzal, hogy a felek szabad elhatározására és az áruk szabad áramlására utal.¹⁴³

Azt, hogy a versenyszabadság bonyolult tényállás, melynek számos feltétele van, először a matematikai iskola vette észre, mely éppen ezért kezdettől fogva e feltételeknek közelebbi tisztázására törekedett. Már *Cournot* észrevette, hogy a szabad verseny fogalma közelebbi tisztázásra szorul,¹⁴⁴ *Jevons* igyekezett is közelebbről meghatározni a szabadverseny ismérveit,¹⁴⁵ míg azután *Edgeworth* teljes határozottsággal vetette fel a kérdést,¹⁴⁶ hogy mit kell szabadverseny alatt érteni. *Edgeworth* meghatározása szerint a szabadverseny tényálladákhöz elsősorban az tartozik, hogy a piacon minden fél csupán gazdasági indokoktól vezettetve cselekszik és csak azzal cserél, akivel ezt a legelőnyösebb feltételek mellett teheti, továbbá az, hogy a vevők és eladók nagy száma folytán az egyes feleknek a piacra való befolyása elhanyagolható¹⁴⁷ és egyik vevőnek, vagy eladónak sincsen túlsúlya a másik felett. Csak, ha e feltételek mind fennfornak, beszélhetünk *Edgeworth* szerint igazán szabad versenyről, melynek az az eredménye, hogy a kialakult ár mellett az összes piaci felek maximálisan vannak kielégítve és egyiknek sincs indítéka a további cserére.¹⁴⁸ Szembeállítva a szabadversenyt a monopoliummal, *Pareto* abban jelölte meg a kettő közötti különbséget, hogy míg verseny mellett az ár megállapítása szempontjából senkisésem élvez előnyt a másikkal szemben, addig a monopolista kiváltságos helyzetben van, mert azt az árat választhatja, mely őreá nézve a legelőnyösebb. Ilymódon a monopolista az ár megállapítása szempontjából szabadon mozog, míg a versenybenálló felek számára az ár piaci adottság, minthogy azt nem egy fél,

¹⁴³ Grundzüge der Volkswohlstandslehre. Jena, 1926. 135. old.

¹⁴⁴ Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. 79. old.

¹⁴⁵ E. i. m. 85—88. old.

¹⁴⁶ Mathematical Psychics. London, 1911. 20. old.

¹⁴⁷ *Edgeworth* e megjegyzésével kapcsolatban idézi *Courcelle-Seneuli* következő szavait: „À mesure que le nombre des concurrents augmente, les conditions d'échange deviennent plus nécessaires plus impersonnelles en quelque sorte.” (Idézve a Mathematical Psychics 50. old.) A szabad verseny feltételeinek gondos összefoglaló elemzését megtalálhatjuk *Moore*: Synthetic Economics 13—17. old.-on.

¹⁴⁸ U. o. 31. old.

hanem az összes felek viselkedésének egymásra hatása határozza meg.

Sokáig tartott azonban, amíg szélesebb körökben megértették annak jelentőségét, hogy a teljesen szabad verseny tényálladéka nem olyan egyszerű, mint eleinte hitték, mert számos feltétel teljesüléséhez van kötve. Ezért nehezen tört magának utat az a megismerés is, hogy a verseny fogalmát az elméletben óvatosan kell kezelni, mert magábanvéve az, hogy bizonyos verseny van a felek között, még nem bizonyítja az átalakulásnak azt a lefolyását, amelyet a teljesen szabad verseny eredményeként szoktunk szem előtt tartani. A közgazdák nagy része erről nem szívesen vett tudomást és idegenkedett attól, hogy e kérdésbe mélyebben belehatoljon, mert a klasszikusok óta hagyományos árelmélet annyira egybeforrt a szabad verseny gondolatával, hogy a szabad verseny feltevésének elejtése az egész eddigi árelmélet eredményei veszélyeztetésének látszott. Minthogy azonban másrésről mind kevésbé lehetett elzárkózni annak megfigyelése elől, hogy a klasszikusok értelmében vett szabad piac feltételei gyakran nem forognak fenn, a közgazdák nagy része azzal vélte megoldani a kérdést, hogy a verseny-szabadságtól való eltávolodást a piac pontatlan működésének, tehát surlódási jelenségnek fogta fel¹⁴⁹ mindaddig, míg a helyzet nem változott át monopolhelyzetté. Ebben a világításban tehát egyszerűen a piac tökéletlenségei gyanánt minősültek mindazok a tények, amelyek a verseny szabad működését kisebb-nagyobb mértékben csökkentették. Az oly piac, melyen a szabad verseny feltételei teljes mértékben megvannak, a *tökéletes piacnak* tűnt fel, melytől a valóságos piac bizonyos eltéréseket mutat aszerint, hogy a verseny akadályai nagyobbak-e, vagy kisebbek. Így p. o. Cassel szerint a normálár a tökéletes piac árát tükrözi vissza, amelytől a verseny tökéletlenségei folytán jelentékeny eltérések lehetségesek.¹⁵⁰ Pasquale Jannacone már 1914-ben behatóban kezdte tanulmányozni a tényleges piac és a tökéletes piac közötti különbséget.¹⁵¹ Mind e kísérletek közös hibában szenvedtek, amennyiben megmaradtak azon az állásponton, hogy a piac természetes állapota a teljes versenyszabadság és így elzárkóztak az elől, hogy árelméletükbe egy oly piac-

¹⁴⁹ Erre vonatkozólag lásd p. o. H. L. Moore: Paradoxes of Competition. Quart. Journ. of. Ec. XX. köt. (1906.) 212. old.

¹⁵⁰ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig, 1918. 104. old.

¹⁵¹ Teoria e pratica del dumping. 1914. Ez értekezés megtalálható Jannacone: Prezzi e Mercati. Torino, 1936.

nak az esetét állítsák be, amely természeténél fogva csak tökéletlen fokban teszi lehetővé a versenyt.

Hogy a verseny és a monopólium esete nem mindig forog fenn a maga tisztaságában, arra már *Cournot* ráirányította figyelmét. Már ő felvetette ugyanis a *duopolium* problémáját, vizsgálva azt az esetet, amidőn két termelő osztozik a piacon. Mindegyikük helyzete hasonló a monopolista helyzetéhez, ettől azonban abban tér el, hogy a két monopolista egymással versenyben áll, hacsak a piac egyseges kihasználására nem egyeznek meg egymással. A két monopolista közül mindegyik természetesen a legnagyobb nyereséget kívánja magának biztosítani és minthogy egyiknek sincsen befolyása arra, hogy a másik milyen mennyiséget fog a piacra vetni, *Cournot* szerint mindegyik arra fog törekedni, hogy a másik termelését állandónak feltételezve, az e feltétel mellett lehető legnagyobb mennyiséget vigye piacra. Emellett természetesen mindegyik monopolistának kisebb a nyeresége, mintha egymással megegyeztek volna.

Cournot megoldását egy francia matematikus, *Bertrand* kifogásolta először, azzal érvelve, hogy mindegyik monopolista az ár süllyesztésével fog igyekezni a másikat a piacból kiszorítani és így nem lesz piaci egyensúly *duopolium* esetében.¹⁵² *Marshall* is osztotta azt a nézetet, hogy *duopolium* esetében nehezen érhető el piaci egyensúly és különösen arra hívta fel a figyelmet, hogy ennek főképp akkor vannak akadályai, ha a szóbanforgó termék a növekvő termelékenységre törvénye alatt áll.¹⁵³ *Edgeworth* csatlakozva *Bertrand* és *Marshall* észrevételeihez, ugyancsak arra az álláspontra helyezkedett, hogy *duopolium* esetében nehezen képzelhető el stabil egyensúly.¹⁵⁴ Kiváló elmék, mint *Pareto*,¹⁵⁵ *Moore*,¹⁵⁶ *Pigou*,¹⁵⁷ *Marco Fanno*,¹⁵⁸ valamint *Lexis*,¹⁵⁹ *Schumpeter*¹⁶⁰ és

¹⁵² Journal des Savants, 1883. 503. old.

¹⁵³ Principles, 1890. a 485—486. old. levő jegyzet.

¹⁵⁴ V. ö. La théorie mathématique de l'offre et de la demande. (Revue d'Economie Politique, 1889. 17—18. old.) és Teoria purà del monopolio. (Giornale degli Economisti, 1897. és Papers Relating to Political Economy, I. köt. 111—142. old.)

¹⁵⁵ Cours d'économie politique. Lausanne, 1896. 67. old.

¹⁵⁶ Paradoxes of Competition. (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. 1906. 219. old.) *Moore* már azon a nézeten volt, hogy *Bertrand* jobban megközelítette a valóságot, mint *Cournot*.

¹⁵⁷ Wealth and Welfare. 1912. 193. old.

¹⁵⁸ Contributo alla teoria economica dei beni succedanei. (Annali di economia, II. II. köt. (1925—1926.) 410—414. old.)

¹⁵⁹ Handwörterbuch der Staatswissenschaften, I. kiad. Jena, 1897. IV. köt. „Monopol“ c. cikkében a 1212—1213. old.

¹⁶⁰ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. 269. old.

*Hans Mayer*¹⁶¹ nagyjában mind egyetértettek abban, hogy duopolium esetében a piac nehezen helyezkedik egyensúlyba. *I. Fisher*¹⁶² is helyeselte *Edgeworth* gondolatmenetét és így az utóbbi joggal írhatta 1922-ben, hogy *Cournot* elméletét a közgazdák általában elutasítják és csupán *Amoroso* tarti ki *Cournot* megoldása mellett.¹⁶³

Amoroso azonban, aki első munkájában *Pareto*hoz csatlakozott¹⁶⁴ és később megváltoztatta nézetét, nem maradt magában *Cournot* elmélete helyeslésével, mert nemsokára több kiváló közgazda is arra a megállapításra jutott, hogy *Cournot*nak a maga föltevésai mellett igaza volt. Elsősorban *Wicksell* fejezte ki ezt a nézetét, ki már kézikönyvében is rokonszenvezett *Cournot* felfogásával¹⁶⁵ és *Bowley* „Mathematical Groundwork of Economics” című munkájáról írt bírálatában közelebbről megindokolta álláspontját.¹⁶⁶ *Wicksell* ugyanis *Cournot* ama feltevését, hogy a monopolista saját termelésének mennyiségét azon az alapon fogja meghatározni, hogy a másik monopolista által piacra vetett mennyiség nem változik, a valószínűséghez közelebb állónak tartotta, mint *Edgeworth* feltevését, mert az utóbbinak *Wicksell* szerint inkább akkor van jelentősége, ha az egyik monopolista a termelésben valamely előnyt élvez, mert csak ebben az esetben válik számára előnyössé az ár leszorításával való versenyzés. *Wicksell* e megjegyzésével oly körülményre mutatott rá, amely döntő fontosságúnak bizonyult a kérdés további elemzése szempontjából, mert éles világításba helyezte azt, hogy a kérdés megoldása azon fordul meg, hogy a monopolista a másik monopolista viselkedése szempontjából milyen feltevésekből indul ki. *Wicksell* érvelése annyira meggyőző volt, hogy *Schumpeter*t is álláspontja megváltoztatására indította, aki már most elismerte azt, hogy a *Cournot* által feltételezett esetben valóban egyensúlyi helyzet állhat elő.¹⁶⁷

¹⁶¹ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 4. kiad. Jena, 1925. VI. köt. „Preis (Monopolpreis)” c. cikkében a 1032. old. V. ö. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart, II. köt. Wien, 1932. 162. old.

¹⁶² Cournot and Mathematical Economics. Quart. Journ. of Ec. XII. köt. 1898. 126. old.

¹⁶³ Papers. I. köt. 111. old. *Edgeworth*nak a bírálatát *Amoroso* álláspontjáról I. Ec. Journ. XXXII. köt. 1922. a 400—407. old.

¹⁶⁴ La teoria del equilibrio economico secondo. Prof. Vilfredo Pareto. Giornale degli economisti. 1909. 364. old., valamint: Lezioni di economia matematica. Bologna, 1921.

¹⁶⁵ Vorlesungen über Nationalökonomie. I. köt. Jena, 1913. 152. old.

¹⁶⁶ Mathematische Nationalökonomie. (Archiv für Sozialwissenschaft und Socialpol. 58. köt. (1927.) 226—281. old.)

¹⁶⁷ Zur Einführung der folgenden Arbeit Knut Wicksell's (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 58. köt. 1927. a 231—258. old.) L., továbbá

Újabb *Heinrich v. Stackelberg* ismét azt az álláspontot tolta előtérbe, hogy duopolium esetében legtöbbször bizonytalan az áralakulás, mert a két monopolista több lehetőség között választhat eljárásában. Lehetséges ugyanis az, hogy mindketten magukhoz akarják ragadni a vezetést és mind-egyik a másiktól függetlenül cselekszik, tehát mindketten vezető szerepre törekszenek. De az is lehetséges, hogy mindketten előnyösebbnek tartják azt, hogy az egyik a másik viselkedéséhez alkalmazkodjék kínálatával. Mindkét esetben nem jöhet létre tartós egyensúly, mert mindkét esetben a felek a fennálló állapot változtatására törekszenek. Tartós egyensúly csak akkor lehetséges, ha a feleket nem ugyanaz a szándék vezeti, vagyis, ha az egyik a vezetésre törekszik, a másik pedig ennek a monopolistának a viselkedéséhez alkalmazkodik. Ezt *Stackelberg aszimmetrikus duopoliumnak* nevezi.¹⁶⁸ *Stackelberg* szerint tehát *Cournot*-nak az a nézete, hogy duopolium esetében egyensúly alakul ki a piacon, csak akkor helytálló, ha az egyik monopolista a másik kínálatát adottnak, vagyis az övétől független és változatlan mennyiségnek tekinti.¹⁶⁹

A duopolium tárgyalása már *Cournot*-t rávezette az *oligopolium* esetére, midőn nem két, hanem több fél áll a kereslet, vagy kínálat oldalán, de korlátolt számban. *Stackelberg* és mások behatóan elemezték a *bilateralis*, vagyis két oldali *monopoliumot* és *két oldali oligopoliumot* is. E közben rámutattak arra is, hogy a küzdelem, illetőleg az alkalmazkodás nemcsak a piacra hozott mennyiséggel, hanem az ár változtatásával is történhetik. Ezzel a figyelem oly esetekre terelődött, amelyek kétségtelenül közelednek a szabad versenyben álló felek helyzetéhez, de mégis távol vannak a szabad verseny esetétől, minthogy ennek egyik feltétele, az eladók sokasága, nem forog fenn. Az oligopolium lényegéhez tartozik ugyanis az, hogy a szerint, amint keresleti vagy kínálati oligopoliumról van szó, csak kevés számú vállalat áll egymás mellett. Miként a duopoliumnál, úgy az oligopoliumnál is a felek többféle feltevésből indulhatnak ki és e szerint intézik viselkedésüket. Ezért az oligopolium esetében sincs — hallgatólagos megegyezéstől vagy egy ki-

az újabb német irodalomból: *Erich Schneider*: Zur Theorie des mehrfachen Monopols (Archiv für Sozialwissensch. u. Sozialpol. 63. köt. 1930. 539—555. old.) és *Waffenschmidt*: Cournot'sche Gleichungen für beschränkten Wettbewerb (e. i. m. 67. köt. 513—530. old.), melyben elismerte *Cournot* okoskodásának helytálló voltát.

¹⁶⁸ Marktform und Gleichgewicht. Wien u. Berlin, 1934. V. ö. 22. old.

¹⁶⁹ U. o. 68. old.

alakult helyzetbe való időleges beletörődéstől eltekintve — tartós egyensúly.

A piaci helyzet e különböző alakzatai felé akkor terelődött nagyobb mértékben az érdeklődés, amidőn *Piero Sraffa* a hozadéki törvényekről szóló vizsgálatában rámutatott arra, hogy a piacon számos oly körülmény léphet fel, amely megbontja a piac egységes voltát, hangsúlyozva azt, hogy e körülményeket nem szabad egyszerűen surlódási jelenségeknek tekinteni, hanem külön vizsgálatot kell nekik szentelnünk, azért, mert a piacon állandóan ható és egymást erősítő tényezőkről van szó, amelyek az áralakulást lényegesen befolyásoló erők gyanánt jelentkeznek.¹⁷⁰

E megjegyzések hatása alatt egyszerre felébredt az érdeklődés azon akadályok iránt, amelyek a versenyszabadságot korlátozzák. *Harold Hotelling* ráirányította a figyelmet arra, hogy a szállítás költségei mennyire befolyásolják a versenylehetőségeket,¹⁷¹ mások pedig rámutattak arra, hogy a megszokás, az egyes cégekbe vetett bizalom és az árúk bizonyos minőségeihez való ragaszkodás milyen nagy mértékben érvényesülnek az üzleti életben, mint a versenyszabadság korlátai. Ezen az alapon az árelméletnek egészen új fejezete fejlődött ki, felállítva a *korlátozott verseny* fogalmát. *Edward Chamberlain*¹⁷² és *Joan Robinson*¹⁷³ csakhamar rendszeresen dolgozták ki az áralakulás eme vonatkozásait, beillesztve azokat az árelmélet általános összefüggéseibe. *Stackelberg* igyekezett rendszerbe foglalni a piacnak azokat a különböző alakzatait, melyek a szabad verseny és a monopólium vegyülékéből előállhatnak.¹⁷⁴ Ugyancsak ő és *Joan Robinson*¹⁷⁵ behatóan tanulmányozták a különböző piacok egymással való összefüggéséből folyó különböző esetek lefolyását és a verseny korlátozódásának a termelési tényezők kihasználási fokára való kihatását.¹⁷⁶

¹⁷⁰ The Laws of Returns under Competitive Conditions. (Economic Journal. XXXVI. köt. (1926.) Lásd az 542. old. következő megjegyzését: „Many of the obstacles which break up that unity of the market which is the essential condition of competition are not of the nature of „frictions“, but are themselves active forces which produce permanent and even cumulative effects.“

¹⁷¹ Stability in Competition. U. o. XXXIX. köt. 1929. V. ö. 44—48. old.

¹⁷² The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge (Mass.) 1933. (2. kiad. 1936.)

¹⁷³ The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. Az elmélet összefoglalására vonatkozólag l. *J. R. Hicks*: The Theory of Monopoly. (Econometrica III. köt. 1935. I. 1—20. old.)

¹⁷⁴ Marktform und Gleichgewicht Wien—Berlin 1934.

¹⁷⁵ E. i. munkájában.

¹⁷⁶ Mindezekre vonatkozólag v. ö. *Theiss Ede*: Korlátozott verseny

Már az eddig előadottakból is láthatjuk, hogy a piaci helyzetek bőséges változataival állunk szemben, melyek sem a tiszta szabad versenyek, sem pedig a teljes monopóliumnak a tényálladékaival nem azonosak, hanem egy közbenső állapotot jelentenek, melyet gyűjtő névvel korlátozott versenynek nevezhetünk. A szerint, hogy az adott helyzetben a verseny vagy a monopólium elemei vannak-e túlsúlyban, szűkebb értelemben vett *korlátozott verseny*ről vagy *monopolisztikus verseny*ről szólhatunk.¹⁷⁷ Mindkettőnek közös tulajdonsága az, hogy a szabad piac automatizmusának az árat tömegeredményként meghatározó ereje, mint pedig a monopolistának ármegállapító hatalma a maguk eredeti mi-voltában nem tudnak e helyzetekben érvényesülni és a piacra hozott mennyiség, valamint az ár attól kerül függésbe, hogy a verseny csak a kereslet vagy a kínálat, vagy pedig mindkét oldalon hiányzik, illetőleg korlátozva van-e és hogy a piacon levő vállalatok hogyan ítélik meg önálló cselekvésük lehetőségét és eljárásuk milyen visszahatásokat vált ki versenytársaiknál. Oly tartós egyensúly kialakulásáról, amilyen akár szabad verseny, akár monopólium esetében lehetséges, nem lehet szó a korlátozott vagy monopolisztikus verseny eseteiben, mert a felek különböző viselkedése és ennek visszahatásai bizonytalanná teszik az áralakulást.

A korlátozott verseny eseteinek tárgyalásánál természetesen az árelméletben használt fogalmak nyernek alkalmazást, figyelemmel azokra a módosulásokra, melyeket a verseny korlátozása maga után von. Elsősorban a keresleti görbénél mutatkoznak ily eltérések. Míg ugyanis teljes verseny mellett a keresleti görbét az egész keresletre nézve egységesnek kell feltételeznünk, addig korlátolt verseny esetében minden egyes vállalatnak megvan az *egyéni keresleti görbéje*. Ennélfogva a piacon lévő termelők, illetőleg eladók számára a kereslet nem tételezhető fel többé teljesen rugalmasnak, hanem bizonyos korlátok között merevnek kell azt tartanunk, amely tulajdonságát csak akkor kezdi elvesztetni, ha az ár bizonyos magasságra emelkedik. Ez, miként *Chamberlin* kiemelte, nem abból származik, hogy korlátozott verseny esetében a ható tényezők volnának különbözők, hanem

és gazdasági politika. Közgazdasági Szemle. 82. köt. 1939. a 388—442. old. és *Neubauer Gyula*: Monopólium és szabad verseny. U. o. 81. köt. a 367. old.

¹⁷⁷ *Pigou* a monopolisztikus versenyt így határozza meg: „A condition of monopolistic competition exists when each of two or more sellers supplies a considerable part of the market with which they are connected.” (The Economics of Welfare. 4. kiad. London, 1932. a 266. old.)

abból, hogy mások az adottságok monopolium, vagy verseny esetében, mint akkor ha a korlátozott verseny esete forog fenn.¹⁷⁸ Különösen alkalmasnak bizonyult a korlátozott verseny fogalmának tárgyalásánál a *határjövedelem* fogalmának alkalmazása. Minthogy ugyanis az egyéni keresleti görbe nem teljesen rugalmas, a termelő, illetőleg eladó nem akkor jár legjobban, ha a fennálló ár mellett határköltsége egyenlő az árral, hanem, miként ezt különösen *Joan Robinson* kifejtette,¹⁷⁹ akkor, ha oly mennyiséget hoz forgalomba, hogy határjövedelme lesz egyenlő az árral. Amíg a határjövedelem nagyobb, mint a határköltség, addig a termelt mennyiség növelése előnyös a termelőre nézve.

Már régebben felismerték azt, hogy a forgalomba hozott terméknel minőségi különbségek hiánya fontos feltétele a szabad versenynek. Most, midőn a figyelem a verseny korláta felé fordul, mindinkább észrevették azt, hogy mily fontos szerep juthat a minőségi különbségeknek a piacon. Ezek ugyanis fontos tényezői annak, hogy a verseny korlátozódik, mert minőségi különbségek esetén minden egyes minőség bizonyos fokig külön jószágnak tekintendő, amelynek megvan a maga kereslete és kínálata is. Most levonták ebből a következtetést, felismerve azt, hogy a versenynek az ár nem egyedüli eszköze, hanem *versenyezni lehet minőséggel is* és bizonyos korlátok között a minőségi különbségek az egyes termelőkre nézve a monopoliumhoz hasonló helyzetet teremtenek. Ezért itt van igazán helyén a monopolisztikus verseny elnevezés.¹⁸⁰ A gyakorlati élet az ily versenynek a monopoliumhoz való hasonló voltát teljes mértékben alátámasztja. A mai életben ugyanis a verseny jelentékeny részben nemcsak árakkal, hanem minőségekkel is folyik és a minőség megjelölése mindig nagyobb szerephez jut az üzleti életben. Evvel függ össze a reklám nagy arányú kifejlődése is, mert a reklám célja az illető cikknek mintegy a versenyből való kiemelése.

Ezek az alapokon a piacnak és az áralakulásnak egészen új képe bontakozott ki. Kitűnt, hogy a verseny különböző akadályai folytán a *piac elveszti egységes voltát*, amely szabad verseny esetében fennforog, de erős csökkenést szenved akkor, ha a vevőknek különböző minőségek iránt való előszeretete és megszokottsága, valamint különböző helyi adottságok a keresletet befolyásolják. E tényezők ha-

¹⁷⁸ E. i. m. 20. old.

¹⁷⁹ E. i. m. 51—52. és 85—88. old.

¹⁸⁰ *Schumpeter* is ebben az értelemben használja az elnevezést. (Business Cycles. I. köt. New York 1939. a. 63. old.).

tása alatt a piac mintegy részpiacokra oszlik, melyek azonban nincsenek egymástól távolról sem elkülönítve, és annál inkább függnék egymással össze, minél inkább képes az egyik árú a másikat helyettesíteni. Az árnak bizonyos fokú emelkedése a vevők egy jelentékeny részét még nem indítja arra, hogy máshol szerezze be szükségletét, ami azonban megtörténik akkor, ha az ár emelkedése bizonyos határt ért el.

E tények felismerése nagyon megkönnyítette az árelméletnek a való élet tényeihez való közelebbhozatalát. Az éles minőségi verseny korában ugyanis a teljes verseny mindinkább a kivételek közé kezd tartozni és mind szélesebb körben érvényesül a korlátolt verseny. Miután az árelmélet újabb haladása révén most már a verseny korlátainak hatását is be tudta illeszteni magyarázatába, ma már nem érvényesíthető vele szemben az a szemrehányás, hogy magyarázatát az élettől távolálló esetek tényálladékára alapítja.

Az árelmélet eme haladásával természetesen a szabad verseny és a monopólium elmélete nem vált feleslegessé. Csak az lett világossá, hogy mindkettő oly szélső eset, amely teljes szigorúságában az életben ritkán található. Bebizonyult az is, hogy e szélső esetek magyarázatában kialakult gondolati eszközök némi kibővítéssel és módosításokkal alkalmazhatók akkor is, ha a korlátolt versennyel állunk szemben. Kétségtelen ugyanis, hogy az elv, amely az ár alakulást irányítja, lényegében ugyanaz, akár teljes versenyről, akár monopóliumról, akár pedig korlátozott versenyről van szó. Ahogy a monopólista a legnagyobb nyereség elvét követi, éppen úgy teszi ezt az a termelő, aki teljes versenyben áll, vagy pedig aki korlátolt verseny mellett folytatja termelését. Csupán az út, amelyen a legnagyobb nyereséget a termelő elérheti, különböző a fennforgó körülmények szerint.

Altalában azt szokták gondolni, hogy a klasszikus elmélet nem fordított figyelmet arra, hogy a versenynek korlátai is lehetnek. Azonban már *J. St. Mill* kiemelte, hogy voltaképpen a szabad verseny elmélete csakis a nagykereskedelmi árakra érvényes, mert a megszokás és bizonyos cégekhez való ragaszkodás erősen módosíthatja a piaci feltételeket. *Cairnes*-nek a nem versenyző csoportokra vonatkozó elmélete ugyancsak korai megnyilatkozása annak, hogy a szabad verseny esetét nem szabad olyannak tekinteni, amelytől eltérés az életben elő nem fordulna. Újabban *J. A. Hobson* már meglehetősen közel jött a korlátozott verseny fogalmához, amidőn rámutatott arra, hogy a gyakorlatban a teljesen szabad verseny fogalma alá a piacoknak csak kis része tartozik. Sőt már jóval előbb *Jevons* is tisztán látta, azokat az akadályokat, melyek a szabad verseny útjában állnak. Legújabbban *Stackelberg* muta-

tott rá arra, hogy a verseny korlátai nagy mértékben állanak az útjában a teljes piaci egyensúlynak és hogy az ár alaptényezőin kívül más tényezőket is figyelembe kell vennünk akkor, ha az egyensúly létrejöttét meg akarjuk magyarázni.

8. **A hozadéki törvények.** Mint tudjuk, már régóta felkeltette a figyelmet az, hogy a kereslet növekedésével a piacra hozandó árumennyiség nem mindig növelhető azonos körülmények között. Arról is fentebb már szó volt, hogy a klasszikusok általában úgy értelmezték a hozadéki törvényeket, hogy amíg a mezőgazdasági termelés általában a csökkenő hozadék törvénye alatt áll, addig az ipari termelésben nagyjában a növekvő termelékenység érvényesül. Míddőn *Marshall* a hozadéki törvények működését rendszeresen beillesztette az egyensúlyi elméletbe, ő is nagyjában ezt az álláspontot foglalta el, hangsúlyozva, hogy a természet, mint termelési tényező, általában csökkenő hozadékot ad, míg az ember szerepe a termelésben a termelékenység növelése irányában halad.¹⁸¹ A csökkenő és növekvő termelékenység törvényéhez *Marshall* még az *állandó termelékenység*, vagyis az *állandó hozadék* esetét csatolta, mely akkor következik be, ha a termelés egységére eső költség a termelt mennyiséggel nem változik.

Marshall érdeklődése különösen a nagyban való termelés felé fordult, mert teljes mértékben felismerte a tömegtermelésnek a jövő szempontjából való jelentőségét. Vizsgálva azokat a körülményeket, amelyek a növekvő termelékenységnél szerepet játszanak, *Marshall* egy fontos megkülönböztetésre jutott azon megtakarítások szempontjából, melyek az üzem nagyságának növekedésével előállanak. Figyelme ugyanis arra a körülményre irányult, hogy a termelési költségek csökkenése nem csupán az üzem terjedelmének növekedéséből származik, hanem az üzemen kívülálló körülményekből is. Ennek megfelelően a termelési költségek csökkenését előidéző megtakarítások két fajtát különböztethetjük meg. Az egyik az, amely az üzem terjedelmének növelésével az üzemszervezés tökéletesítésével, a munkamegosztás célszerűbb alkalmazásával és technikai javításokkal érhető el. Az ily megtakarításokat *Marshall* *belső megtakarításoknak* (internal economies) nevezte. A másik faja a költségeket csökkentő megtakarításoknak valamely iparágnak a maga egészében való növekedéséből származik azáltal, hogy oly lehetőségeket nyit a közlekedés fejlődésével, ipari szakképzettséssel és egyéb, a termelés fejlődést előmozdító körülmé-

¹⁸¹ Principles. IV. könyv. XII. fej. 2. §. 318. old.

nyekkel, amelyek már nem az egyes üzem fejlődési lehetőségeiből adódnak, hanem az egyes üzemeken kívül eső okokból. Ezeket nevezte *Marshall külső megtakarításoknak* (external economics). A megtakarítások mindkét faja az, amely az ipar fejlődésével a csökkenő költségek törvényének az útját megnyitja.¹⁸²

Marshall, kinek szeme előtt mindig egy árú piacának parciális egyensúlya lebegett, még egy további lépést is tett. Nevezetesen arra keresett feleletet, hogy különböző költségek mellett dolgozó üzemek közül melyik az, amelynek költségei a normálárra vonatkozólag irányadók. Ez vezette őt egy később sokat vitatott fogalom felállításához, midőn arra az eredményre jutott, hogy a *jellegzetes üzem* (representative firm)¹⁸³ költségei irányadók a normálár szempontjából. Ez alatt oly üzemet kell értenünk, amely visszatükrözi az egész iparág helyzetét. A jellegzetes üzem tehát mindig az, mely a szóbanforgó iparág technikai és üzemi fejlettségének és üzemvitelének megfelel. E fogalmakkal *Marshall* az őt főképpen érdeklő növekvő termelékenység törvényének működését akarta meghatározni.

Az Egyesült Államokban az érdeklődés inkább a csökkenő termelékenység törvénye felé fordult, minthogy a határhasonalmélet térfoglalása itt a határtörvény iránti érdeklődést keltette fel. Az érdeklődés a csökkenő termelékenység törvénye iránt annál inkább is nagy volt az Egyesült Államokban, mert közelről érintette a határtermelékenység tanát. A határtörvénynek a termelékenység terén való érvényesülése annak a nézetnek adott tápot, hogy *bizonyos pont elérése után a termelékenységnek minden termelési tényezőre vonatkozólag csökkenie kell*, mert valamely termelési csoportban az egyik tényező növelése nem adhat a végtelemben növekvő hozadékot. Másrészt a határhason törvénye is kell, hogy érvényesüljön a hozam értékében, ez pedig azt jelenti, hogy a termelésnek, tehát a jószágmenységnek a növekedése a határhason csökkenéséhez vezet. Az utóbbi tényt különösen *Commons*¹⁸⁴ hangsúlyozta. Ez az érvelés az amerikai közgazdák körében mindjobban annak a nézetnek az előtérbe lépését idézte elő, mely szerint a csökkenő termelékenység törvénye nem szorítkozik a mezőgazdaságra, hanem a termelékenységnek általános törvénye, amely bi-

¹⁸² Igen világos és beható magyarázatot adott *Haberler* a belső és külső megtakarításokról. (V. ö. Der internationale Handel, Berlin, 1933. a 151—154. old.)

¹⁸³ E. i. m. a 317. old.

¹⁸⁴ Distribution of Wealth. New. York, 1906. I. 145. old.

zonyos ponton túl az iparban éppen úgy érvényesül, mint a mezőgazdaságban.

Ilymódon az amerikai irodalomban mindinkább a csökkenő termelékenységéről, mint általános törvényről kezdtek beszélni. Clark a gazdaság általános törvényének (universal Law of economics) nevezte és kifejtette, hogy a termelékenységnek valamely termelési tényező hozzáadásával való változása a termelési tényezők egymáshoz való viszonyától függ.¹⁸⁵ A termelékenység minden termelési ágban mindaddig növekszik, amíg az alkalmazott termelési tényezők nem érik el az optimális arányt. Ezen túl alkalmazva a termelési tényezők mindegyike csökkenő hozadékot ad. Ezért Carver a *változó arányok törvényének* nevezte (Law of variable proportions) az általánosított termelékenységi törvényt. E felfogással, lényegtelen eltérésektől eltekintve, nemcsak Davenport¹⁸⁶ és Taussig értettek egyet, hanem Schumpeter¹⁸⁷ és Zwiédineck-Südenhorst¹⁸⁸ is e nézethez csatlakoztak.

Magától értetődik, hogy a termelékenységi törvénynek ilymódon való értelmezése nem jelenti a növekvő termelékenység törvényének tagadását, hanem csak a termelékenységi törvény gyökereinek felfedését, amidőn e felfogás arra mutat rá, hogy a termelékenység változása nem az egyes termelési ágaknak, vagy az egyes termelési tényezőknek a sajátossága, hanem a termelés mikéntjével függ össze. A növekvő és csökkenő termelékenység ugyanazon folyamatnak, t. i. a termelési tényezők csoportosításának az eredménye. Mindaddig, amíg valamely tényező valamely termelési módban még nem szerepel optimális mennyiségével, termelékenysége növekszik, de mihelyt a termelési összetételben az optimálisnál nagyobb hányaddal szerepel, termelékenysége csökken.

A termelékenységi törvény általánosítását élesen elleannezte Diehl. Azoknak, akik a csökkenő termelékenység té-

¹⁸⁵ The Distribution of Wealth. New York. 1902. I. 50—51. old.

¹⁸⁶ V. ö.: Value and Distribution. Chicago, 1908, mely munkában behatóan elemzi Davenport a termelékenységi törvényt, továbbá: The Economics of Enterprise, New York, 1925; hol a törvényt következőképpen indokolja: „This Law of the Proportions of Factors... derives its validity from the limitations upon the substitution of factors one for another.” (437. old.)

¹⁸⁷ Das Rentenprinzip in der Verteilungslehre. (Schmoller's Jahrbuch, 31. évf. 1907.) — Hasonló álláspontot fejtett ki Theodor Vogelstein: Das Ertragsgesetz der Industrie. (Archiv. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 34. köt. 1912. v. ö. 782—793.) és a „Grundriss der Sozialökonomik VI. Abt. Tübingen, 1914.”-ben írt cikkét a 202—216. old.

¹⁸⁸ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin 1932. a 126—129. old.

telét általánosítani kívánnák, *Diehl* azt vetette a szemükre,¹⁸⁹ hogy a mezőgazdaság és az ipar adottságai közötti különbséget elhanyagolják, holott szerinte ez a különbség a dolog természetében rejlik. A mezőgazdaságban *Diehl* szerint természeti törvénynél fogva kell a csökkenő termelékenységnek érvényesülnie, mert tényezői merevebbek mint az iparéi és ezért a mezőgazdaság gyorsan eléri azt a határt, amelyen túl bármely tényező adagolásával csak csökkenő hozam valószínűsíthető meg. *Diehl* ezen érvelése azonban lényegében nem ellenkezik a termelékenységi törvény általánosításával, mert voltaképpen csak azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaságban gyorsabban következik be az a határ, amelyen túl már csak csökkenő hozamra számíthatunk, mint az iparban.

A termelékenységi törvények általánosítása jelentős lépéssel vitte előbbre az elméletet. Nevezetesen megmutatta azt, hogy a csökkenő termelékenység törvénye, bár a természeti törvények hatása alatt áll, a gazdasági életben még sem egyszerűen ebből kifolyólag érvényesül, mert igazi alapja az, hogy a termelési tényezők között mindig van egy olyan, amely nem növelhető tetszés szerinti mennyiségben, amely tehát *merev*. A mezőgazdaságban ilyen a föld, de ilyenek a növények és az állatok természeti tulajdonságai is, amelyek sokszorozásukat, vagy javításukat csak bizonyos korlátok között engedik meg. Egy adott ipari üzemben is van *merev* tényező; ilyennek tekinthető maga az ipartelep telkével és épületeivel. Ez nem azt jelenti, hogy az ipartelep nem bővíthető, hanem csak azt, hogy amíg az ipartelep adott terjedelmében áll fenn, addig megvan a kihasználásának az optimális pontja. Ha nagyobbítjuk az ipartelepét, akkor természetesen az optimális pont is megváltozik, de azért a termelékenységnek itt is megvan a határa. A mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység törvényének hangsúlyozása a föld korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állásából származik, de voltaképpen értelme itt is az, hogy egy adott földterület belterjesebb művelésével nem kapunk a beruházásokkal arányos hozamot, hanem egy bizonyos ponttól kezdve a csökkenő termelékenység érvényes. *Joan Robinson* az általános termelékenységi törvényt a helyettesíthetőség elaszticitásával hozta összefüggésbe, arra utalva, hogy az egyes tényezők egymás között való helyettesíthetőségének mindig meg van a határa.¹⁹⁰ Bárhogy is fo-

¹⁸⁹ Theoretische Nationalökonomie. II. köt. Jena, 1934. V. ö. 59—120. old.

¹⁹⁰ *Joan Robinson*: Economics of Imperfect Competition. London, 1933. 90 old. E gondolatot, mint láttuk, már *Davenport* is felvetette.

galmazzuk a termelékenységi törvényt, kétségtelen az, hogy a termelés egy bizonyos határon túl csak növekvő költségekkel fokozható.

Ily világításban a csökkenő termelékenység törvénye az általános termelékenységi törvény egy különleges esetének a jellegét nyeri, mert annak következménye, hogy a föld csak korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre és így merev tényezője a termelésnek, amelyet nem lehet a népszaporodással arányosan gyarapítani. Annak ellenére, hogy a csökkenő termelékenység törvénye a mezőgazdaság sajátos minőségének figyelembevételével beilleszthető az általános termelékenységi törvénybe, még mindig vannak közgazdák, akik nem tudnak a termelékenységi törvény új fogalmazásával rokonszenvezni. Ennek oka az, hogy e közgazdák ragaszkodnak a csökkenő termelékenységnek a mezőgazdaság technológiai folyamatával való összefüggéséhez és ezért azt a mezőgazdaság sajátosságának szeretik tekinteni. Áll ez különösen *Diehl*-ről, aki megalkuvás nélkül visszautasítja a termelési törvény általánosítását.¹⁹¹ míg *Navratil Ákos*, aki szintén különösen a Clark-féle fogalmazással fordul szembe, újabban oly megoldást talált, amellyel a termelékenységi törvény általánosítása összeegyeztethető.¹⁹² Ez oly módon válik lehetővé, hogy addig, amíg a tőke vezető szerepet játszik a termelésben, a növekvő termelékenység lép előtérbe, míg ott, ahol a föld az uralkodó termelési tényező a csökkenő termelékenység érvényesül. Ily módon *Navratil*-nak sikerült a mezőgazdaságra vonatkozólag a csökkenő termelékenység törvényének érvényét fenntartani és az iparra nézve is a növekvő termelékenység oly értelmezését elérnie, amely nincsen többé ellentétben avval, hogy a termelékenységi törvényeket egy általánosabb törvénybe foglaljuk össze.¹⁹³

A *Marshall*-féle elméletben a termelékenységi törvényeknek jelentős szerep jutott és ezért nagy vita indult meg az angol irodalomban *Clapham* egy cikke nyomán, melyben „üres dobozok”-nak nevezte a hozadéki törvényeket, mert nézete szerint közelebbről vizsgálva a csökkenő és a növekvő hozadék fogalmát alig lehet a bírálatot kiálló tartalommal megtölteni.¹⁹⁴ *Piero Sraffa*¹⁹⁵ karolta fel e gondolatot. Sze-

¹⁹¹ E. i. m. II. köt. Jena 1924. 15. §. melyben részletesen bírálja különösen *J. B. Clark* idevonatkozó nézeteit.

¹⁹² Die richtige Deutung der Ertragsgesetze. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 144. köt. 257—273. old.)

¹⁹³ E. i. m. 271. old.

¹⁹⁴ *J. H. Clapham*: On Empty Economic Boxes. Econ. Journ. XXXII. köt. (1922.) 305—214. old.

¹⁹⁵ V. ö. The Laws of Returns under Competitive Conditions. (Ec.

rinte a csökkenő termelékenység törvényének nehéz olyan gyakorlatilag is számottevő értelmezést adni, amely a részleges gazdasági egyensúly fogalmával, vagyis egy meghatározott árú piacának egyensúlyával összefér. A csökkenő termelékenység azt tételezi fel, hogy a használt termelési tényezők valamelyike az üzemben elérte kihasználásának optimális fokát úgy, hogy a hozamot csak egy újabb egységének bevonásával lehet javítani, továbbá azt, hogy e tényező csak nagyobb egységekben alkalmazható (az angolok „lumpy factor”-nak nevezik ezt). Ha a kereslet növekedése folytán valamely termelési ág egyik vállalata növelni kívánja termelését, úgy okoskodott *Sraffa*, akkor, minthogy rendszeren az általánosabban használt termelési tényezőknek aránylag csak egy kis hányadát foglalkoztatja, inkább más iparágaktól igyekszik elvonni e tényezőnek a termelése növeléséhez szükséges mennyiségét, mintsem belterjesebben kihasználni ezt a tényezőt, mert az utóbbi eljárás jobban növelné költségeit. Ezért *Sraffa* szerint a valóságban csak kivételes esetekben fog sor kerülni arra, hogy valamely termelési tényezőt optimális kihasználási fokán túl alkalmazzanak valamely üzemben. Ha pedig valamely vállalat más felhasználási ágaktól vonja el a szóbanforgó termelési tényezőt, akkor ez az eljárás már a rokon iparágakra is befolyással van és így szélesebb körű kihatású, vagyis hatása túlterjed a részleges egyensúly keretein.

Még nagyobb az ellentmondás *Sraffa* szerint a növekvő termelékenység törvénye és a részleges egyensúlyi elképzelés között. Szabad verseny mellett ugyanis szerinte csökkenő költséggörbét nehezen lehet elképzelni, mert külső megtakarítások összeférhetetlenek valamely cikkekre vonatkozólag a részleges egyensúly fogalmával, míg a belső megtakarítások összeegyeztethetetlenek a szabad verseny tényálladékaival.¹⁹⁶ Ezekből *Sraffa* azt következteti, hogy szabad verseny esetében az állandó termelékenységet kell nagyjában szabálynak tekinteni, és arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a növekvő termelékenység, vagyis a csökkenő költségek lehetőségének kihasználása többé-kevésbé oly esetekre kor-

Journ. XXXVI. köt. 1926. az 535—550. old.) *Eraldo Fossati* szerint *Sraffa* érvelésében *Pasquale Jannacone* már megelőzte, mert *Costo di produzione* (Bibliotheca degli Economisti 1904.) című munkájában már hasonló okoskodást fejtett ki. (L. *Fossati*nak *Jannacone* Prezzi e Mercati. Torino 1936. c. munkájáról szóló ismertetését a *Jahrbücher f. Nationalök.* u. Stat. 146. köt. (1937.) 1. 364. old.).

¹⁹⁶ E. i. m. 540. old.

látozódik, midőn a versenynek akadályai vannak. *Sraffa* érvelését számosan osztották.¹⁹⁷

A vita, amely a csökkenő költséggörbének a részleges egyensúlyi helyzettel való összeegyeztethetősége szempontjából megindult, különösen akörül forgott, hogy a *Marshall*-féle külső és belső megtakarítások mennyiben férnek össze az egyensúlyi helyzettel. *Pigou* eleinte azt tartotta, hogy belső megtakarítások előidézhetik egyes vállalatok költséggörbéjének csökkenését,¹⁹⁸ míg később *Sraffa* érveinek hatása alatt a csökkenő görbe lehetőségét a külső megtakarításokra alapította. A csökkenő költséget okozó megtakarítások kérdésébe mélyebben behatolva *Allyn Young*¹⁹⁹ és *Pigou*²⁰⁰ oly megtakarítások lehetőségét vitatták, amelyek a belső és külső megtakarítások keverékének mondhatók. *D. H. Robertson* viszont azt igyekezett bizonyítani, hogy a belső megtakarítások nem összeférhetetlenek a szabad verseny tényállásával.²⁰¹

*G. F. Shove*²⁰² is amellett érvelt, hogy csökkenő költségek összeegyeztethetők a részleges egyensúllyal. Arra hivatkozott ugyanis, hogy az egyszer valamely iparág vállalatai között kialakult egyensúlyi helyzetben nincsen feltétlenül biztosítva az, hogy minden vállalat olyan mennyiséget képes eladni, hogy nagyobb mennyiség eladásával nem tudná költségeit csökkenteni. Ennek ellenére tartós lehet az egyensúly, mert a forgalombahozott mennyiségnek az egyes vállalatok közti megosztása, ha egyszer kialakult, oly adottság, melyen az egyes vállalatok csak áldozatok árán változtathatnak. Ha valamelyik vállalat hirtelenül magához ragadhatná a többi vállalatok forgalmának egy jelentékeny részét, úgy okozkodott *Shove*, akkor valóban kihasználhatná a csökkenő költségek előnyét, de ez egyrészt időbe telik, másrészt

¹⁹⁷ Így p. o. *H. Schultz* a következőket írta: „In the present analysis we may neglect the negatively sloping portion of the marginal curve, for the reason that a descending cost-curve is incompatible with the assumption of free competition. When the cost curve descends to the right, we have a condition which in theory should lead to cut-throat competition and ultimately to monopoly”. *Schultz* azonban hozzáteszi: „In practice, economic friction may prevent a monopoly from being attained”. (*Journ. of Pol. Econ.* XXXVII. 354. old.) — V. ö. továbbá *O. Morgenstern*: *Offene Probleme der Kosten und Ertrags-theorie*. (*Zeitschr. f. Nationalök.* II. köt. 1930. a 481—522. old.)

¹⁹⁸ *Ec. Journal* XXXIV. köt. (1924.) I. 31. old.

¹⁹⁹ *Increasing Returns and Economic Progress* c. cikkében (*Ec. Journ.* XXXVIII. köt. (1928.) 539. old.)

²⁰⁰ *An Analysis of Supply*. u. o. 238—257. old.

²⁰¹ *Increasing Returns and the Representative Firm*: Symposium. *Ec. Journ.* XL. köt. (1930.) 80—89. old.

²⁰² U. o. 94—116. old.

